

Ετήσιο Συμπόσιο Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 41 (2022)

41ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης (Υβριδικό Συμπόσιο)

**ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ
ΕΤΑΙΡΕΙΑ**

ΕΤΟΣ ΙΔΡΥΣΗΣ 1884

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ

41ο Συμπόσιο ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης

ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΚΑΙ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ
Αθήνα, 27-29 Μαΐου 2022

✎

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ ΕΙΣΗΓΗΣΕΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΩΝ

ΕΙΔΙΚΟ ΘΕΜΑ ΔΙΗΜΕΡΙΔΑΣ
Προσφυγικά κειμήλια από τη Μικρά Ασία,
τον Πόντο και την Ανατολική Θράκη
Σάββατο 28 και Κυριακή 29 Μαΐου 2022

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΕΤΟΣ ΙΔΡΥΣΗΣ 1884

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ

41ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης

ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ

Αθήνα, 27-29 Μαΐου 2022

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ ΕΙΣΗΓΗΣΕΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΩΝ

ΕΙΔΙΚΟ ΘΕΜΑ ΔΙΗΜΕΡΙΔΑΣ

Προσφυγικά κειμήλια από τη Μικρά Ασία,
τον Πόντο και την Ανατολική Θράκη

Σάββατο 28 και Κυριακή 29 Μαΐου 2022

41ο ΣΥΜΠΟΣΙΟ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ

Με την ευγενική υποστήριξη του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου και τις σημαντικές επιχορηγήσεις των *Raycap*, Καρατζά και Συνεργάτες, Seagull Space και Ελληνικής Εταιρείας Περιβάλλοντος και Πολιτισμού (ΕΛΛΕΤ)

Raycap KARATZAS & PARTNERS

© ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
Έδρα στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο,
Βασ. Σοφίας 22, Αθήνα 106 75
www.chae.gr, e-mail: chae.secretary@gmail.com

ISSN 2241-8695
E-ISSN 2529-0983

Τα τεύχη των περιλήψεων των προηγούμενων ετήσιων Συμποσίων της Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας [*Συμπόσιο ΧΑΕ (Αθήνα 1981-)*] είναι αναρτημένα στην ηλεκτρονική διεύθυνση:
<http://eproceedings.epublishing.ekt.gr/index.php/chae>

Επιμέλεια κειμένων από την Οργανωτική Επιτροπή
ΙΩΑΝΝΑ ΜΠΙΘΑ
ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΑΛΛΗΣ
ΤΑΣΟΣ ΑΝΤΩΝΑΡΑΣ
ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΔΡΑΝΔΑΚΗ
ΜΕΛΙΝΑ ΠΑΪΣΙΔΟΥ

Καλλιτεχνική επιμέλεια
ΣΩΤΗΡΗΣ ΠΑΠΑΔΗΜΑΣ

Εκτύπωση
[β] βιβλιοτεχνία

Γραμματειακή υποστήριξη
ΣΟΦΙΑ ΓΙΑΝΝΙΩΤΗ

Εξώφυλλο

Χαρτώο χειρόγραφο εικονογραφημένο φύλλο του 17ου αιώνα, ενταγμένο σε περγαμινό Εναγγελιστάριο του 12ου-13ου αιώνα, από τη Νικομήδεια της Βιθυνίας. Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, Κειμήλια Προσφύγων αρ. 213 / Χειρόγραφο 139 (φύλ. 2β). Προέλευση φωτογραφίας: Μικρασιατικά κειμήλια (Ημερολόγιο: Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο 2003), εικ. 20.

ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ

ΕΤΟΣ ΙΔΡΥΣΗΣ 1884

41ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης

ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΚΑΙ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ
Αθήνα, 27–29 Μαΐου 2022

ΕΙΔΙΚΟ ΘΕΜΑ ΔΙΗΜΕΡΙΔΑΣ
Προσφυγικά κειμήλια από τη Μικρά Ασία,
τον Πόντο και την Ανατολική Θράκη
Σάββατο 28 και Κυριακή 29 Μαΐου 2022

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ
ΕΙΣΗΓΗΣΕΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΩΝ

ΥΒΡΙΔΙΚΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ

ΑΘΗΝΑ 2022

With the kind support of the Byzantine and Christian Museum
and the financial support of Raycap, Karatzas and Partners, Seagull Space,
and Society for the Environment and Cultural Heritage (Elliniki Etaireia)

Raycap KARATZAS & PARTNERS

© THE CHRISTIAN ARCHAEOLOGICAL SOCIETY

Head office at the Byzantine and Christian Museum,
22 Vass. Sophias, GR-106 75 Athens
www.chae.gr · e-mail: chae.secretary@gmail.com

ISSN 2241-8695
E-ISSN 2529-0983

The booklets of summaries of previous Annual Symposia on Byzantine
and Post-Byzantine Archaeology and Art [*Symposium of the ChAE (Athens 1981-)*]
are posted on line at:
<http://eproceedings.epublishing.ekt.gr/index.php/chae>

Editing of texts by the Organizing Committee

IOANNA BITHA
GEORGIOS PALLIS
TASOS ANTONARAS
ANASTASIA DRANDAKI
MELINA PAΪSIDOU

Art editing
SOTIRIS PAPADIMAS

Printing
[β] βιβλιοτεχνία

Secretarial support
SOPHIA GIANNIOTI

Cover:

Illustrated manuscript paper folio of the 17th century inserted in a parchment Lectionary of the 12th-13th century from Nicomedeia, Bithynia. Byzantine and Christian Museum, Refugee Heirloom no. 213 / Manuscript 139 (fol. 2r). Illustration credits: Heirlooms from Asia Minor (Calendar, Byzantine, and Christian Museum 2003), fig. 20.

CHRISTIAN
ARCHAEOLOGICAL SOCIETY

SCIENTIFIC SOCIETY FOR THE STUDY OF BYZANTINE
AND POST-BYZANTINE ARCHAEOLOGY AND ART

FOUNDED IN 1884

41st Symposium on Byzantine and post-Byzantine Archaeology and Art

---

BYZANTINE AND CHRISTIAN MUSEUM
Athens, 27–29 May 2022

TWO-DAYS THEMATIC CONFERENCE
Refugee Heirlooms from Asia Minor,
Pontus, and Eastern Thrace
Saturday 28 and Sunday 29 May 2022

PROGRAMME AND SUMMARIES
OF MAJOR PAPERS AND COMMUNICATIONS

HYBRID SYMPOSIUM

ATHENS 2022

**ΤΟ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ
ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
2021-2024**

**THE ADMINISTRATIVE BOARD
OF THE CHRISTIAN
ARCHAEOLOGICAL SOCIETY
2021-2024**

ΠΡΟΕΔΡΟΣ
Ιωάννα Μπίθα

PRESIDENT
Ioanna Bitha

ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΣ
Αναστασία Δρανδάκη

VICE PRESIDENT
Anastasia Drandaki

ΓΕΝΙΚΟΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΑΣ
Γιώργος Πάλλης

GENERAL SECRETARY
Georgios Pallis

ΕΙΔΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΑΣ
Αγγελική Κατσιώτη

SPECIAL SECRETARY
Angeliki Katsioti

ΤΑΜΙΑΣ
Μαρία Καζανάκη-Λάππα

TREASURER
Maria Kazanaki-Lappa

ΜΕΛΗ – ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ
Δημήτριος Αθανασούλης
Τάσος Αντωνάρας
Κλήμης Ασλανίδης
Σταύρος Μαμαλούκος
Μελίνα Παϊσίδου
Βίκυ Φωσκόλου

MEMBERS – COUNCILORS
Dimitrios Athanasoulis
Tasos Antonaras
Klimis Aslanidis
Stavros Mamaloukos
Melina Païsidou
Vicky Foskolou

*Οργανωτική Επιτροπή
του 41ου Συμποσίου*

*Organizing Committee
of the 41st Symposium*

ΙΩΑΝΝΑ ΜΠΙΘΑ
ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΑΛΛΗΣ
ΤΑΣΟΣ ΑΝΤΩΝΑΡΑΣ
ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΔΡΑΝΔΑΚΗ
ΜΕΛΙΝΑ ΠΑΪΣΙΔΟΥ

IOANNA BITHA
GEORGIOS PALLIS
TASOS ANTONARAS
ANASTASIA DRANDAKI
MELINA PAÏSIDOU

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το τριήμερο ετήσιο Συμπόσιο για τη Βυζαντινή και τη Μεταβυζαντινή Αρχαιολογία και Τέχνη διεξάγεται για τεσσαρακοστή πρώτη φορά από την Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία, από την Παρασκευή 27 έως και την Κυριακή 29 Μαΐου 2022 στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο. Το Συμπόσιο θα διεξαχθεί και πάλι, ύστερα από τρία χρόνια, με φυσική παρουσία τηρώντας με επιμέλεια τα απαραίτητα, λόγω της πανδημίας, υγειονομικά μέτρα. Συγχρόνως, αποφασίσθηκε να αναμεταδοθεί ζωντανά και να δοθεί η δυνατότητα της εξ αποστάσεως συμμετοχής στο Συμπόσιο. Κατά το τριήμερο θα παρουσιαστούν 49 συνολικά εισηγήσεις και ανακοινώσεις, από τις οποίες οι 28 είναι ελεύθερες ανακοινώσεις. Επτά εισηγήσεις και δεκατέσσερες ανακοινώσεις αφορούν στο φετινό ειδικό θέμα της διημερίδας που θα εξετάσει «τα προσφυγικά κειμήλια από τη Μικρά Ασία, τον Πόντο και την Ανατολική Θράκη».

Η πρωινή συνεδρία της Παρασκευής, 27 Μαΐου 2022, αρχίζει με δεκαεπτά ελεύθερες ανακοινώσεις επικεντρωμένες στα χρόνια της ύστερης Αρχαιότητας και της βυζαντινής περιόδου, κατανεμημένες σε δύο ομάδες, σχετικές με τα οικιστικά, τα προσκυνήματα την αρχιτεκτονική και την οχυρωματική η πρώτη, και με την επιγραφική, μνημειακή ζωγραφική και γλυπτική η δεύτερη. Στη συνέχεια, η πρώτη απογευματινή συνεδρία της πρώτης ημέρας είναι αφιερωμένη σε χαράγματα, στον υλικό πολιτισμό και σε οικόσημα της μέσης και της ύστερης βυζαντινής περιόδου με πέντε ανακοινώσεις, και η δεύτερη και τελευταία απογευματινή συνεδρία στη ζωγραφική εικόνων, την ξυλογλυπτική και την αρχιτεκτονική των χρόνων μετά την Άλωση με πέντε ανακοινώσεις και μία επιτοίχια ανακοίνωση.

Στόχος του φετινού ειδικού θέματος της διημερίδας του Συμποσίου είναι να προσεγγίσει, να γνωστοποιήσει και να ερμηνεύσει το πλούσιο απόθεμα των προσφυγικών κειμηλίων με έμφαση στα ίδια τα αντικείμενα με κειμηλιακό χαρακτήρα, είτε εκκλησιαστικής είτε κοσμικής χρήσης, που έφεραν μαζί τους οι πρόσφυγες από τις αλησμόνητες πατρίδες τους και συνδέονται είτε με την τέχνη της εκάστοτε περιοχής είτε συσχετίζονται με παραγωγές από άλλες περιοχές, που χρονικά εκτείνονται από τους βυζαντινούς χρόνους έως το 1922. Το θέμα θα αναπτυχθεί το Σάββατο 28 Μαΐου και στην

πρωινή συνεδρία της Κυριακής 29 Μαΐου 2022 με επτά εισηγήσεις και δεκατέσσερεις ανακοινώσεις, κατανεμημένες σε τέσσερεις συνεδρίες με τις παρακάτω θεματικές: Τα κειμήλια των ανταλλάξιμων πληθυσμών – Μεγάλα Μουσεία και Μικρές Συλλογές, Ιστορία, ιδέες και κειμήλια, Εικόνες, ζωγράφοι, καλλιτεχνικά εργαστήρια και συλλογική μνήμη και Κειμήλια από τη Μικρά Ασία και τη Θράκη και κειμήλια στη Μικρά Ασία και τη Θράκη.

Το Σάββατο 28 Μαΐου 2022, 19:45, θα απονεμηθούν τα βραβεία «Νικόλαος Β. Δρανδάκης» και «Βάσω Πέννα».

Το Διοικητικό Συμβούλιο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας ευχαριστεί τους εισηγητές, τους ομιλητές και τους προέδρους των συνεδριών, καθώς και όλους τους συνέδρους του φετινού Συμποσίου για τη συμμετοχή τους και την ενεργή παρουσία τους κατά τη διάρκεια των εργασιών του. Στόχος όλων μας είναι η γνωστοποίηση των τελευταίων αποτελεσμάτων των εν εξελίξει αρχαιολογικών μελετών, η παραγωγή γόνιμων επιστημονικών συζητήσεων και η ανταλλαγή απόψεων ανάμεσα στους ομιλητές και τους συνέδρους.

*Η Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία ευχαριστεί
το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο
για την υποστήριξη στο έργο της,
και τις εταιρείες
Raycar, Καρατζά και Συνεργάτες, Seagull-Space
και Ελληνική Εταιρεία Περιβάλλοντος και Πολιτισμού (ΕΛΛΕΤ)
για την οικονομική ενίσχυση
της πραγματοποίησης του Συμποσίου.*

PROLOGUE

The 41st Annual three-days Symposium on Byzantine and Post-Byzantine Archeology and Art by the Christian Archaeological Society is being held, from Friday 27 to Sunday 29 May 2022 at the Byzantine and Christian Museum of Athens. This year the symposium will take a hybrid form. It will be held after three years, with a physical presence, observing diligently the necessary, due to the pandemic, health measures. At the same time, live streaming will enable the remote participation of attendees through the internet. During the three days proceedings, a total of 49 major papers and communications will be presented, of which 28 are free communications. Seven major papers and fourteen communications concern this year's thematic two-days conference that will examine "the refugee heirlooms from Asia Minor, Pontus, and Eastern Thrace".

Friday's morning session (May 27, 2022) starts with seventeen free communications focused on Late Antiquity and the Byzantine period, divided into two groups. The first with papers on secular and church architecture, pilgrimage, and fortifications, and the second on epigraphy, monumental painting, and sculpture. On the afternoon of the same day, the first session, with five communications, is dedicated to graffiti, material culture and coats-of-arms of the middle and late Byzantine period while the five communications and one poster presentation of the last afternoon session focuses on icon painting, wood carving and the architecture of the years after the Fall of Constantinople.

This year, the special theme of the Symposium is dedicated to the study of the refugee heirlooms brought to Greece after the compulsory exchange of population following the Lausanne Convention (1923). Brought by the refugees from their cherished homelands, these objects, which date from Byzantine times to the early 20th century, are often connected with the local art of each region or associated with productions from other regions. The sessions of Saturday, May 28, and in the morning and final session of the Symposium of Sunday May 29, 2022, include seven major papers and fourteen communications divided in four thematic sessions: The heirlooms of the exchange population – Big Museums and Small Collections; History, Ideas and Heirlooms; Icons, painters, artistic workshops, and collective

memory; and Heirlooms from Asia Minor and Thrace, Heirlooms in Asia Minor and Thrace.

On Saturday evening, May 28, 2022, 19:45, the “Nikolaos V. Drandakis” and “Vasso Penna” awards will be announced.

The Board of the Christian Archaeological Society would like to thank the speakers, the chairs of the sessions, and the attendees of this year’s Symposium for their contributions and for their lively presence during the Symposium. Our shared goal is to communicate the latest results of the ongoing archaeological studies, to generate productive scientific discussions and to exchange views and ideas between the speakers and the audience.

*The Christian Archaeological Society
thanks the Byzantine and Christian Museum
for the support in its work,
and our financial supporters
Raycap, Karatzas and Partners, Seagull-Space,
and Elliniki Etaireia*

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

Παρασκευή, 27 Μαΐου 2022

8:30 Υποδοχή των Συνέδρων

9:00-14:30 Πρωινή Συνεδρία

9:00 Έναρξη του Συμποσίου

**ΥΣΤΕΡΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ, ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ
ΟΙΚΙΣΤΙΚΑ, ΠΡΟΣΚΥΝΗΜΑΤΑ, ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ, ΟΧΥΡΩΜΑΤΙΚΗ**
ΠΡΟΕΔΡΕΥΟΥΝ: Πλάτων Πετρίδης, Κλήμης Ασλανίδης

9:15 **Γιώργος Δεληγιαννάκης**, Η ερμηνεία των αρχαίων μύθων στη διακόσμηση υστερορωμαϊκών οικιών της Κύπρου. Η προβολή ενός ιστοριογραφικού προβλήματος.

9:30 **Χρυσούλα Μπελέκου**, Ιχνηλατώντας το χριστιανικό προσκύνημα κατά την ύστερη Αρχαιότητα: όροι και προϋποθέσεις.

9:45 **Πέτρος Κουφόπουλος και Μαρίνα Μυριανθέως**, Η ιουστινιάνεια βασιλική της Αγίας Κορυφής στο Όρος Σινά.

10:00 **Σταύρος Μαμαλούκος**, Οικιστική οργάνωση και αρχιτεκτονική στην Αστυπάλαια (7ος-12ος αιώνας).

10:15 **Στυλιανή Βασιλειάδου**, Επανεξέταση της αρχιτεκτονικής του ναού του Αγίου Παντελεήμονος στη Θεσσαλονίκη και μια νέα πρόταση για τον κτήτορα της βυζαντινής μονής.

10:30 **Βαρβάρα Παπαδοπούλου, Σωτήρης Βογιατζής και Γεωργία Μακρυνόρη**, Ο ναός της Παρηγορήτισσας στην Άρτα. Προκαταρκτικά στοιχεία για την οικοδομική ιστορία βάσει των νεωτέρων ερευνών.

10:45 **Ελένη Προκοπίου**, Το χρονικό του καθολικού της Ιεράς Μονής Αγίου Νικολάου των Γάτων στο Ακρωτήρι Λεμεσού.

11:00 **Αναστάσιος Τάντσης**, Ο αρχιτεκτονικός τύπος και η χρονολόγηση του καθολικού της μονής Μεγίστης Λαύρας.

11:15 **Μαρία Λαμπρινού**, Ο «αθέατος πυρήνας» του φρουρίου της Αγίας Μαύρας. Οι απεικονίσεις και η επιβεβαίωση της μορφής του.

11:30 **Συζήτηση**

11:45 *Διάλειμμα*

ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ**ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ, ΜΝΗΜΕΙΑΚΗ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ, ΓΛΥΠΤΙΚΗ**

ΠΡΟΕΔΡΕΥΟΥΝ: Νίκος Γκιολές, Δημήτρης Αθανασούλης

- 12:15** **Γεώργιος Βελένης**, Τα γραφήματα *ΧΜΓ* και *,SPA* σε ένα χρυσό δακτυλίδι του Μουσείου Μπενάκη.
- 12:30** **Έλενα Κόστιτς**, Από τον έναν Μιχαήλ στους τρεις: παλαιογραφική προσέγγιση των λεγομένων Αστραπάδων.
- 12:45** **Γιώργος Φουστέρης**, Ολυμπιώτισσα και Psača. Δύο στενά συνδεδεμένα τοιχογραφικά σύνολα.
- 13:00** **Φανή Λυτάρη**, Ζωγράφος ή γραφέας: συγκριτική μελέτη της γραφής σε μνημεία της βορειοδυτικής Θεσσαλίας στο δεύτερο μισό του 16ου αιώνα.
- 13:15** **Δημήτρης Χατζηλαζάρου**, Η σημασία των «συμβόλων των ευαγγελιστών» στο πλαίσιο των παλαιοχριστιανικών παραστάσεων Θεοφάνειας.
- 13:30** **Ιωάννης Χουλιαράς**, Οι τοιχογραφίες του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στην Λευκοθέα Ιωαννίνων και η ζωγραφική του 15ου αιώνα στην Ήπειρο.
- 13:45** **Ευάγγελος Παπαθανασίου**, Ανάγλυφη μαρμάρινη εικόνα Θεοτόκου Δεομένης (Orantis) από την Γκονόινα της Κριθιάς Θεσσαλονίκης.
- 14:00** **Πασχάλης Ανδρούδης**, Άγνωστο ανάγλυφο με παράσταση γοργόνας και τρίτονα από το κάστρο των Ιωαννίνων.
- 14:15** **Συζήτηση**
14:30-16:00 Διάλειμμα για ελαφρύ γεύμα και καφέ

Παρασκευή, 27 Μαΐου 2022

16:00-19:30 Απογευματινή Συνεδρία**ΜΕΣΗ ΚΑΙ ΥΣΤΕΡΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ****ΧΑΡΑΓΜΑΤΑ, ΥΛΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ, ΟΙΚΟΣΗΜΑ**

ΠΡΟΕΔΡΕΥΟΥΝ: Χριστίνα Τσιγωνάκη, Αγγελική Κατσιώτη

- 16:00** **Deyan Rabovyanov και Georgi Sengalevich**, Collection of excavated finds of Byzantine and Western European artifacts used as Christian relics in late Medieval Tarnovo.

- 16:15** **Κατερίνα Δελούκα**, Οι εγχάρακτες παραστάσεις στην τοιχογραφία του αγίου Γεωργίου στον ναό του Σωτήρα Χριστού στη Μεγαρίδα.
- 16:30** **Ερρίκος Μανιώτης και Θεόδωρος Ντόγκας**, Σιδερένια σπάθη από την ανασκαφή στο μονύδριο του Αγίου Νικολάου του Χρυσοκάμαρου στη Σιθωνία Χαλκιδικής.
- 16:45** **Δημήτρης Αθανασούλης**, Ιπποτικές απεικονίσεις από την Γλαρέντζα.
- 17:00** **Νάσα Παταπίου**, Το οικοσύμμο της οικογένειας Verny Monteleone στον ναό της Παναγίας της Χρυσελευούσας στην Αθηνού της Κύπρου.
- 17:15** **Συζήτηση**
17:30 Διάλειμμα
- 17:50** **Παρουσίαση της επιτοίχιας ανακοίνωσης**
Ανδρομάχη Νάστου, Αλεξάνδρα Σαραντοπούλου και Αναστασία Τσακμάκη, Συμβολή στην ιστορία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής του Πραστού βόρειας Κυνουρίας κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο. Νέα δεδομένα.

ΟΙ ΧΡΟΝΟΙ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΛΩΣΗ

ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ ΕΙΚΟΝΩΝ, ΞΥΛΟΓΛΥΠΤΙΚΗ, ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

ΠΡΟΕΔΡΕΥΟΥΝ: Ιωάννα Στουφή-Πουλημένου, Σταύρος Μαμαλούκος

- 18.00** **Αλέξανδρος Αναγνωστόπουλος**, Άγνωστη εικόνα του Χριστού Παντοκράτορος στην Καλαμπάκα, έργο του Φράγγου Κατελάνου.
- 18:15** **Αγγελική Στρατή**, Άγνωστα έργα του ζωγράφου Ονουφρίου του Αργίτη στην Καστοριά. Σχόλια και παρατηρήσεις.
- 18:30** **Δημήτρης Λιάκος**, Ξύλινα έργα με ένθετο διάκοσμο στο Άγιον Όρος (16ος – αρχές του 17ου αιώνα).
- 18:45** **Γρηγόρης Μανόπουλος**, Η συμβολή των Καπεσοβιτών στη δημιουργία ξυλόγλυπτων τέμπλων στην Ήπειρο βάσει επιγραφικών τεκμηρίων (1764-1803).
- 19:00-** **Αφροδίτη Πασαλή**, Η Αγία Κυριακή στον Πολύγυρο (Ζαγορίτσα) Ιωαννίνων.
- 19:15** **Συζήτηση**
19:45 Αήξη της Απογευματινής Συνεδρίας

Σάββατο, 28 Μαΐου 2022

8:30 Υποδοχή των Συνέδρων

8:55-13:30 Πρωινή Συνεδρία

Ειδικό θέμα της Διημερίδας του 41ου Συμποσίου της ΧΑΕ
ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΑ ΚΕΙΜΗΛΙΑ ΑΠΟ ΤΗ ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ,
ΤΟΝ ΠΟΝΤΟ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΘΡΑΚΗ
28 και 29 Μαΐου 2022

8:55 *Εισαγωγή στο Ειδικό Θέμα της Διημερίδας: Προσφυγικά κειμήλια από τη Μικρά Ασία, τον Πόντο και την Ανατολική Θράκη.*

ΕΙΣΗΓΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ ΕΙΔΙΚΟΥ ΘΕΜΑΤΟΣ:
ΤΑ ΚΕΙΜΗΛΙΑ ΤΩΝ ΑΝΤΑΛΛΑΞΙΜΩΝ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ –
ΜΕΓΑΛΑ ΜΟΥΣΕΙΑ ΚΑΙ ΜΙΚΡΕΣ ΣΥΛΛΟΓΕΣ
ΠΡΟΕΔΡΕΥΟΥΝ: Τάσος Αντωνάρας, Βίκυ Φωσκόλου

9:00 **Αναστασία Δρανδάκη**, Η υλικότητα της επίσημης προσφυγικής μνήμης: Στρατηγικές ενσωμάτωσης των προσφυγικών κειμηλίων στα εθνικά μουσεία μετά τη Σύμβαση της Λωζάννης.

9:30 **Άννα Μπαλλιάν**, Προσφυγικά κειμήλια: ενσωματωμένη μνήμη και οθωμανικές πραγματικότητες.

10:00 **Αικατερίνη Π. Δελλαπόρτα, Δέσποινα Μιγάλα και Σοφία Γιαννιώτη**, Το 1922 μέσα από το Ιστορικό Αρχείο και τις Συλλογές του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου.

10:30 **Μαρία Μερσυνιά**, Κειμηλιαρχείο Ιεράς Μητρόπολης Γλυφάδας, Ελληνικού, Βούλας, Βουλιαγμένης και Βάρης. Προσφυγική μνήμη και διάσωση: από τη «λειτουργημένη πέτρα» στη δημόσια έκθεση.

10:45 **Χαράλαμπος Γ. Χοτζάκογλου**, Μικρασιατικά κειμήλια στη μονή Μεγάλου Σπηλαίου Καλαβρύτων.

11:00 **Συζήτηση**

11:15 Διάλειμμα

**ΕΙΣΗΓΗΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ ΕΙΔΙΚΟΥ ΘΕΜΑΤΟΣ:
ΙΣΤΟΡΙΑ, ΙΔΕΕΣ ΚΑΙ ΚΕΙΜΗΛΙΑ**

ΠΡΟΕΔΡΕΥΟΥΝ: Σοφία Καλοπίση-Βέρτη, Μαρία Καζανάκη-Λάππα

- 11:45** **Πασχάλης Κιτρομηλίδης**, Μικρά Ασία. Ιδέα και Ιστορία.
- 12:15** **Κωνσταντίνος Ράπτης**, Η Αχειροποίητος Θεσσαλονίκης την περίοδο 1912-1922: ο αντίκτυπος δύο πολέμων και των επακόλουθων προσφυγικών ρευμάτων στο πρωτοβυζαντινό μνημείο.
- 12:30** **Γκεβόργκ Καζαριάν**, Το αρμενικό ευαγγέλιο του έτους 1787 του Μουσείου Μπενάκη.
- 12:45** **Σάββας Πραστήτης**, Οι σχέσεις της Κύπρου με την Μικρά Ασία και τη Σμύρνη. Η οπτική της ψαλτικής τέχνης.
- 13:00** **Συζήτηση**
13:30 Αήξη της Προϊνής Συνεδρίας της Διημερίδας

Σάββατο, 28 Μαΐου 2022

17:30-19.30 Απογευματινή Συνεδρία

**ΕΙΣΗΓΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ ΕΙΔΙΚΟΥ ΘΕΜΑΤΟΣ:
ΤΑ ΚΕΙΜΗΛΙΑ ΤΩΝ ΑΝΤΑΛΛΑΞΙΜΩΝ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ.
ΕΙΚΟΝΕΣ: ΖΩΓΡΑΦΟΙ, ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΑ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ
ΚΑΙ ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΜΝΗΜΗ**

ΠΡΟΕΔΡΕΥΟΥΝ: Παρή Καλαμαρά, Γιώργος Πάλλης

- 17:30** **Γιώργος Χρ. Τσιγάρας**, Προσφυγικά κειμήλια από την Ανατολική Θράκη: τα καλλιτεχνικά εργαστήρια και η διασπορά των έργων τους.
- 18:00** **Μελίνα Παϊσίδου**, Δεσποτικές εικόνες από τις Μέτρες (Τσατάλτζα) στην Παναγία Ρευματοκρατούσα Άνω Γέφυρας: παράδοση και ανανέωση στη ζωγραφική της Ανατολικής Θράκης.
- 18:30** **Ιωάννης Περράκης**, Εικόνα της αγίας Κυριακής με σκηνές του βίου της από την Αίνο της Ανατολικής Θράκης (18ος αιώνας).
- 18.45** **Ευαγγελία Αγγέλου και Μαρία Β. Χειμωνοπούλου**, Αναστενάρικες εικόνες από τη συλλογή του Εθνογραφικού Κέντρου Γιώργη Μελίκη: Προσφυγικά κειμήλια από το Κωστή της Ανατολικής Θράκης.

19:00 | **Μαγδαληνή Παρχαρίδου**, Έργα των ζωγράφων Θεοδοσίου Αναγνώστη και Φώτιου Αθανασίου στο Εκκλησιαστικό Μουσείο της Ιεράς Μητροπόλεως Δράμας.

19:15 | **Συζήτηση**

19:30 Αήξη της Απογευματινής Συνεδρίας της Διημερίδας

Σάββατο, 28 Μαΐου 2022, 19:45-21:00

ΑΠΟΝΟΜΗ ΤΩΝ ΒΡΑΒΕΙΩΝ 2022

19:45 | Απονομή του βραβείου «**Νικόλαος Β. Δρανδάκης**»
Απονομή του βραβείου «**Βάσω Πέννα**»

20:00 | Δεξίωση στον κήπο του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου

Κυριακή, 29 Μαΐου 2022

10:00-12:45 Πρωινή και Καταληκτική Συνεδρία

Ειδικό θέμα της Διημερίδας του 41ου Συμποσίου της ΧΑΕ
ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΑ ΚΕΙΜΗΛΙΑ ΑΠΟ ΤΗ ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ, ΤΟΝ ΠΟΝΤΟ
ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΘΡΑΚΗ (συνέχεια)

**ΕΙΣΗΓΗΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ ΕΙΔΙΚΟΥ ΘΕΜΑΤΟΣ:
ΚΕΙΜΗΛΙΑ ΑΠΟ ΤΗ ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ ΚΑΙ ΤΗ ΘΡΑΚΗ
ΚΑΙ ΚΕΙΜΗΛΙΑ ΣΤΗ ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ ΚΑΙ ΤΗ ΘΡΑΚΗ**
ΠΡΟΕΔΡΕΥΟΥΝ: Νανώ Χατζηδάκη, Μαρία Παναγιωτίδη-
Κεσίσογλου, Μελίνα Παΐσίδου

10:00 | **Ευγενία Χαλκιά**, Τα κειμήλια των μη ανταλλάξιμων πληθυσμών. Η περίπτωση της Ίμβρου.

10:30 | **Σοφία Γερογιώργη**, Εκκλησιαστικά αργυρά της Ανατολικής Θράκης από τη Συλλογή Κειμηλίων Προσφύγων του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου.

10:45 | **Μιχαήλ Λυχούνας**, Διορθώσεις, συμπληρώσεις και νέα ευρήματα από τον χώρο της χρυσοκεντητικής: επιτάφιοι από τον 17ο έως τον 19ο αιώνα.

- 11:00** | **Ιωάννης Α. Καρατζόγλου**, Εικόνα με καραμανλίδικες επιγραφές και τρεις οικογενειακές εικόνες από την Καππαδοκία.
- 11.15** | **Αλέξανδρος Παπαδόπουλος**, Τέσσερις πρώιμες εικόνες (1820-1825) του ζωγράφου Νικολάου Αδριανουπολίτου από την περιοχή της Ανατολικής Θράκης και της Ανατολικής Ρωμυλίας.
- 11:30** | **Κωνσταντίνος Κατσίκης**, Παλαίτυπα βιβλία – προσφυγικά κειμήλια του ιερέως Απόστολου Λαζάρου Χατζηφιλιππίδη από τα Σύλλατα της Καππαδοκίας (εκδόσεις 1756-1936).
- 11:45** | **Σταυρούλα Χονδρίδου**, Η εικόνα της Παναγίας Φανερωμένης στην ομώνυμη μονή της Κυζικηνής χερσονήσου: παράδοση, ιστορικά στοιχεία και το «Κίνημα των Περαμίων».
- 12:00** | **Συζήτηση**
- 12:15** | **Λήξη της θεματικής Δημερίδας του 41ου Συμποσίου Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας. Απολογισμός των εργασιών.**
- 12:30** | **Λήξη του 41ου Συμποσίου Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας. Απολογισμός των εργασιών.**

Κυριακή, 29 Μαΐου 2022, 13:00-15:00

ΕΤΗΣΙΑ ΓΕΝΙΚΗ ΣΥΝΕΛΕΥΣΗ ΤΩΝ ΜΕΛΩΝ
ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

PROGRAMME

Friday, 27 May 2022

8:30 Reception of the attendees

9:00-14:00 Morning Session

9:00 Opening of the Symposium

**LATE ANTIQUITY, BYZANTINE PERIOD
SECULAR AND CHURCH ARCHITECTURE, PILGRIMAGE,
AND FORTIFICATIONS**

CHAIRS: Platon Petridis, Klimis Aslanidis

9:15 Georgios Deligiannakis, Ancient myths in the decoration of late Roman mansions in Cyprus. The projection of a historiographical question. (in Greek)

9:30 Chrysoula Belekou, Tracing the Christian pilgrimage in late Antiquity: terms and conditions. (in Greek)

9:45 Petros Koufopoulos and Marina Myriantheos, The Justinianic basilica at the Holy Summit of Mount Sinai. (in Greek)

10:00 Stavros Mamaloukos, Settlements, and architecture in Astypalaea (7th-12th century). (in Greek)

10:15 Styliani Vasileiadou, Reconsidering the architecture of Hagios Panteleimon church in Thessaloniki and a new proposal concerning the patron of the Byzantine monastery. (in Greek)

10:30 Varvara Papadopoulou, Sotiris Voyadjis, and Georgia Makrino-ri, The church of Paregoretissa at Arta. Preliminary approach to its building history based on recent research. (in Greek)

10:45 Eleni Procopiou, The chronicle of the katholikon of Saint Nicholas of the Cats monastery in Akrotiri of Limassol. (in Greek)

11:00 Anastasios Tantsis, The building type, and the date of the Lavra katholikon. (in Greek)

11:15 Maria Lamprinou, The “invisible core” of the fortress of Hagia Mavra. Illustrations and the confirmation of its form. (in Greek)

11:30 Discussion

11:45 Break

**BYZANTINE PERIOD
INSCRIPTIONS, WALL PAINTING, SCULPTURE**

CHAIRS: Nikos Gioles, Dimitris Athanasoulis

- 12:15** **Georgios Velenis**, The graphemes *XMI* and *,SPA* on a gold ring in the Benaki Museum. (in Greek)
- 12:30** **Elena Kostić**, From one Michael to three: palaeographical approach to the so-called Astrapades. (in Greek)
- 12:45** **George Fousteris**, Olympiotissa and Psaca. Two closely related fresco decorations. (in Greek)
- 13:00** **Fanie Lytari**, Painter, or writer: A comparative study of writing on monuments of northwestern Thessaly in the second half of the 16th century. (in Greek)
- 13:15** **Dimitris Chtazilazarou**, The significance of the “symbols of the evangelists” in the context of early Christian representations of Theophany. (in Greek)
- 13:30** **Ioannis Chouliaras**, The wall paintings of Hagios Ioannis Prodromos in Lefkothea, Ioannina and the 15th century painting in Epirus. (in Greek)
- 13:45** **Evangelos Papathanassiou**, An unknown marble relief Icon of “Virgin Orans” from Thessalonike’s Periphery. (in Greek)
- 14:00** **Paschalis Androudīs**, Unknown relief with mermaid and merman (triton) from the castle of Ioannina. (in Greek)
- 14:15** **Discussion**
14:30-16:00 Break [Coffee and light lunch]

Friday, 27 May 2022

16:00 -19:30 Afternoon Session

**MIDDLE and LATE BYZANTINE PERIOD
GRAFFITI, MATERIAL CULTURE, COATS-OF-ARMS**

CHAIRS: Christina Tsigonaki, Angeliki Katsioti

- 16:00** **Deyan Rabovyanov and Georgi Sengalevich**, Collection of excavated finds of Byzantine and Western European artifacts used as Christian relics in late Medieval Tarnovo.

- 16:15** | **Katerina Delouca**, The graffiti on St George's wall painting in the church of Christ the Savior in Megaris. (in Greek)
- 16:30** | **Errikos Maniotis and Dogas Theodoros**, The sabre from the monastery of Hagios Nikolaos of *Chrysokamarou* in Sithonia, Chalcidice. (in Greek)
- 16:45** | **Dimitris Athanasoulis**, Knightly scenes from Glarentza. (in Greek)
- 17:00** | **Nasa Patapiou**, The coat-of-arms of the Verny Monteleone family in the Panayia Chryseleousa in Athienou, Cyprus. (in Greek)
- 17:15** | **Discussion**
17:30 Break
- 17:50** | **Poster Presentation:**
Andromachi Nastou, Alexandra Sarantopoulou and Anastasia Tsakmaki, Contribution to the history of church architecture of Prastos in Northern Kynouria during the post-Byzantine period. New evidence. (in Greek)
- THE PERIOD AFTER THE FALL OF CONSTANTINOPE**
ICON PAINTING, WOOD CARVING, ARCHITECTURE
CHAIRS: Ioanna Stoufi-Poulimenou, Stavros Mamaloukos
- 18.00** | **Alexandros Anagnostopoulos**, A portable icon of Christ Pantokrator in Kalambaka, a work by Frangos Katelanos. (in Greek)
- 18:15** | **Angeliki Strati**, Unknown works of the painter Onoufrios Argitis in Kastoria. Comments and observation. (in Greek)
- 18:30** | **Dimitris Liakos**, Wooden artworks with inlaid decoration in Mount Athos (16th – first decades of the 17th century). (in Greek)
- 18:45** | **Grigoris Manopoulos**, Epigraphic data concerning the contribution of the painters from Kapesovo in the making of wood carved iconostases (1764-1803). (in Greek)
- 19:00** | **Afroditi Pasali**, Saint Kyriake at Polygyros (Zagortsa), Ioannina. (in Greek)
- 19:15** | **Discussion**
19:45 End of the Afternoon Session

Saturday, 28 May 2022

8:30 *Reception of the attendees*

8:55-14:00 *Morning Session*

**TWO-DAYS THEMATIC CONFERENCE:
REFUGEE HEIRLOOMS FROM ASIA MINOR,
PONTUS, AND EASTERN THRACE**
28 and 29 May 2022

8:55 *Introduction to the thematic conference: Refugee heirlooms from Asia Minor, Pontus, and Eastern Thrace. (in Greek)*

**MAJOR PAPERS AND COMMUNICATIONS
OF THE THEMATIC CONFERENCE:
THE HEIRLOOMS OF THE EXCHANGEABLE POPULATION –
BIG MUSEUMS AND SMALL COLLECTIONS**
CHAIRS: Tasos Antonaras, Vicky Foskolou

9:00 **Anastasia Drandaki**, The materiality of official refugee memory: Strategies for integrating refugee heirlooms into national museums following the Lausanne Convention. (in Greek)

9:30 **Anna Ballian**, The refugee relics: embodied memory and ottoman realities. (in Greek)

10:00 **Ekaterini P. Dellaporta, Despoina Michalaga and Sophia Giannioti**, 1922 through the Historical Archive and the Collections of Byzantine and Christian Museum. (in Greek)

10:30 **Maria Mersynia**, Repository of the Holy Metropolis of Glyfada, Elliniko, Voula, Vouliagmeni and Vari. Refugee memory and preservation: from ruined churches to public display. (in Greek)

10:45- **Charalampos G. Chotzagoglou**, Heirlooms from Asia Minor at the Mega Spelaion Monastery in Kalavryta. (in Greek)

11:00 **Discussion**

11:15 Break

**MAJOR PAPER AND COMMUNICATIONS
OF THE THEMATIC CONFERENCE:
HISTORY, IDEAS AND HEIRLOOMS**

CHAIRS: Sophia Kalopissi-Verti, Maria Kazanaki-Lappa

- 11:45** **Paschalis Kitromilides**, Asia Minor: Idea and History. (in Greek)
- 12:15** **Konstantinos Raptis**, The Acheiropoietos basilica during the period 1912-1922: the impact of two wars and the subsequent refugee flows on the early Byzantine monumen. (in Greek)
- 12:30** **Gevorg Kazaryan**, The Armenian Gospel of 1787 in the Benaki Museum. (in Greek)
- 12:45** **Savvas Prastitis**, The relations between Cyprus and Asia Minor and Smyrna. The perspective of the chanting art. (in Greek)
- 13:00** **Discussion**
- 13:30 End of the Morning Session of the Thematic Conference*

Saturday, 28 May 2022

17:30-19:30 Afternoon Session

**MAJOR PAPERS AND COMMUNICATIONS
OF THE THEMATIC CONFERENCE:
THE HEIRLOOMS OF THE EXCHANGEABLE POPULATION –
ICONS, PAINTERS, ARTISTIC WORKSHOPS, AND PUBLIC MEMORY**
CHAIRS: Pari Kalamara, Georgios Pallis

- 17:30** **Georgios Chr. Tsigaras**, Refugee relics from Eastern Thrace: the artistic workshops and the dispersion of their works. (in Greek)
- 18:00** **Melina Païsidou**, Despotic icons from Metre (Çatalza) in Panagia Revmatokratousa at Ano Gefyra of Thessaloniki: tradition and renovation in the painting of Eastern Thrace. (in Greek)
- 18:30** **Ioannis Perrakis**, A *vita* icon of St Kyriaki from Ainos, Eastern Thrace (18th century). (in Greek)
- 18.45** **Evangelia Angelkou and Maria Cheimenopoulou**, Icons of *Anastenaria* ritual from Giorgis Melikis' Ethnographic Center: Refugees' relics from the village Kosti of Eastern Thrace. (in Greek)

19:00 | **Magdalini Parcharidou**, Works by the painters Theodosios Anagnostis and Fotios Athanasiou in the Ecclesiastical Museum of the Holy Metropolis of Drama. (in Greek)

19:15 | **Discussion**

19:45 End of the Afternoon Session of the Thematic Conference

Saturday, 28 May 2022, 19:45-21:00

AWARDS CEREMONY OF THE 2022 PRIZES

19:45 | **Announcement of the Prize awarded in the memory of Nikolaos V. Drandakis**

Announcement of the Prize awarded in the memory of Vasso Penna

20:00 | **Reception at the garden of the Byzantine and Christian Museum**

Sunday, 29 May 2022

10:00-13:30 Morning and Closing Session

Two-days thematic conference:
REFUGEE HEIRLOOMS FROM ASIA MINOR, PONTUS, AND EASTERN THRACE (continued)

MAJOR PAPER AND COMMUNICATIONS OF THE THEMATIC CONFERENCE: HEIRLOOMS FROM ASIA MINOR AND THRACE AND HEIRLOOMS IN ASIA MINOR AND THRACE

CHAIRS: Nano Chatzidakis, Maria Panayotidi-Kesisoglou, Melina Païsidou

10:00 | **Eugenia Chalkia**, The relics of the non-exchangeable populations. The case of Imbros. (in Greek)

10:30 | **Sophia Gerogiorgi**, Ecclesiastical silverware of Eastern Thrace from the “Refugee Heirlooms” Collection of the Byzantine and Christian Museum. (in Greek)

10:45 | **Michail Lychounas**, Corrigenda, addenda, and new discoveries in the field of ecclesiastical embroidery: *Epitaphioi* from 17th to 19th centuries. (in Greek)

- 11:00** | **Ioannis A Karatzoglou**, Heirlooms from Asia Minor at the Mega Spelaion Monastery in Kalavryta. (in Greek)
- 11:15** | **Alexandros Papadopoulos**, Four early icons (1820-1825) of painter Nikolaos Adrianopolitan, from Eastern Thrace and Eastern Rumelia. (in Greek)
- 11:30** | **Konstantinos Katsikis**, Old printed books – refugee heirlooms of the priest Apostolos Lazaros Hatzifilippidis from Syllata, Cappadocia (published in 1756-1936). (in Greek)
- 11:45** | **Stavroula Hondridou**, Virgin Mary’s icon of Faneromeni at the homonymous monastery on the Cyzicus peninsula: tradition, historical data and “The Mutiny of Peramos”. (in Greek)
- 12:00** | **Discussion**
- 12:15** | **End of the thematic conference – Concluding remarks**
- 12:30** | **End of the 41st Symposium on Byzantine and Post-Byzantine Archaeology and Art of the Christian Archaeological Society. Concluding remarks.**

Sunday, 29 May 2022, 13:00-15:00

ANNUAL GENERAL MEETING OF THE MEMBERS
OF THE CHRISTIAN ARCHAEOLOGICAL SOCIETY

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΟΜΙΛΗΤΩΝ
LIST OF PARTICIPANTS

- **Αγγέλκου Ευαγγελία · Angelkou Evangelia**, eaggelkou@culture.gr
Δρ Αρχαιολόγος-Βυζαντινολόγος, Προϊσταμένη Τμήματος Συλλογής Εικόνων, Τοιχογραφιών, Ψηφιδωτών, Αντιγράφων, Χειρογράφων, Ανθιβόλων, Χαρακτικών, Σχεδίων, Παλαιτύπων και Συλλογών – Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού (Θεσσαλονίκη) / Dr Archaeologist-Byzantinist, Head of the Department of Icons, Mural Paintings, Mosaics, Copies, Manuscripts, Anthivola, Paper Icons, Designs, Incunabula and Collections, Museum of Byzantine Culture (Thessaloniki)
Αναστενάρικες εικόνες από τη συλλογή του Εθνογραφικού Κέντρου Γιώργη Μελίκη: Προσφυγικά κειμήλια από το Κωστή της Ανατολικής Θράκης
■ Icons of *Anastenaria* ritual from Giorgis Melikis' Ethnographic Center: Refugees' relics from the village Kosti of Eastern Thrace
- **Αθανασούλης Δημήτρης · Athanasoulis Dimitris**, dathanasoulis@gmail.com
Αρχαιολόγος δ.φ., Έφορος Αρχαιοτήτων Κυκλάδων / Archaeologist PhD, Ephor of Antiquities of Cyclades
Ιπποτικές απεικονίσεις από την Γλαρέντζα ■ Knightly scenes from Glarentza
- **Αναγνωστόπουλος Αλέξανδρος · Anagnostopoulos Alexandros**, alanagnostopoulos@yahoo.com
Δρ Βυζαντινής Τέχνης / Dr of Byzantine Art
Άγνωστη εικόνα του Χριστού Παντοκράτορος στην Καλαμπάκα, έργο του Φράγγου Κατελάνου ■ A portable icon of Christ Pantokrator in Kalambaka, a work by Frangos Katelanos
- **Ανδρουδής Πασχάλης · Androudhis Paschalis**, archaio22@gmail.com
Επίκουρος Καθηγητής Βυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Α.Π.Θ. / Assistant professor of Byzantine Archaeology and Art, Department of History and Archaeology, A.U.TH.
Άγνωστο ανάγλυφο με παράσταση γοργόνας και τρίτωνα από το κάστρο των Ιωαννίνων ■ Unknown relief with mermaid and merman (triton) from the castle of Ioannina

- **Βασιλειάδου Στυλιανή · Vasileiadou Styliani**, stellavass@gmail.com
Δρ Αρχαιολόγος-Βυζαντινολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Θεσσαλονίκης / Dr Archaeologist-Byzantinist, Ephorate of Antiquities of Thessaloniki City
 Επανεξέταση της αρχιτεκτονικής του ναού του Αγίου Παντελεήμονος στη Θεσσαλονίκη και μια νέα πρόταση για τον κτήτορα της βυζαντινής μονής ■ Reconsidering the architecture of Hagios Panteleimon church in Thessaloniki and a new proposal concerning the patron of the Byzantine monastery
- **Βελένης Γεώργιος · Velenis Georgios**, velenis@hist.auth.gr
Ομότιμος Καθηγητής, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης / Professor Emeritus, Aristotle University of Thessaloniki
 Τα γραφήματα ΧΜΓ και ,SPA σε ένα χρυσό δακτυλίδι του Μουσείου Μπενάκη ■ The graphemes ΧΜΓ and ,SPA on a gold ring in the Benaki Museum
- **Βογιατζής Σωτήρης · Voyadjis Sotiris**, sotvog@gmail.com
Δρ Αρχιτέκτων ΕΜΠ / Architect PhD, NTUA
 Ο ναός της Παρηγορήτισσας στην Άρτα. Προκαταρκτικά στοιχεία για την οικοδομική ιστορία βάσει των νεωτέρων ερευνών ■ The church of Paregoretissa at Arta. Preliminary approach to its building history based on recent research
- **Γερογιώργη Σοφία · Gerogiorgi Sofia**, sgerogiorgi@culture.gr
Αρχαιολόγος, Επιμελήτρια Συλλογής Μικροτεχνίας, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο (Αθήνα) / Archaeologist, Curator of Minor Art Collection, Byzantine and Christian Museum (Athens)
 Εκκλησιαστικά αργυρά της Ανατολικής Θράκης από τη Συλλογή Κειμηλίων Προσφύγων του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου ■ Ecclesiastical silverware of Eastern Thrace from the “Refugee Heirlooms” Collection of the Byzantine and Christian Museum
- **Γιαννιώτη Σοφία · Giannioti Sophia**, sofiachimastou@yahoo.gr
Ιστορικός / Historian
 Το 1922 μέσα από το Ιστορικό Αρχείο και τις Συλλογές του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου ■ 1922 through the Historical Archive and the Collections of Byzantine and Christian Museum
- **Δελιγιαννάκης Γιώργος · Deligiannakis Georgios**, g.deligiannakis@ouc.ac.cy
Αναπληρωτής Καθηγητής της Ύστερης Αρχαιότητας, Άνοιχτό Πανεπιστήμιο Κύπρου / Associate Professor in Late Antiquity, Open University of Cyprus
 Η ερμηνεία των αρχαίων μύθων στη διακόσμηση υστερορωμαϊκών οικιών της Κύπρου. Η προβολή ενός ιστοριογραφικού προβλήματος ■ Ancient myths in the decoration of late Roman mansions in Cyprus. The projection of a historiographical question

- **Δελλαπόρτα Αικατερίνη Π.** · **Dellaporta Ekaterini P.**, katerinadellaporta@yahoo.com
Διευθύντρια ε.τ. Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου / Honorary Director of Byzantine and Christian Museum
 Το 1922 μέσα από το Ιστορικό Αρχείο και τις Συλλογές του *Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου* ■ 1922 through the Historical Archive and the Collections of Byzantine and Christian Museum
- **Δελούκα Κατερίνα** · **Delouca Katerina**, kmdelouca@gmail.com
Αρχαιολόγος με ειδικέυση στην ναυτική αρχαιολογία, Ινστιτούτο Εναλίων Αρχαιολογικών Ερευνών / Nautical archaeologist, Hellenic Institute of Marine Archaeology
 Οι εγγράφακες παραστάσεις στην τοιχογραφία του αγίου Γεωργίου στον ναό του Σωτήρα Χριστού στη Μεγαρίδα ■ The graffiti on St George's wall painting in the church of Christ the Savior in Megaris
- **Δρανδάκη Αναστασία** · **Drandaki Anastasia**, adrandaki@arch.uoa.gr
Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Βυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, ΕΚΠΑ / Associate Professor of Byzantine Archaeology and Art, NKUA
 Η υλικότητα της επίσημης προσφυγικής μνήμης: Στρατηγικές ενσωμάτωσης των προσφυγικών κειμηλίων στα εθνικά μουσεία μετά τη Σύμβαση της Λωζάννης ■ The materiality of official refugee memory: Strategies for integrating refugee heirlooms into national museums following the Lausanne Convention
- **Καζαριάν Γκεβόργκ** · **Kazaryan Gevorg**, dngevorg@gmail.com
Δρ Θεολογίας, ΕΚΠΑ / Doctor in Theology, NKUA
 Το αρμενικό ευαγγέλιο του έτους 1787 του Μουσείου Μπενάκη ■ The Armenian Gospel of 1787 in the Benaki Museum
- **Καρατζόγλου Ιωάννης Α.** · **Karatzoglou Ioannis A.**, iikaratz@otenet.gr
Αρχιτέκτων-Πολεοδόμος, τ. Αναπληρωτής Καθηγητής Α.Σ.Κ.Τ. / Architect-Urban Planner, f. Associate Professor, Athens School of Fine Arts
 Εικόνα με καραμανλίδικες επιγραφές και τρεις οικογενειακές εικόνες από την Καππαδοκία ■ Icon including Karamanlidic inscriptions and three family icons from Cappadocia
- **Κατσίκης Κωνσταντίνος** · **Katsikis Konstantinos**, k.katsikis@yahoo.gr
Δρ Αρχαιολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Θεσσαλονίκης / Dr Archaeologist, Ephorate of Antiquities of the City of Thessaloniki
 Παλαιύτupa βιβλία – προσφυγικά κειμήλια του ιερέως Απόστολου Λαζάρου Χατζηφιλιππίδη από τα Σύλλατα της Καππαδοκίας (εκδόσεις 1756-1936) ■

Old printed books – refugee heirlooms of the priest Apostolos Lazaros Hatzi-
flippidis from Syllata, Cappadocia (published in 1756-1936)

- **Κιτρομηλίδης Πασχάλης Μ. · Kitromilides Paschalis M.**, pkitrom@eie.gr
Ακαδημαϊκός, Ομότιμος Καθηγητής ΕΚΠΑ / Academician, Professor Emeritus, NKUA
Μικρά Ασία. Ιδέα και ιστορία ■ Asia Minor. Ideas and history
- **Κόστιτς Έλενα · Kostić Elena**, ejakostic@yahoo.gr
Αρχαιολόγος-Βυζαντινολόγος, υποψήφια διδάκτωρ Α.Π.Θ. / Archaeologist-Byzantinist, PhD candidate A.U.Th.
Από τον έναν Μιχαήλ στους τρεις: παλαιογραφική προσέγγιση των λεγομένων Αστραπάδων ■ From one Michael to three: palaeographical approach to the so-called Astrapades
- **Κουφόπουλος Πέτρος · Koufopoulos Petros**, pkoufop@upatras.gr
Αρχιτέκτων, Καθηγητής Πανεπιστημίου Πατρών / Architect, Professor, University of Patras
Η ιουστινιάνεια βασιλική της Αγίας Κορυφής στο όρος Σινά ■ The Justinianic basilica at the Holy Summit of Mount Sinai
- **Λαμπρινού Μαρία · Lamprinou Maria**, marialamprinou52@gmail.com
Αρχιτέτων-Αναστηλωτής / Architect-Restorer
Ο «αθέατος πυρήνας» του φρουρίου της Αγίας Μαύρας. Οι απεικονίσεις και η επιβεβαίωση της μορφής του ■ The “invisible core” of the fortress of Hagia Mavra. Illustrations and the confirmation of its form
- **Λιάκος Δημήτρης · Liakos Dimitris**, liakos712003@yahoo.gr
Δρ Αρχαιολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Χαλκιδικής και Αγίου Όρους / Dr Archaeologist, Ephorate of Antiquities of Chalkidiki and Mount Athos
Ξύλινα έργα με ενθετικό διάκοσμο στο Άγιον Όρος (16ος – αρχές του 17ου αιώνα) ■ Wooden artworks with inlaid decoration in Mount Athos (16th – first decades of the 17th century)
- **Λυτάρη Φανή · Lytari Fanie**, flytari@gmail.com
Δρ Αρχαιολόγος-Βυζαντινολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Θεσπρωτίας / Dr Archaeologist- Byzantinist, Ephorate of Antiquities of Thesprotia
Ζωγράφος ή γραφέας: Συγκριτική μελέτη της γραφής σε μνημεία της βορειοδυτικής Θεσσαλίας στο δεύτερο μισό του 16ου αιώνα ■ Painter, or writer: A comparative study of writing on monuments of northwestern Thessaly in the second half of the 16th century

- **Λυχούνας Μιχάλης · Lychounas Michalis**, mlychounas@hotmail.com
Αρχαιολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Καβάλας-Θάσου / Archaeologist, Ephorate of Antiquities of Kavala-Thasos
 Διορθώσεις, συμπληρώσεις και νέα ευρήματα από τον χώρο της χρυσοκεντητικής: Επιτάφιοι από τον 17ο έως τον 19ο αιώνα ■ Corrigenda, addenda, and new discoveries in the field of ecclesiastical embroidery: *epitaphioi* from 17th to 19th centuries
- **Μακρυνόρη Γεωργία · Makrinori Georgia**, gmakrinori@yahoo.gr
Αρχιτέκτων-Αναστηλωτής ΕΜΠ / Architect-Restorer, NTUA
 Ο ναός της Παρηγορήτισσας στην Άρτα. Προκαταρκτικά στοιχεία για την οικοδομική ιστορία βάσει των νεωτέρων ερευνών ■ The church of Paregoretissa at Arta. Preliminary approach to its building history based on recent research
- **Μαμαλούκος Σταύρος · Mamaloukos Stavros**, smamaloukos@geam-mni-meio.gr
Αναπληρωτής Καθηγητής Τμήματος Αρχιτεκτόνων Πανεπιστημίου Πατρών / Associate Professor Department of Architecture University of Patras
 Οικιστική οργάνωση και αρχιτεκτονική στην Αστυπάλεια (7ος-12ος αιώνας) ■ Settlements and architecture in Astypalaea (7th-12th century)
- **Μανιώτης Ερρίκος · Maniotis Errikos**, riecoss4@gmail.com
Υποψήφιος διδάκτορας / PhD candidate, Masaryk University
 Σιδερένια σπάθη από την ανασκαφή στο μονύδριο του Αγίου Νικολάου του Χρυσοκάμαρου στη Σιθωνία Χαλκιδικής ■ The sabre from the monastery of Hagios Nikolaos of Chrysokamarou in Sithonia, Chalcidice
- **Μανόπουλος Γρηγόριος · Manopoulos Gregory**, tzamanos@yahoo.com
Αρχαιολόγος-Βυζαντινολόγος / Archaeologist-Byzantinist
 Η συμβολή των Καπεσοβιτών στην δημιουργία ξυλόγλυπτων τέμπλων στην Ήπειρο βάσει επιγραφικών τεκμηρίων (1764-1803) ■ Epigraphic data concerning the contribution of the painters from Kapesovo in the making of wood carved iconostases (1764-1803)
- **Μερσυνιά Μαρία · Mersynia Maria**, maria.mersynia@aegeasamke.gr
Αρχειονόμος-Βιβλιοθηκονόμος, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κάτοχος Μεταπτυχιακού Τίτλου Ειδίκευσης στη Δημόσια Ιστορία, Υπεύθυνη Τμήματος Πολιτιστικών Δράσεων, ΑΙΓΕΑΣ ΑΜΚΕ / Archivist-Librarian, Ionian University, MSc in Public History, Head of Cultural Department, AEGEAS NPCC
Κειμηλιαρχείο Ιεράς Μητρόπολης Γλυφάδας, Ελληνικού, Βούλας, Βουλιαγμένης και Βάρης. Προσφυγική μνήμη και διάσωση: από τη «λειτουρηγμένη

πέτρα» στη δημόσια έκθεση ■ *Repository of the Holy Metropolis of Glyfada, Elliniko, Voula, Vouliagmeni and Vari. Refugee memory and preservation: from ruined churches to public display*

- **Μιχάλαγα Δέσποινα · Michalaga Despoina**, dsmich@theol.uoa.gr
Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Εκκλησιαστικής Ιστορίας των νεωτέρων χρόνων, Τμήμα Θεολογίας, Θεολογική Σχολή ΕΚΠΑ / Associate Professor of Ecclesiastical History of Modern Era, School of Theology, NKUA
Το 1922 μέσα από το Ιστορικό Αρχείο και τις Συλλογές του *Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου* ■ 1922 through the Historical Archive and the Collections of Byzantine and Christian Museum
- **Μπαλλιάν Άννα · Ballian Anna**, annaballian4@hotmail.com, ballian@benaki.org
Δρ ιστορικός της ισλαμικής τέχνης, Μουσείο Ισλαμικής Τέχνης, Μουσείο Μπενάκη / Dr Historian of Islamic Art, Benaki Museum of Islamic Art
Προσφυγικά κειμήλια: ενσωματωμένη μνήμη και οθωμανικές πραγματικότητες ■ The refugee relics: embodied memory and ottoman realities
- **Μπελέκου Χρυσούλα · Belekou Chrysoula**, chmpelekou@gmail.com, chrysoula.belekou@st.ouc.ac.cy
Αρχαιολόγος, Κάτοχος Μεταπτυχιακού Τίτλου Ειδίκευσης, υποψήφια διδάκτωρ του Τμήματος Σπουδών στον Ελληνικό Πολιτισμό, Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου / Archaeologist, MA in Museum Studies, PhD candidate, Department of Studies in Hellenic Culture, Open University of Cyprus
Ιχνηλατώντας το χριστιανικό προσκύνημα κατά την ύστερη Αρχαιότητα: όροι και προϋποθέσεις ■ Tracing the Christian pilgrimage in late Antiquity: terms and conditions
- **Μυριανθέως Μαρίνα · Myriantheos Marina**, mmyri@pkmm-architects.gr
Δρ Αρχιτέκτων-Αναστηλώτρια / Architect PhD-Restorer MA
Η ιουστινιάνεια βασιλική της Αγίας Κορυφής στο όρος Σινά ■ The Justinianic basilica at the Holy Summit of Mount Sinai
- **Νάστου Ανδρομάχη · Nastou Andromachi**, anastou@culture.gr
Δρ Αρχαιολόγος-Βυζαντινολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας / Dr Archaeologist-Byzantinist, Ephorate of Antiquities of Arcadia
Συμβολή στην ιστορία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής του Πραστού βόρειας Κυνουρίας κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο. Νέα δεδομένα ■ Contribution to the history of church architecture of Prastos in Northern Kynouria during the post-Byzantine period. New evidence

- **Ντόγκας Θεόδωρος · Dogas Theodoros**, tntogkas@culture.gr
Αρχαιολόγος, Κάτοχος Μεταπτυχιακού Τίτλου Ειδίκευσης, Εφορεία Αρχαιοτήτων Χαλκιδικής και Αγίου Όρους / Archaeologist, MA, Ephorate of Antiquities of Chalcidice and Mount Athos
 Σιδερένια σπάθη από την ανασκαφή στο μονύδριο του Αγίου Νικολάου του Χρυσοκάμαρου στη Σιθωνία Χαλκιδικής ■ The sabre from the monastery of Hagios Nikolaos of *Chrysokamarou* in Sithonia, Chalcidice
- **Παϊσίδου Μελίνα Π. · Païsidou Melina P.**, mpaisidou@hist.auth.gr
Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Βυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης ΑΠΘ / Associate Professor of Byzantine Archaeology and Art, Aristotle University of Thessaloniki
 Δεσποτικές εικόνες από τις Μέτρες (Τσατάλτζα) στην Παναγία Ρευματοκρατούσα Ανω Γέφυρας Θεσσαλονίκης: παράδοση και ανανέωση στη ζωγραφική της Ανατολικής Θράκης ■ Despotic icons from Metre (Catalza) in Panagia Revmatokratousa at Ano Gefyra of Thessaloniki: tradition and renovation in the painting of Eastern Thrace
- **Παπαδόπουλος Αλέξανδρος · Papadopoulos Alexandros**, alexpden@gmail.com
Ανεξάρτητος ερευνητής, μεταπτυχιακός υποψήφιος Δ.Π.Θ. / Independent researcher, M.A. candidate D.U.Th.
 Τέσσερις πρώιμες εικόνες (1820-1825) του ζωγράφου Νικολάου Αδριανουπολίτου από την περιοχή της Ανατολικής Θράκης και της Ανατολικής Ρωμυλίας ■ Four early icons (1820-1825) of painter Nikolaos Adrianopolitan, from Eastern Thrace and Eastern Rumelia
- **Παπαδοπούλου Βαρβάρα · Papadopoulou Varvara**, varvara.papadopoulou@gmail.com
Δρ Αρχαιολόγος, Διευθύντρια Εφορείας Αρχαιοτήτων Άρτας και Αναπληρώτρια Διευθύντρια Εφορείας Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων / Director of the Ephorate of Antiquities of Arta, and Acting Director of Ephorate of Antiquities of Ioannina
 Ο ναός της Παρηγορήτισσας στην Άρτα. Προκαταρκτικά στοιχεία για την οικοδομική ιστορία βάσει των νεωτέρων ερευνών ■ The church of Paregoretissa at Arta. Preliminary approach to its building history based on recent research
- **Παπαθανασίου Ευάγγελος · Papathanassiou Evangelos**, platamonpap@gmail.com
Αρχαιολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Περιφέρειας Θεσσαλονίκης / Archaeologist, Ephorate of Antiquities of Thessalonike's Periphery

Ανάγλυφη μαρμάρινη εικόνα Θεοτόκου Δεομένης (Orantis) από την Γκονόνα της Κριθιάς νομού Θεσσαλονίκης ■ An unknown marble relief Icon of “Virgin Orans” from Thessalonike’s Periphery

— **Παρχαρίδου Μαγδαληνή · Parcharidou Magdalini**, parcharidoumagda@gmail.com

Δρ Αρχαιολόγος-Βυζαντινολόγος, ΥΠΠΟΑ / Dr Archaeologist-Byzantinist, Hellenic Ministry of Culture and Sports

Έργα των ζωγράφων Θεοδοσίου Αναγνώστη και Φώτιου Αθανασίου στο Εκκλησιαστικό Μουσείο της Ιεράς Μητροπόλεως Δράμας ■ Works by the painters Theodosios Anagnostis and Fotios Athanasiou in the Ecclesiastical Museum of the Holy Metropolis of Drama

— **Πασαλή Αφροδίτη · Pasali Afroditi**, a.pasali@teilar.gr

Δρ Αρχιτέκτων Μηχανικός / PhD Architect

Η Αγία Κυριακή στον Πολύγυρο (Ζαγορτσά) Ιωαννίνων ■ Saint Kyriake at Polygyros (Zagortsa), Ioannina

— **Παταπίου Νάσα · Patapiou Nasa**, npatapiou@cytanet.com.cy

Δρ Ιστορικός-Ερευνήτρια, επιστημονικός συνεργάτης Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου / Dr Historian-Researcher, research associate of the Research Centre of Kykkos Monastery

Το οικοδόμημα της οικογένειας Verny Monteleone στον ναό της Παναγίας της Χρυσελεύσας στην Αθιένου ■ The coat-of-arms of the Verny Monteleone family in the Panayia Chryseleousa in Athienou, Cyprus

— **Περράκης Ιωάννης · Perrakis Ioannis**, iperrakis@theol.uoa.gr

Δρ Θεολόγος-Βυζαντινολόγος / Dr Theologian-Byzantinist

Εικόνα τῆς ἁγίας Κυριακῆς με σκηνὲς τοῦ βίου τῆς ἀπὸ τὴν Αἶνο τῆς Ἄνατολικῆς Θράκης (18ος αἰώνας) ■ A *vita* icon of St Kyriaki from Ainos, Eastern Thrace (18th century)

— **Πρασιτίτης Σάββας · Prastitis Savvas**, s_prastitis@hotmail.com

Αρχαιολόγος, συνιδρυτής και πρόεδρος του Κυπριακού Ινστιτούτου Επιστημονικών και Ιστορικών Ερευνών / Archaeologist, co-founder and president of the Cyprus Institute of Scientific and Historical Research

Οι σχέσεις της Κύπρου με την Μικρά Ασία και τη Σμύρνη. Η οπτική της ψαλτικής τέχνης ■ The relations between Cyprus and Asia Minor, and Smyrna. The perspective of the chanting art

— **Προκοπίου Ελένη · Procopiou Eleni**, eprokopiou@cytanet.com.cy

Δρ Βυζαντινής Αρχαιολογίας, Αρχαιολογική Λειτουργός Α΄, Τμήμα Αρχαιοτή-

των Κύπρου / *PhD in Byzantine Archaeology, Archaeological Officer - Classe A, Department of Antiquities, Cyprus*

Το χρονικό του καθολικού της μονής του Αγίου Νικολάου των Γάτων στο Ακρωτήρι Λεμεσού ■ *The chronicle of the katholikon of Saint Nicholas of the Cats monastery in Akrotiri of Limassol*

— **Rabovyanov Deyan**, rabovyanov@gmail.com

Αναπληρωτής Καθηγητής / Associate Professor, PhD, National Archaeological Institute with Museum – Bulgarian Academy of Sciences

Συλλογή ανασκαφικών ευρημάτων βυζαντινής και δυτικής ευρωπαϊκής τέχνης ως χριστιανικά κειμήλια στο ύστερο μεσαιωνικό Τάρνοβο ■ *Collection of excavated finds of Byzantine and Western European artifacts used as Christian relics in late Medieval Tarnovo*

— **Ράπτης Κωνσταντίνος · Raptis Konstantinos**, raptis.constantinos@gmail.com

Δρ Αρχαιολόγος-Βυζαντινολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Θεσσαλονίκης / Dr Archaeologist-Byzantinist, Ephorate of Antiquities of Thessaloniki City

Η Αχειροποίητος Θεσσαλονίκης την περίοδο 1912-1922: ο αντίκτυπος δύο πολέμων και των επακόλουθων προσφυγικών ρευμάτων στο πρωτοβυζαντινό μνημείο ■ *The Acheiropoietos basilica during the period 1912-1922: the impact of two wars and the subsequent refugee flows on the early Byzantine monument*

— **Σαραντοπούλου Αλεξάνδρα · Sarantopoulou Alexandra**, alexsarantopoulou@yahoo.gr

Αρχαιολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας / Archaeologist, Ephorate of Antiquities of Arcadia

Συμβολή στην ιστορία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής του Πραστού βόρειας Κυνουρίας κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο. Νέα δεδομένα ■ *Contribution to the history of church architecture of Prastos in Northern Kynouria during the post-Byzantine period. New evidence*

— **Sengalevich Georgi**, g.sengalevich@gmail.com

Επίκουρος Καθηγητής / Assistant Professor, PhD, National Archaeological Institute with Museum – Bulgarian Academy of Sciences

Συλλογή ανασκαφικών ευρημάτων βυζαντινής και δυτικής ευρωπαϊκής τέχνης ως χριστιανικά κειμήλια στο ύστερο μεσαιωνικό Τάρνοβο ■ *Collection of excavated finds of Byzantine and Western European artifacts used as Christian relics in late Medieval Tarnovo*

- **Στρατή Αγγελική · Strati Angeliki**, stratiangeliki@gmail.com
Αρχαιολόγος-Βυζαντινολόγος, Έφορος Αρχαιοτήτων ε. τ. / Archaeologist-Byzantinist, Honorary Director of Antiquities
 Άγνωστα έργα του ζωγράφου Ονουφρίου Αργίτη στην Καστοριά. Σχόλια και παρατηρήσεις ■ Unknown works of the painter Onoufrios Argitis in Kastoria. Comments and observation
- **Τάντσης Αναστάσιος · Tantsis Anastasios**, tassostan@hist.auth.gr
Δρ Βυζαντινής Αρχαιολογίας, Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Α.Π.Θ. / Dr in Byzantine Archaeology, Assistant Professor, School of History and Archaeology, AUTH
 Ο αρχιτεκτονικός τύπος και η χρονολόγηση του καθολικού της Μείστης Λαύρας ■ The building type, and the date of the Lavra katholikon
- **Τσακμάκη Αναστασία · Tsakmaki Anastasia**, anastasiatsakmaki19@gmail.com
Αρχαιολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας / Archaeologist, Ephorate of Antiquities of Arcadia
 Συμβολή στην ιστορία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής του Πραστού βόρειας Κυνουρίας κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο. Νέα δεδομένα ■ Contribution to the history of church architecture of Prastos in Northern Kynouria during the post-Byzantine period. New evidence
- **Τσιγάρας Γεώργιος Χρ. · Tsigaras Georgios Chr.**, gtsigara@he.duth.gr; georgtsig@gmail.com
Καθηγητής Ιστορίας Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης, Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης / Professor of Byzantine and Post-Byzantine Art History, Department of History and Ethnology, Democritus University of Thrace
 Προσφυγικά κειμήλια από την Ανατολική Θράκη: τα καλλιτεχνικά εργαστήρια και η διασπορά των έργων τους ■ Refugee relics from Eastern Thrace: the artistic workshops and the dispersion of their works
- **Φουστέρης Γιώργος · Foustieris Georgios**, gfousteris@gmail.com
Επίκουρος Καθηγητής Χριστιανικής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Ανώτατη Εκκλησιαστική Ακαδημία Θεσσαλονίκης / Assistant Professor of Christian Archaeology and Art, Ecclesiastical Academy of Thessaloniki
 Ολυμπιώτισσα και Psaça. Δύο στενά συνδεδεμένα τοιχογραφικά σύνολα ■ Olympiotissa and Psaça. Two closely related fresco decorations
- **Χαλκιά Ευγενία · Chalkia Eugenia**, halkia@otenet.gr
Δρ Αρχαιολόγος-Βυζαντινολόγος, Έφορος Αρχαιοτήτων ε.τ. / Dr Archaeologist-Byzantinist, Honorary Ephor of Antiquities

Τα κειμήλια των μη ανταλλάξιμων πληθυσμών. Η περίπτωση της Ίμβρου ■
The relics of the non-exchangeable populations. The case of Imbros

- **Χατζηλαζάρου Δημήτρης · Chatzilazarou Dimitris**, dimlazarou@yahoo.gr
Δρ Αρχαιολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Κυκλάδων, Υπουργείο Πολιτισμού /
Dr Archaeologist, Ephorate of the Antiquities of Cyclades, Hellenic Ministry
of Culture

Η σημασία των «συμβόλων των ευαγγελιστών» στο πλαίσιο των παλαιοχριστιανικών παραστάσεων Θεοφάνειας ■ The significance of the “symbols of the evangelists” in the context of early Christian representations of Theophany

- **Χειμωνοπούλου Μαρία Β. · Cheimonopoulou Maria V.**, cheimaria@yahoo.gr

Δρ Αρχαιολόγος-Βυζαντινολόγος, Προϊσταμένη Τμήματος Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων και Μουσείων, Εφορεία Αρχαιοτήτων Ημαθίας /
Dr Archaeologist-Byzantinist, Head of the Department of Byzantine and Post Byzantine Antiquities and Museums, Ephorate of Antiquities of Hemathia

Αναστενάρικες εικόνες από τη συλλογή του Εθνογραφικού Κέντρου Γιώργη Μελίκη: Προσφυγικά κειμήλια από το Κωστή της Ανατολικής Θράκης ■ Icons of *Anastenaria* ritual from Giorgis Melikis’ Ethnographic Center: Refugees’ relics from the village Kosti of Eastern Thrace

- **Χονδρίδου Σταυρούλα · Hondridou Stavroula**, stxondr@yahoo.gr

Δρ Βυζαντινής Ιστορίας / Dr in Byzantine History

Η εικόνα της Παναγίας Φανερωμένης στην ομώνυμη μονή της Κυζικηνής χερσονήσου: παράδοση, ιστορικά στοιχεία και το «Κίνημα των Περαμίων» ■ Virgin Mary’s icon of Faneromeni at the homonymous monastery on the Cyzicus peninsula: tradition, historical data and “The Mutiny of Peramos”

- **Χοτζάκογλου Χαράλαμπος Γ. · Chotzakoglou Charalampos G.**, chotzakoko@hotmail.com

Δρ Αρχαιολόγος-Βυζαντινολόγος, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο (Αθήνα) /
Dr Archaeologist-Byzantinist, Hellenic Open University (Athens)

Μικρασιατικά κειμήλια στη μονή Μεγάλου Σπηλαίου Καλαβρύτων ■ Heirlooms from Asia Minor at the Mega Spelaion Monastery in Kalavryta

- **Χουλιάρης Ιωάννης Π. · Chouliaras Ioannis P.**, iohouliaras@gmail.com

Δρ Αρχαιολόγος-Βυζαντινολόγος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Θεσπρωτίας / Dr Archaeologist-Byzantinist, Ephorate of Antiquities of Thesprotia

Οι τοιχογραφίες του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στην Λευκοθέα Ιωαννίνων και η ζωγραφική του 15ου αιώνα στην Ήπειρο ■ The wall paintings of Hagios Ioannis Prodromos in Lefkothea, Ioannina and the 15th century painting in Epirus

ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ / SUMMARIES

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΑΓΓΕΛΚΟΥ ΚΑΙ ΜΑΡΙΑ Β. ΧΕΙΜΩΝΟΠΟΥΛΟΥ
EVANGELIA ANGELKOU AND MARIA V. CHEIMONOPOULOU

**ΑΝΑΣΤΕΝΑΡΙΚΕΣ ΕΙΚΟΝΕΣ ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΛΛΟΓΗ
ΤΟΥ ΕΘΝΟΓΡΑΦΙΚΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΓΙΩΡΓΗ ΜΕΛΙΚΗ:
ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΑ ΚΕΙΜΗΛΙΑ ΑΠΟ ΤΟ ΚΩΣΤΗ
ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΘΡΑΚΗΣ**

Στη συλλογή του Εθνογραφικού Κέντρου του Γιώργη Μελίκη στη Μελίκη Ημαθίας περιλαμβάνονται, μεταξύ άλλων, και τρεις μεταβυζαντινές εικόνες, τις οποίες έφεραν μαζί τους οι πρόσφυγες από το Κωστή της Ανατολικής Θράκης, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στη Μελίκη μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών, βάσει της συνθήκης της Λωζάνης (1923). Αποτελούν επιτελεστικές εικόνες του εθίμου των Αναστεναρίων, του λαϊκού εθίμου της πυροβασίας, το οποίο τελούνταν σε μία μικρή περιοχή της επαρχίας Σωζοαγαθουπόλεως της βορειοανατολικής Θράκης, κοντά στη Μαύρη Θάλασσα, με επίκεντρο το χωριό Κωστή, το μεγαλύτερο χωριό της περιοχής. Εκτός από τη Μελίκη Ημαθίας, οι αναστενάρηδες της Θράκης, εγκαταστάθηκαν και σε άλλα μέρη της Ελλάδας, κυρίως στη Μακεδονία, στον Λαγκαδά Θεσσαλονίκης, στη Μαυρολεύκη Δράμας και την Αγία Ελένη Σερρών, η οποία θεωρείται σήμερα το σημαντικότερο κέντρο των σύγχρονων Αναστεναρίων, γιατί το χωριό αυτό κατοικούνταν μόνο από οικογένειες από το χωριό Κωστή. Οι εικόνες που θα μας απασχολήσουν είναι δύο εικόνες με την απεικόνιση των αγίων ισαποστόλων Κωνσταντίνου και Ελένης και μία της Παναγίας στον τύπο Ρόδον το Αμάραντον, που χρονολογούνται στον 18ο-19ο αιώνα. Κοινό χαρακτηριστικό των αναστεναρικών εικόνων αποτελεί η κάθετη ξύλινη ή αργότερα μεταλλική λαβή, καθώς και η υφασμάτινη ποδιά, ήτοι το κάλυμμα που επενδύει την εικόνα και αφήνει ορατό τμήμα μόνο της παράστασης. Επίσης, το μεταλλικό περιμετρικό πλαίσιο, οι μεταλλικές επενδύσεις και οι εγχάρακτες αφιερωτικές επιγραφές σε μεταλλικά ελάσματα. Στην ποδιά αναρτώνται αφιερώματα και τάματα, τμήματα πορπών, μεταλλικά ελάσματα και αλυσίδες περιδεραιών, αλλά και νομίσματα και κουδουνάκια. Πέρα από το ιστορικό και καλλιτεχνικό τους περιβάλλον, οι εικόνες θα εξετασθούν στα συμφραζόμενα της επιτελεστικής τους δράσης κατά τη διάρκεια του εθιμικού κύκλου των Αναστεναρίων. Οι

τρεις εικόνες φυλάσσονται στο Εθνογραφικό Κέντρο Γιώργη Μελίκη, στον εφέστιο, αφιερωμένο στα Αναστενάρια, χώρο του ορόφου, που λειτουργεί ταυτόχρονα και ως *κονάκι* για όλους τους μνημένους στο έθιμο, και διατηρούν ζωντανή μέχρι και σήμερα την περίπλοκη και πολυστρωματική παράδοση της Θράκης.

ICONS OF ANASTENARIA RITUAL FROM GIORGIS MELIKIS' ETHNOGRAPHIC CENTER: REFUGEES' RELICS FROM THE VILLAGE KOSTI OF EASTERN THRACE

The collection of the Ethnographic Center of George Melikis in Meliki, Hemathia includes, among others, three post-Byzantine icons, brought by the refugees from the village of Kosti of Eastern Thrace who settled in Meliki in 1923. They are icons of the ritual of the Anastenaria, the bare-foot fire-walking ritual which took place in a small area of the province of Sozoagathoupoleos in north-eastern Thrace, near the Black Sea, focusing on the village of Kosti. The icons that will concern us are two icons with the depiction of the holy apostles Constantine and Helen and one of the Virgin Mary in the type of the Unwithering Rose (Rhodon to Amaranton), dating to the 18th-19th century.

ΙΠΠΟΤΙΚΕΣ ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΕΙΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΓΛΑΡΕΝΤΖΑ

Η Γλαρέντζα, η τειχισμένη πόλη που ίδρυσαν, στα μέσα του 13ου αιώνα, οι Σταυροφόροι στην ακτή της Κυλλήνης ως επίγειο της πρωτεύουσας του πριγκιπάτου της Αχαΐας Ανδραβίδας και του πριγκιπικού κάστρου Χλουμούτζι, αποτελούσε ένα πολιτισμικό «εμφύτευμα» στην επικράτεια της Ρωμανίας. Τόσο τα κτηριακά κατάλοιπα όσο και τα κινητά ευρήματα που έχουν έλθει στο φως επιβεβαιώνουν την κυρίαρχη παρουσία των Φράγκων εκεί. Οι τάφοι που ανασκάφηκαν στον ναό του Αγίου Φραγκίσκου με το περιεχόμενό τους, οι τοιχογραφίες και τα οικόσημα μας παρέχουν σημαντικές πληροφορίες για την σταυροφορική κοινωνία του Μοριά.

Σε αποθέτη που ανασκάφηκε δίπλα στην ανατολική πύλη του τείχους εντοπίστηκαν, μαζί με πλήθος άλλων ευρημάτων που χρονολογούνται πριν από το 1400, χιλιάδες όστρακα εισηγμένης κεραμεικής. Ανάμεσα στα αγγεία που ανασυστήθηκαν, ειδικό ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα ανοικτό αγγείο με πράσινη εφυάλωση. Κάτω από το χείλος, η εξωτερική πλευρά του κοσμεύεται με ανάγλυφη ζωφόρο από επαναλαμβανόμενα διάχωρα που αναπαριστούν δύο εμβληματικές σκηνές από τον ιπποτικό βίο. Στην μια παράσταση απεικονίζεται ένας έφιππος ιππότης με πλήρη εξάρτηση μέσα σε φυσικό τοπίο. Στην δεύτερη απεικονίζεται σκηνή αναχώρησης με τον ιππότη να αποχαιρετά την κυρία του. Η παράσταση του έφιππου ιππότη είναι δημοφιλής και συνήθης στην μεσαιωνική εικονογραφία. Για το δεύτερο διάχωρο, πηγή έμπνευσης είναι λογοτεχνικά έργα που υμνούν τον αυλικό έρωτα (*amour courtois*), τα οποία είναι ιδιαίτερα δημοφιλή στην δυτική Ευρώπη κατά τον όψιμο Μεσαίωνα. Αντίστοιχες απεικονίσεις εντοπίζονται σε μεσαιωνικά χειρόγραφα καθώς και σε άλλες ζωγραφικές αναπαραστάσεις που επιβεβαιώνουν την μεγάλη διάδοση των ερωτικών ποιημάτων όχι μόνο στις δυτικοευρωπαϊκές κοινωνίες αλλά και στον σταυροφορικό Μοριά.

KNIGHTLY SCENES FROM GLARENTZA

Glarentza, the walled city founded in the mid-13th century by Crusaders on

the coast of Kyllene as the port of the Principality of Achaea capital, and the princely castle of Chloumoutzi, was a cultural “implant” in the territory of Romania. Both the building remains and portable finds that have come to light confirm the dominant presence of the Franks there. The tombs excavated in the church of Saint Francis and their contents, the wall paintings and the coats of arms provide us with important information about Crusader society in the Morea.

Thousands of sherds of imported pottery were found in a deposit excavated beside the east gate of the wall along with many other finds dating to the period before 1400. Among the reconstructed vases, one open-form vase with green glaze presents particular interest. Below the rim, the exterior is decorated with a relief frieze consisting of repeated panels depicting two iconic scenes from knightly life. One scene depicts a mounted knight in full armor in a landscape. The other depicts a departure scene in which the knight bids farewell to his lady. The scene of a mounted knight is popular and common in medieval iconography. The inspiration for the second panel came from literary works extolling courtly love (*amour courtois*), which were especially popular in Western Europe in the late Middle Ages. Similar depictions are found in illuminated manuscripts as well as in other painted representations, confirming the wide dissemination of love poetry not only in Western European societies but also in the Morea of the Crusaders.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ
ALEXANDROS ANAGNOSTOPOULOS

ΑΓΝΩΣΤΗ ΕΙΚΟΝΑ
ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΟΡΟΣ ΣΤΗΝ ΚΑΛΑΜΠΑΚΑ,
ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΦΡΑΓΓΟΥ ΚΑΤΕΛΑΝΟΥ

Στον παλαιό μητροπολιτικό ναό της Κοιμήσεως Θεοτόκου Καλαμπάκας Σεντοπίσαμε προσφάτως μία εικόνα του Χριστού Παντοκράτορος. Ο Χριστός εικονίζεται μετωπικός έως την οσφύ στον τύπο του Παντοκράτορος, με το βλέμμα προσηλωμένο στον προσκυνητή. Το στιβαρό σώμα του απολήγει σε φαρδείς ώμους και ψηλό λαιμό, που στηρίζει κανονικού μεγέθους ωοειδές κεφάλι. Φοράει μελιτζανί χιτώνα με πορτοκαλόχρυσο φαρδύ σημείο στον δεξιό ώμο και βαθυκύανο ιμάτιο, που αφήνει ακάλυπτο το δεξί χέρι και μεγάλο μέρος του στήθους του. Με το δεξί χέρι ευλογεί, έχοντας στραμμένη την παλάμη προς τα έξω, ενώ με το αριστερό κρατάει κλειστό κώδικα ευαγγελίου. Ο φωτοστέφανος ορίζεται με διάστικτες μονές ή διπλές γραμμές, ενώ το βάθος καλύπτεται με ελισσόμενους φυλλοφόρους βλαστούς και λωτόμορφα ανθέμια. Στον χρυσό κάμπο εγγράφονται οι επιγραφές *Ι(ΗΣΟΥ)C Χ(ΡΙΣΤΟ)C* και *Ο ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΩΡ*.

Ο εικονογραφικός τύπος του Χριστού Παντοκράτορος σε προτομή με κλειστό ευαγγέλιο είναι γνωστός από την παλαιολόγια περίοδο και γνωρίζει ιδιαίτερη διάδοση κατά τη μεταβυζαντινή, σε μια σειρά τοιχογραφιών, όπως απαντάται στα καθολικά των μονών Αναπαυσά (1527), Φιλανθρωπινών (1542), Σταυρονικήτα (1545), Διονυσίου (1547), Βαρλαάμ (1548) Μεγάλου Μετεώρου (1552), Ρουσάνου (1560) και φορητών εικόνων, όπως των μονών Μεγίστης Λαύρας (1535), Παντοκράτορος (1535-1546), στο Πρωτάτο (1542), Διονυσίου (1542), Ιβήρων (1535-1546), Ξενοφώντος (1544), Σταυρονικήτα (1546), Οσίου Νικάνορος Ζάβορδας (1545-48), στον ναό της Κοιμήσεως Θεοτόκου (Αρχιμανδρειό) Ιωαννίνων (μέσα του 16ου αιώνα), στο Μουσείο Κανελλοπούλου (μέσα του 16ου αιώνα), στο Μητροπολιτικό Μέγαρο Καστοριάς (1553), σε δύο εικόνες στο Βυζαντινό Μουσείο Καστοριάς (1553) και στη μονή Καρακάλλου (μέσα ή τρίτο τέταρτο του 16ου αιώνα).

Από καλλιτεχνική άποψη ο φυσιογνωμικός τύπος του Χριστού με το ωοειδές πρόσωπο, τα βαθιά σκιασμένα μάτια που τονίζονται στο επάνω

βλέφαρο με διπλή παράλληλη ρόδινου χρώματος γραμμή, τα μαύρα σπαθωτά φρύδια, η λεπτή μακριά μύτη, το μικρό σαρκώδες στόμα που τονίζεται με έντονο κόκκινο χρώμα, η λεπτόλογος απόδοση της κόμης, η κοντή περίτεχνα ψιλοδουλεμένη γενειάδα και τα αβρά χέρια με τα μακριά δάχτυλα, συγκροτούν μορφή ευγενική, αυστηρή, με φιλόανθρωπο έκφραση. Η εικόνα του Χριστού Παντοκράτορος της Καλαμπάκας παρουσιάζει στενή προσωπογραφική και τεχνοτροπική συγγένεια στην απόδοση των φωτοσκιάσεων του προσώπου, στο λαιμό και στο δεξί χέρι, στη γαλήνια ειρηνική έκφραση, στη χειρονομία ευλογίας, στην απουσία χρυσοκονδυλιών στο ιμάτιο και το κλειστό ευαγγέλιο με διάλιθη διακόσμηση, με τις εικόνες του Χριστού Παντοκράτορος της μονής Ζάβορδας, του ναού Κοιμήσεως Θεοτόκου Αρχιμανδρείου, του Μουσείου Π. και Α. Κανελλοπούλου και του Επισκοπείου Καστοριάς, οι οποίες αποδίδονται στον Φράγγο Κατελάνο. Η πτυχολογία διαμορφώνεται με πλατιές τριγωνικές πτυχές στον χιτώνα, σε τονικές διαβαθμίσεις του σκούρου μελιτζανί χρώματος.

Ο εντοπισμός της εικόνας στον παλαιό μητροπολιτικό ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου Καλαμπάκας και η πιθανή προέλευσή της από κάποια γειτονική μονή των Μετεώρων, μάς επιτρέπει να την συνδέσουμε με την καλλιτεχνική δραστηριότητα του Φράγγου Κατελάνου κατά την παραμονή του στα Μετέωρα και να την χρονολογήσουμε στο 1548.

A PORTABLE ICON OF CHRIST PANTOKRATOR IN KALAMBAKA, A WORK BY FRANGOS KATELANOS

We recently discovered an icon of Christ Pantokrator in the old Metropolitan Cathedral of the Dormition Virgin in Kalambaka. There are common elements of iconography, style and technique between this icon and the icons of Christ Pantokrator of the Monastery of Zavorda, the church of the Dormition Virgin of Ioannina (Arhimandrio), the Kanellopoulou Museum, the church of the Varlaam Monastery, the Christ Bethlehemite in Kastoria and the Byzantine Museum of Kastoria, these similarities lead us to indisputably attribute the icon to the artistic activity of Frangos Katelanos and to date it in 1548.

ΑΓΝΩΣΤΟ ΑΝΑΓΛΥΦΟ
ΜΕ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΓΟΡΓΟΝΑΣ ΚΑΙ ΤΡΙΤΩΝΑ
ΑΠΟ ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΤΩΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Στην ανακοίνωσή μας παρουσιάζουμε μια άγνωστη ανάγλυφη πλάκα με παράσταση γοργόνας και τρίτωνα από το κάστρο των Ιωαννίνων. Η πλάκα βρίσκεται ακουμπισμένη σε ένα τοίχο του οθωμανικού τεμένους Φετιχιέ (Fethiye Camii) και η ακριβής προέλευσή της είναι άγνωστη.

Η πλάκα έχει περιμετρικό πλαίσιο το οποίο είναι αρκετά φθαρμένο και φέρει τη σπάνια και μοναδική για τα δεδομένα του ελληνικού χώρου παράσταση μιας γοργόνας και ενός τρίτωνα. Οι δύο θαλάσσιες μορφές δεν απεικονίζονται μέσα στο νερό, αλλά ελεύθερες και ολόσωμες. Το επάνω μέρος του σώματός τους είναι γυμνό, ενώ το κάτω μέρος που έχει λέπια, απολήγει σε δισχιδή ουρά, ανάμεσα στην οποία έχουν σκαλιστεί δύο ατροφικά πόδια για την κάθε μορφή. Η γοργόνα απεικονίζεται στα αριστερά και τα μαλλιά της σχηματίζουν δύο πλεξούδες τις οποίες κρατά με τα δύο της χέρια. Τα χαρακτηριστικά της μορφής της δεν διατηρούνται καλά, όμως διακρίνονται με σαφήνεια τα σκαλίσματα για τις πλεξούδες και τα υπόλοιπα τμήματα του σώματός της. Το ίδιο ισχύει και για την ανδρική μορφή, τον τρίτωνα, που απεικονίζεται στο δεξιό τμήμα του αναγλύφου. Ο τρίτωνας έχει μεγαλύτερο κεφάλι από τη γοργόνα, πλούσια κόμη που φτάνει ως τους ώμους. Φέρει γένι, όμως και εδώ τα χαρακτηριστικά του προσώπου του δεν διατηρούνται καλά. Το δεξί του χέρι είναι υψωμένο, ενώ το αριστερό είναι σκαλισμένο με φορά προς τα κάτω.

Το ανάγλυφο που μπορεί να αποδοθεί στον 14ο-15ο αιώνα, είναι αναμφίβολα κοσμικού χαρακτήρα και δεν έχει όμοιό του στον ελλαδικό χώρο. Οι μυθικές θαλάσσιες οντότητες που επινοήθηκαν στην Αρχαιότητα και απεικονίζονται εδώ, αναφέρονται στη Δύση ήδη από τον 8ο αιώνα (στο έργο *Liber Monstrorum*) και βρίσκουν πολλά παράλληλα στη δυτική τέχνη και εικονογραφία. Δεν γνωρίζουμε πώς ακριβώς το θέμα έφθασε στην Ήπειρο, αλλά η ύπαρξή του πιθανόν να συνδέεται με τους ξένους δεσπότες των Ιωαννίνων Ιζαού Μπουοντελμόντι (1385-1411) ή Κάρολο Α΄ Τόκκο (1411-1429).

UNKNOWN RELIEF WITH MERMAID AND MERMAN (TRITON) FROM THE CASTLE OF IOANNINA

Our paper deals with the presentation of an unknown relief with a mermaid and a merman (triton) from the Ottoman Mosque Fethiye in the castle of Ioannina. The two fabulous sea creatures are half naked, with double fish tails and atrophic feet. The relief, of unknown origin, is of secular character and unique in Greece. It could be ascribed, by iconographical criteria, to the 14th-15th century. Due to its western aspect and fabric, it could be related either to Despot Isaou Buondelmonti (1385-1411) or to Despot Carlo I Tocco (1411-1429).

**ΕΠΑΝΕΞΕΤΑΣΗ ΤΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ
ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΟΝΟΣ
ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΜΙΑ ΝΕΑ ΠΡΟΤΑΣΗ
ΓΙΑ ΤΟΝ ΚΤΗΤΟΡΑ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΜΟΝΗΣ**

Ο ναός του Αγίου Παντελεήμονα στη Θεσσαλονίκη αποτελεί ένα αινιγματικό μνημείο που από παλιά έχει απασχολήσει την έρευνα. Η ονομασία «Άγιος Παντελεήμων» για τον ναό χρησιμοποιείται από τους περιηγητές ήδη από τον 18ο αιώνα. Στην παρούσα ανακοίνωση υποστηρίζεται ότι αποτελεί το καθολικό της μονής Παντοδυνάμου, που σύμφωνα με τη διαθήκη του, με χρονολογία 1284 (Αρχείο Μονής Μεγίστης Λαύρας), ίδρυσε στη Θεσσαλονίκη, ο Θεόδωρος Κεραμέας, έκπτωτος αρχιεπίσκοπος Αχρίδας, μετά τα μέσα του 13ου αιώνα. Ο Κεραμέας, σύμφωνα με τη διαθήκη, δεν πρόλαβε να ολοκληρώσει την ανέγερση της μονής και ανέθεσε τη συνέχιση του έργου στον αυτοκράτορα Μιχαήλ Παλαιολόγο (;) και στον αδερφό του Νικόλαο Κεραμέα. Η μονή Παντοδυνάμου αναφέρεται στο Οδοιπορικό του Ιγνατίου του Σμολένσκ, του 1405, και στο εξής δεν επανεμφανίζεται στις γραπτές πηγές. Στο μεταξύ έχει επέλθει η οθωμανική κατάληψη της πόλης και ο ναός μετατρέπεται σε μεστζίτ και ακολούθως σε τζαμί (Ισαακίε Μεστζίτ/Τζαμί). Η ονομασία «ναός Αγίου Παντελεήμονος» προκύπτει στο ενδιαμέσο αυτό διάστημα πιθανότατα ως ηχητική παραφθορά της αρχικής λόγιας ονομασίας από «Παντοδύναμος» σε «Παντελεήμονος».

Ο ναός ανήκει στον τύπο του σύνθετου τετρακιδίου σταυροειδούς εγγεγραμμένου, με τρουλαίο νάρθηκα, περιμετρικό περίστωο και δύο παρεκκλήσια στην ανατολική απόληξη της βόρειας και νότιας στοάς. Σήμερα το μεγαλύτερο μέρος της στοάς, πλην των δύο παρεκκλησίων, δεν διατηρείται. Από την αρχιτεκτονική ανάλυση του μνημείου και τις πληροφορίες των παλαιών σχεδίων και φωτογραφιών διαπιστώνονται δύο κύριες οικοδομικές φάσεις: ξεκίνησε να κτίζεται από τον Κεραμέα ως σταυροειδής εγγεγραμμένος με δύο παρεκκλήσια ενσωματωμένα σε κιονοστήρικτη στοά. Μετά τη διακοπή και την επανεκκίνηση των εργασιών, που ακολουθεί τη σύνταξη της διαθήκης στα 1284, έγινε αλλαγή στον σχεδιασμό: τα παρεκκλήσια έγιναν διμερή με τρούλους στο δυτικό τους διαμέρισμα. Στο πλαί-

σιο του ίδιου σχεδιασμού προστέθηκε και ο τρούλος στον νάρθηκα, ώστε ο ναός απέκτησε στην ανωδομή συνολικά τέσσερις τρούλους σε σχεδόν σταυροειδή διάταξη.

Το καθολικό ολοκληρώθηκε γύρω στα τέλη του 13ου αιώνα, καθώς οι λίγες σωζόμενες τοιχογραφίες που διατηρούνται στα παραβήματα και τα παρεκκλήσια χρονολογούνται στη μετάβαση από την πρώτη στη δεύτερη δεκαετία του 14ου αιώνα.

Τη χρονολόγηση του ναού στον όψιμο 13ο αιώνα επιβεβαιώνουν στοιχεία όπως οι αναλογίες του σταυρικού πυρήνα, όπου τα στηρίγματα του τρούλου είναι μετατοπισμένα προς τους εξωτερικούς τοίχους, και η δομική ανακολουθία στη διαμόρφωση της εξωτερικής στοάς και της εσωτερικής διάρθρωσης του κυρίως ναού. Ως προς τα μορφολογικά και τυπολογικά του χαρακτηριστικά αντλεί κυρίως από την μεσοβυζαντινή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της Κωνσταντινούπολης (τυπολογία, καμπύλα αετώματα, κογχάρια στις εξωτερικές τοιχοποιίες κ.ά.), ωστόσο εμφανίζονται σε αυτόν και στοιχεία γνωστά στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας (σύστημα τοιχοποιίας, θλάση στην κορυφή της κεντρικής αψίδας, οκτάπλευροι ολόπλινθοι τρούλοι με καμπύλα γείσα κ.ά.). Ο ναός του Αγίου Παντελεήμονα αποτελεί ένα μεταβατικό μνημείο ανάμεσα σε μνημεία του 12ου αιώνα (Άγιος Παντελεήμων στο Nerezi, Μεταμόρφωση στον Χορτιάτη) και τα παλαιολόγεια μνημεία στη Θεσσαλονίκη (Αγία Αικατερίνη, Άγιοι Απόστολοι).

RECONSIDERING THE ARCHITECTURE OF HAGIOS PANTELEIMON CHURCH IN THESSALONIKI AND A NEW PROPOSAL CONCERNING THE PATRON OF THE BYZANTINE MONASTERY

The paper argues that the church of Hagios Panteleimon in Thessaloniki was founded as the katholikon of the Christ Pantodynamos Monastery by Theodoros Kerameas, deposed Archbishop of Ohrid, on the basis of his will (1284). The monument is classified under the cross-in-square type with a U-shaped ambulatory and side-chapels. The architectural analysis of the monument along with information derived from old drawings and photographs indicate two main phases of the building. A dating of the church to the late 13th century is confirmed by its architectural elements. The morphological and typological characteristics of the monument are drawn mainly from the middle Byzantine architecture of Constantinople, with elements derived from the larger geographical region of Macedonia.

**ΤΑ ΓΡΑΦΗΜΑΤΑ ΧΜΓ ΚΑΙ ,SPA
ΣΕ ΕΝΑ ΧΡΥΣΟ ΔΑΚΤΥΛΙΔΙ
ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΜΠΕΝΑΚΗ**

Στο Μουσείο Μπενάκη φυλάσσεται ένα ενεπίγραφο χρυσό δακτυλίδι με αριθμό 2107 γνωστό στην έρευνα από τα τελευταία χρόνια του Μεσοπολέμου. Πρόκειται για αντικείμενο μικροτεχνίας ειδικού ενδιαφέροντος, τόσο από άποψη τεχνικής, όσο και παλαιογραφίας. Φέρει οκτάπλευρη περιστρεφόμενη σφενδόνη με παράσταση αρχαγγέλου στη μία πλευρά και την αγία Θέκλα στην άλλη, ενώ στο τύμπανό της υπάρχουν τα γραφήματα ΧΜΓ και ,SPA, για τα οποία έχουν προταθεί διάφορες ερμηνείες, χωρίς να έχουν γίνει γενικώς αποδεκτές.

Το ΧΜΓ, σύνθησε σε ταφικές επιγραφές, ερμηνεύτηκε είτε ως ισόσηφο της επίκλησης ΘΕΟΣ ΒΟΗΘΟΣ (=643), αντί του συνεπέστερου θεὸ βοήθει, είτε ως συντομογραφία διαφόρων φράσεων όπως οι παρακάτω:

1. Χ(ριστὸς) {έκ} Μ(αρίας) Γ(εννηθείς).
2. Χ(ριστὸν) Μ(αρία) Γ(εννᾶ).
3. Χ(ριστός) Μ(αρίας) Γ(έννα).
4. Χ(ριστός) Μ(αρίας) Γ(έννημα).
5. Χ(ριστὸς) Μ(ιχαήλ) Γ(αβριήλ).
6. Χ(ριστὸς) Μ(άρτυς) Γ(ένηται).
7. Χ(ριστὸς) Μ(έλλει) Γ(ενᾶσθαι).
8. Χ(αρὰ) Μ(εγάλη) Γ(έγονεν).
9. Χ(ειρὸς) Μ(ου) Γ(ραφή).

Ὡς επικρατέστερες των παραπάνω ερμηνειῶν θεωροῦνται οι τέσσερις πρώτες, που επί της ουσίας πρόκειται για μία κοινότοπη αλήθεια, δηλαδή ότι ο Χριστὸς γεννήθηκε από τη Μαρία, γεγονός αδιαμφισβήτητο που δεν υπήρχε λόγος αναγραφῆς του σε ταφικά μνημεία. Επιθυμία του εκάστοτε θανόντος ήταν η δήλωση του θρησκευματός του, η οποία γινόταν είτε με αντίστοιχο σύμβολο, είτε με φράσεις που εξέφραζαν την πίστη του. Η περίπτωση του ΧΜΓ θα μπορούσε κάλλιστα να συσχετιστεί με ομολογία πίστης των χριστιανῶν και να συνδεθεί με το Χ(ριστὸς) Μ(ονο)-Γ(ενής),

δογματική ιδιότητα που δηλώνεται σε άρθρο του Συμβόλου *Νικαίας-Κωνταντινουπόλεως*.

Αναφορικά με το γράφημα *,SPA* δεν χωρεί αμφιβολία ότι πρόκειται για τον αριθμό 6130. Κατά μία άποψη πρόκειται για χρονολογία από κτίσεως κόσμου με αφητηρία το έτος 4492, τουτέστιν της Αλεξανδρείας, και ως εκ τούτου προτάθηκε ως έτος κατασκευής του δακτυλιδιού το 638/39 μ.Χ. Ωστόσο, η σχετική ερμηνεία είναι εντελώς απίθανη και δεν μπορεί να γίνει δεκτή εξαιτίας της ύπαρξης του ίδιου αριθμού και σε άλλο έργο μικροτεχνίας αρκετά πιο ύστερο. Για αμφότερα, που είναι τα μόνα δημοσιευμένα, προτείνεται η ερμηνεία ενός ισόψηφου που αντιστοιχεί στην φράση «σαρκωθείς ἐκ πνεύματος ἁγίου καὶ Μαρίας τῆς παρθένου κ' ἐνανθρωπήσας», δογματική αλήθεια που εμπεριέχεται μεν στο γνωστό ως *Σύμβολον Νικαίας-Κωνταντινουπόλεως*, αλλά αποτελεί προσθήκη της Β' Οικουμενικής Συνόδου (381). Κατ' επέκταση, το συγκεκριμένο έτος θεωρείται *terminus post quem* για τη χρονολόγηση του εξεταζόμενου δακτυλιδιού, το οποίο με βάση τα τεχνικά του χαρακτηριστικά και τα παλαιογραφικά του στοιχεία θα μπορούσε να αποδοθεί σε εργαστήριο μεταλλοτεχνίας εξ ανατολών και να τοποθετηθεί γύρω στον 6ο αιώνα και κατά το πλέον πιθανό στα χρόνια του Ιουστινιανού.

THE GRAPHEMES XMG AND ,SPA ON A GOLD RING IN THE BENAKI MUSEUM

The Benaki Museum holds a gold ring with a rotating octagonal bezel whose sides bear the graphemes XMG and ,SPA. A proposed reading for the first grapheme is X(ριστὸς) M(ονο)-Γ(ενής). The second one, ,SPA, can be read as the Greek version of the number 6130, which represents an *isopsephism* for the phrase “σαρκωθείς ἐκ πνεύματος ἁγίου καὶ Μαρίας τῆς παρθένου κ' ἐνανθρωπήσας”. Both of them refer to the Niceno-Constantinopolitan Creed. As the phrase contained in the isopsephism occurs only in a text produced at the Second Ecumenical Council, it can be regarded as a *terminus post quem* for dating the ring.

ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ ΑΡΓΥΡΑ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΘΡΑΚΗΣ
ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΛΛΟΓΗ ΚΕΙΜΗΛΙΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ
ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ

Ανάμεσα στα αντικείμενα που φυλάσσονται στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο εξέχουσα θέση έχουν αυτά που συγκροτούν την πολύτιμη συλλογή των «Κειμηλίων Προσφύγων». Η συλλογή περιλαμβάνει περισσότερα από διακόσια εκκλησιαστικά κυρίως έργα της όψιμης μεταβυζαντινής εποχής. Αποτελούν ως επί το πλείστον προϊόντα εργαστηρίων αργυροχοΐας και ζωγραφικής. Ένας ικανός αριθμός αφορά σε χειρόγραφα και έντυπα βιβλία, ενώ ένας μικρότερος σε ιερατικά άμφια. Μεταφέρθηκαν στην Ελλάδα τμηματικά μετά την Μικρασιατική Καταστροφή και την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών, σύμφωνα με τα προβλεπόμενα από τη συνθήκη της Λωζάνης (1923). Όπως προκύπτει από τα ευρήματα του Μουσείου, υπερέχουν αριθμητικά τα αντικείμενα που προέρχονται από την Καππαδοκία, τον Πόντο και την Ανατολική Θράκη, αλλά η προέλευση των περισσότερων δεν είναι γνωστή.

Η ανακοίνωση εστιάζει σε έργα αργυροχοΐας από δύο σημαντικές πόλεις της Ανατολικής Θράκης, την Αδριανούπολη, πρωτεύουσα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας το διάστημα 1365-1453 και έδρα των σουλτάνων κατά τον 17ο αιώνα, και την Αίνο, μεγάλο λιμένα στις εκβολές του Έβρου που συνέδεε την Αδριανούπολη με το Αιγαίο. Στα αντικείμενα που προέρχονται από την Αδριανούπολη αποτυπώνεται η στενή σχέση και εξάρτηση από την Κωνσταντινούπολη στον τομέα της τέχνης, ενώ στα αργυρά σκεύη της Αίνου εντοπίζονται επιρροές των καλλιτεχνικών ρευμάτων της δυτικής Ευρώπης.

Η πλούσια καλλιτεχνική παραγωγή και το υψηλό επίπεδο ποιότητας των έργων που παρουσιάζονται αντικατοπτρίζουν και στις δύο περιπτώσεις την μεγάλη οικονομική και πολιτιστική ανάπτυξη των ελληνικών κοινοτήτων, φαινόμενο που παρατηρείται και στα υπόλοιπα κέντρα της Ανατολικής Θράκης την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας.

EASTERN THRACE ECCLESIASTICAL SILVERWARE FROM THE "REFUGEE HEIRLOOM COLLECTION" OF THE BYZANTINE AND CHRISTIAN MUSEUM

The "Refugee Heirloom Collection" of the Byzantine and Christian Museum includes over two hundred of ecclesiastical objects (icons, liturgical ware, books, embroideries). They were transferred to Greece after the Asia Minor Catastrophe and the compulsory exchange of populations according to the Treaty of Lausanne (1923). The silversmith works presented originate in Adrianople and Ainos, cities of Eastern Thrace. The contribution of Constantinople is manifested in the production of the heirlooms from Adrianople, likewise the artistic currents of Western Europe moulded the character of the artefacts from Ainos. The large scale production and the high artistic quality of the museum objects reflect in both cases the great economic and cultural development of the Greek communities under the Ottoman rule.

**Η ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΜΥΘΩΝ ΣΤΗ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ
ΥΣΤΕΡΟΡΩΜΑΪΚΩΝ ΟΙΚΙΩΝ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ
Η ΠΡΟΒΟΛΗ ΕΝΟΣ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ**

Χρησιμοποιώντας ως υπόδειγμα τα ψηφιδωτά δάπεδα της υστερορωμαϊκής Κύπρου και τις ευάριθμες απόπειρες ερμηνείας τους εξετάζω τον ρόλο των αρχαίων μύθων στον κόσμο της ύστερης Αρχαιότητας. Παράλληλα με τις γραμματειακές πηγές, τα έργα αυτά μας επιτρέπουν να αναρωτηθούμε για τις νοοτροπίες των αριστοκρατικών ελίτ με τρόπο που καμιά άλλη κατηγορία διαθέσιμου αρχαιολογικού υλικού μπορεί να το κάνει. Αυτός είναι και ο βασικός λόγος που τα έργα αυτά έχουν συγκεντρώσει την προσοχή ιστορικών και αρχαιολόγων στη προσπάθειά τους να κατανοήσουν τις αλλαγές που συνεπέφερε ο εκχριστιανισμός του αρχαίου κόσμου και το νέο μοντέλο αστικού βίου στη χρήση και πρόσληψη της ελληνορωμαϊκής παράδοσης. Πλην του εικονογραφικού προγράμματος της λεγόμενης Οικίας του Αιώνα, με το οποίο ασχολήθηκα σε προηγούμενη ανακοίνωσή μου στη ΧΑΕ, θα επικεντρωθώ στην ερμηνεία των ψηφιδωτών δαπέδων της λεγόμενης Οικίας του Θησέα στην Πάφο, της Οικίας του Ευστολίου στο Κούριο και της Οικίας του Ιπποδρόμου στο Ακάκι. Το υλικό αυτό σε συνδυασμό με τις υπόλοιπες πληροφορίες για τα κτήρια αυτά αλλά και τις γραπτές πηγές θα εξεταστεί ως ένα σύνολο ιστορικών τεκμηρίων για την κατανόηση της κοινωνίας της Κύπρου την ύστερη Αρχαιότητα ως προς τα ζητήματα της μετάβασης από τον πολυθεϊσμό στον χριστιανισμό, τη διοικητική και οικονομική οργάνωση της νησιωτικής επαρχίας, τις λειτουργίες του δημόσιου και ιδιωτικού χώρου κ.ά. Η κατανόηση των πολλαπλών νοσηματοδοτήσεων στην οποία υποβάλλονταν τα εικονογραφικά αυτά προγράμματα με τους αρχαίους μύθους ως κύρια μέσα έκφρασής τους και διακοσμώντας τους πιο επίσημους χώρους δημόσιων και ιδιωτικών κτηρίων, οφείλει να αποτελέσει μέρος ενός γενικότερου προβληματισμού για τις αξίες και τα πρότυπα της υστερορωμαϊκής κοινωνίας και το ζήτημα της συνέχειας ή ασυνέχειας σε σχέση με το παρελθόν. Η αντιπαραβολή του υλικού αυτού με γραπτές πηγές που αναφέρονται στην Κύπρο όσο και από αλλού θα ενισχύσει τα προτεινόμενα συμπεράσματά μου.

ANCIENT MYTHS IN THE DECORATION OF LATE ROMAN MANSIONS IN CYPRUS. THE PROJECTION OF A HISTORIOGRAPHICAL QUESTION

The mythological mosaic floors of late Roman Cyprus are here examined as a case-study in order to understand the mentalities of the local aristocratic elites. The mosaic floors of the so-called House of Aion, the House of Theseus, the Oikos of Eustolios and the recently excavated Villa of Akaki are analysed as historical documents in elucidating the society, culture, and religion of late antique Cyprus. They are also used as a showcase to address the debate about the ideological use of the Greek myths in this period. Contextualizing these monuments along with addressing the full range of questions they pose can prove a real challenge.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ Π. ΔΕΛΛΑΠΟΡΤΑ, ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΜΙΧΑΛΑΓΑ
ΚΑΙ ΣΟΦΙΑ ΓΙΑΝΝΙΩΤΗ
EKATERINI P. DELLAPORTA, DESPOINA MICHALAGA
AND SOPHIA GIANNIOTI

ΤΟ 1922 ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ
ΚΑΙ ΤΙΣ ΣΥΛΛΟΓΕΣ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ
ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ

Από τους βασικούς πυρήνες συλλογών του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου είναι τα λεγόμενα *Κειμήλια Προσφύγων*, εφ' όσον το Βυζαντινό Μουσείο υπήρξε ένα εκ των τριών Μουσείων που μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή υποδέχθηκαν κάθε είδους εκκλησιαστικά αντικείμενα, όπως εικόνες, ιερά σκεύη, άμφια, χειρόγραφα κ.άλ.

Η Συλλογή Κειμηλίων αριθμεί πάνω από 200 έργα, τα οποία έχουν προβληθεί σε δύο μέχρι σήμερα θεματικές εκθέσεις του Βυζαντινού Μουσείου: η πρώτη το 1982 σε επιμέλεια του Παύλου Λαζαρίδη και η δεύτερη το 2009 με θέμα *Άνθρωποι και εικόνες: Κειμήλια προσφύγων από τον Δημήτριο Κωνστάντιο*, ενώ πολλά από αυτά, εκτός από τη μόνιμη έκθεση, έχουν εκτεθεί σε σημαντικές εκθέσεις του εσωτερικού και του εξωτερικού με πρόσφατο παράδειγμα την περιοδική έκθεση με θέμα *Icônes; Trésors des Réfugiés* στη Νάντη το 2016.

Σημαντική θέση μεταξύ των συλλογών του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου κατέχει το Ιστορικό Αρχείο, σημαντικό τμήμα του οποίου αποτελούν τα έγγραφα και οι κατάλογοι που αναφέρονται στο χρονικό της μεταφοράς και διαφύλαξης των κειμηλίων από ναούς των ελληνικών κοινοτήτων της Μικράς Ασίας και της Ανατολικής Θράκης στην Ελλάδα κατά το 1930 σύμφωνα με τη Συνθήκη της Λωζάνης.

Η παρούσα ανακοίνωση επιχειρεί να παρουσιάσει το σημαντικό αυτό αρχείο των *Κειμηλίων Προσφύγων* για πρώτη φορά στην επιστημονική κοινότητα και να το προσεγγίσει από ιστορικής, αρχειονομικής, αρχαιολογικής και εκκλησιαστικής πλευράς.

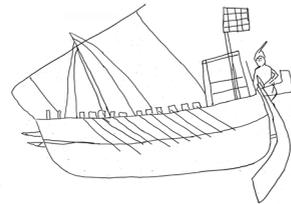
1922 THROUGH THE HISTORICAL ARCHIVE AND THE COLLECTIONS OF BYZANTINE AND CHRISTIAN MUSEUM

The *Relics of Refugees* are one of the main collections of the Byzantine and Christian Museum, since the Byzantine Museum was one of the three Museums that after the Asia Minor Catastrophe received all kinds of ecclesiastical objects. The collection numbers over 200 works, which have been displayed in the past in two thematic exhibitions of the Byzantine Museum. An important place among the collections of the Byzantine and Christian Museum is occupied by the Historical Archive, which refers to the chronicle of the transfer and preservation of relics of the Greek communities of Asia Minor and Eastern Thrace in Greece in 1930 according to the Treaty of Lausanne. This presentation attempts to present this important archive approaching it from a historical, archival, archaeological and ecclesiastical point of view.

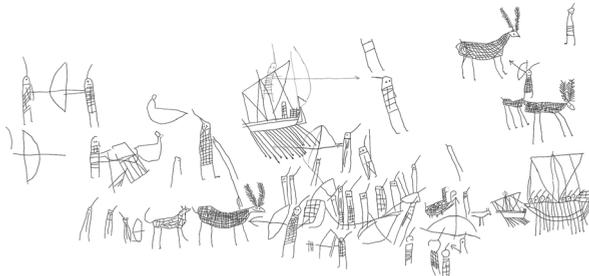
ΟΙ ΕΓΧΑΡΑΚΤΕΣ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΑΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΤΟΝ ΝΑΟ ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΑ ΧΡΙΣΤΟΥ ΣΤΗ ΜΕΓΑΡΙΔΑ

Τα χαράγματα, επιγραφές και σχέδια, ως είδος εικονογραφικών πηγών, παρά τον εφήμερο και ανεπίσημο χαρακτήρα τους, αποτελούν μοναδική μαρτυρία της παρουσίας, των σκέψεων ή των μηνυμάτων των δημιουργών τους. Κάτω από αυτό το πρίσμα αντιπροσωπεύουν μια σημαντική πηγή για την μελέτη των κοινωνιών του παρελθόντος. Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα αποτελεί ο ναός του Σωτήρα Χριστού στον Ελαιώνα των Μεγάρων. Ένα μεσαιωνικό επαρχιακό μνημείο που ξεχωρίζει τόσο για την ποιότητα όσο και για το πλήθος, των ναυτικών και μη, χαραγμάτων του. Επιλέξαμε να επικεντρωθούμε στα χαράγματα της τοιχογραφίας του αγίου Γεωργίου στον βόρειο τοίχο του ναού, γιατί σε αντίθεση με όλες τις άλλες τοιχογραφημένες επιφάνειες, στις οποίες παρατηρείται μεγάλη συγκέντρωση χαραγμάτων, στη συγκεκριμένη υπάρχουν μόνο δύο και αυτά είναι μοναδικά στο είδος τους:

(1) κάτω από το αριστερό χέρι του αγίου βρίσκεται ένα χάραγμα ιστιοφόρου κωπήλατου πλοίου που φέρει όλα τα χαρακτηριστικά μιας πρώιμης εμπορικής γαλέρας και μέχρι στιγμής δεν έχει εντοπιστεί ανάλογο στον ελλαδικό χώρο.

(2) στο κατώτατο τμήμα της τοιχογραφίας αναπτύσσεται μια μοναδική στο είδος της εγγάρακτη παράσταση κυνηγιού ελάφων. Συγκεκριμένα, η σκηνή απεικονίζει την άφιξη δύο κωπήλατων ιστιοφόρων με το πλήρωμά τους, το οποίο και δραστηριοποιείται στο κυνήγι ελαφοειδών.

Στην συνέχεια εστιάζουμε στην τυπολογία των ναυτικών χαραγμάτων ως μαρτυρία της ιστορίας και της ναυπηγικής του πλοίου. Παράλληλα, τίθενται μια σειρά από ερωτήματα με σκοπό να διαφωτίσουν την συνεισφορά των χαραγμάτων ως τεκμηρίων ανθρώπινης δραστηριότητας τόσο στο πλαίσιο του ναού, όσο και στο ευρύτερο της μεσαιωνικής Μεγαρίδας: Πώς μια κυνηγετική παράσταση σχετίζεται με πλοία και ποια η σχέση της με την τοιχογραφία του αγίου Γεωργίου; Υποδεικνύει ηθελημένη επιλογή του χαρακτήρα ή πρόκειται για σύμπτωση; Γιατί τόσα πολλά χάραγματα πλοίων και ζώων σε ένα μικρό επαρχιακό ναό; Πρόκειται για παράνομη ή αποδεκτή πρακτική σε θρησκευτικό-λατρευτικό πλαίσιο; Τι αποκαλύπτουν για τους δημιουργούς τους; Ποιος ο σκοπός και η σημασία τους ως εικονογραφική πηγή για την ναυτική ιστορία;

THE GRAFFITI ON ST GEORGE'S WALL PAINTING IN THE CHURCH OF CHRIST THE SAVIOR IN MEGARIS

The church of Christ the Savior in the plain of Elaionas, in Megaris, stands out for its pictorial graffiti, owing to both their quality and quantity. We chose to focus on the graffiti of the fresco of St. George which dominates the north wall of the church, because, unlike all other wall-paintings, where there is a large concentration of graffiti, this particular one includes two unique engravings: (1) below the Saint's left hand we can see the graffiti of a sailing oared ship that has all the characteristics of an early commercial galley, so far not found elsewhere in Greece; (2) and in the lower part of the fresco, a unique engraved deer hunting representation is developed, more precisely depicting the arrival of two oared sailboats with their crew which then engage in deer hunting. Beyond their singularity, the importance of these graffiti lies in the questions that they raise about human activity both within the temple and in the wider medieval Megaris region: in which way is a hunting scene related to ships? Is pictorial graffiti practice illicit or acceptable in a religious context? Why is there such a gathering of ship graffiti in this church, what we can understand about their creators and what can be inferred about their purpose and meaning?

**Η ΥΛΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΕΠΙΣΗΜΗΣ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΗΣ ΜΝΗΜΗΣ:
ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗΣ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΩΝ
ΚΕΙΜΗΛΙΩΝ ΣΤΑ ΕΘΝΙΚΑ ΜΟΥΣΕΙΑ
ΜΕΤΑ ΤΗ ΣΥΜΒΑΣΗ ΤΗΣ ΛΩΖΑΝΝΗΣ**

Η υλικότητα της προσφυγικής μνήμης και ταυτότητας αποτελεί τα τελευταία χρόνια, μέσα στην τραγική παγκόσμια έξαρση της προσφυγικής κρίσης, ένα νέο πεδίο δυναμικών ερευνών. Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, η ελληνική συλλογική εμπειρία, με το τεράστιο κύμα των προσφύγων που προξένησε ο βίαιος εκπατρισμός των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων από τη Μικρά Ασία, τον Πόντο και την Ανατολική Θράκη, έχει εγγράψει στα προσφυγικά κειμήλια την επίσημη υλική αποτύπωση της ταυτότητας των κοινοτήτων που ξεριζώθηκαν. Όπως προέβλεπε η Σύμβαση της Λωζάννης «τα μέλη πάσης κοινότητας [...] θα έχωσι το δικαίωμα να συναποκομίσωσιν ελευθέρως ή να μεταφέρωσι την εις την εαυτών κοινότητα ανήκουσαν κινητήν αυτών περιουσίαν». Η κοινοτική, δηλαδή η εκκλησιαστική περιουσία των πληθυσμών που εκπατρίστηκαν μεταφέρθηκε μέσα από διαφορετικές οδούς και κάτω από ποικίλες συνθήκες στην Ελλάδα, προκειμένου τα εκκλησιαστικά έργα να διοχετευτούν, στο μεγαλύτερο μέρος τους, στους νέους ναούς των προσφυγικών εγκαταστάσεων. Ωστόσο, ένα τμήμα των εκκλησιαστικών αντικειμένων, εντάχθηκε στην επίσημη αφήγηση των μουσείων εθνικής εμβέλειας που μόλις τότε, στις αρχές του '30, ετοιμάζονταν να ανοίξουν για πρώτη φορά τις πύλες τους.

Στην ομιλία θα εξεταστούν οι διαφορετικές στρατηγικές ενσωμάτωσης των προσφυγικών κειμηλίων στα μουσεία που τα υποδέχτηκαν, κυρίως το Βυζαντινό Μουσείο και το Μουσείο Μπενάκη, θα αναλυθούν οι τρόποι μουσειοποίησης των έργων και οι διαδοχικές μεταμορφώσεις της υποδοχής τους στην επίσημη μουσειακή αφήγηση, όπως αποτυπώνονται στις περιοδικές εκθέσεις και τις επανεκθέσεις που ακολούθησαν μέχρι σήμερα.

THE MATERIALITY OF OFFICIAL REFUGEE MEMORY: STRATEGIES FOR INTEGRATING REFUGEE HEIRLOOMS INTO NATIONAL MUSEUMS FOLLOWING THE LAUSANNE CONVENTION

The materiality of refugee memory and identity has become a new field of dynamic research in recent years, amid the tragic global outbreak of the refugee crisis. The Greek collective experience, with the huge wave of refugees caused by the violent expulsion of the Greek Orthodox communities from Asia Minor, Pontus and Eastern Thrace after the Asia Minor Catastrophe, has recorded officially the material identity of the uprooted communities in the refugee heirlooms that were transferred to Greece in compliance with the Lausanne Convention.

In my paper I will explore the different strategies for integrating refugee relics in the museums that housed them, mainly the Byzantine Museum and the Benaki Museum, I will analyze the modalities of their museification and the successive transformations of their reception in the official museum narratives and the re-exhibitions that have followed to date.

ΤΟ ΑΡΜΕΝΙΚΟ ΕΥΑΓΓΕΛΙΟ
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1787 ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΜΠΕΝΑΚΗ

Το αρμενικό ευαγγέλιο του Μουσείου Μπενάκη (αριθ. 34179) αποτελεί ένα μοναδικό στο είδος του μνημείο. Γράφτηκε το 1787 για την εκκλησία του Αγίου Γεωργίου του Τροπαιοφόρου στο χωριό Vank της επαρχίας Ακν της δυτικής (τουρκοκρατούμενης) Αρμενίας. Το Vank και τα γύρω χωριά Dzorak, Shru και Mushegka ήταν γνωστά ως τόποι συμπαγούς κατοικίας των λεγομένων «Χάι Χορώμ», δηλαδή των Αρμενίων Ρωμιών, απόγονων των μεσαιωνικών ορθοδόξων (χαλκηδονίων) Αρμενίων. Το ευαγγέλιο του Vank γράφτηκε και εικονογραφήθηκε από τον ιερέα Οβαννές Τερ-Αρουτιουνιάν, τον εφημέριο της αρμενικής αποστολικής (προχαλκηδόνιας) ενορίας του χωριού Καμαρακάπ της ίδιας περιοχής, ενώ χρηματοδότης του έργου υπήρξε ο *χάι χορώμ* Νικόλας Μπαλιάν. Ο ορθόδοξος κλήρος της εκκλησίας του Vank, και ιδιαίτερα ο ιερέας παπά-Οβάν, βοηθούσε και συμπαραστεκόταν τον καλλιγράφο κατά τη γραφή του κώδικα. Το χειρόγραφο περιέχει μικρογραφίες των τεσσάρων ευαγγελιστών, που έχουν ως πρότυπο τα χαρακτηριστικά των ελληνικών έντυπων ευαγγελίων, πλούσια διακοσμητικά μοτίβα, καθώς επίσης πολυάριθμα *μαργκινάλια*-παρασελίδειες σημειώσεις, τα οποία αναδεικνύουν τον ιερέα Οβαννές ως έναν δεξιόταχνη καλλιτέχνη της εποχής του. Ο κώδικας είναι κοσμημένος με ένα πολύτιμο επιχρυσωμένο ασημένιο κάλυμμα, αριστούργημα των ελλήνων τεχνιτών από την Αργυρούπολη του Πόντου.

Το περιεχόμενο του χειρόγραφου συμπίπτει με την ελληνορθόδοξη παράδοση και βασικά αποτελείται από τα τέσσερα ευαγγέλια, το μηνολόγιο και περικοπές για διάφορες λειτουργικές χρήσεις. Το ευαγγελικό κείμενο του υπό εξέταση χειρόγραφου επαναλαμβάνει τη βυζαντινή λειτουργική εκδοχή του Τετραευαγγελίου, διαφέροντας τόσο από την κλασική αρμενική μετάφραση του 5ου αιώνα, όσο και από το κριτικό κείμενο του ελληνικού πρωτοτύπου. Πολύτιμος είναι ο κολοφώνας του καλλιγράφου ιερέα Οβαννές ο οποίος, μαζί με την εγχάρακτη επιγραφή στο κάλυμμα του ευαγγελίου, μας διασώζει σημαντικές πληροφορίες για τους κατοίκους του Βανκ και για τις σχέσεις του κλήρου των δύο χριστιανικών κοινοτήτων της

περιοχής του Ακν. Το αρμενικό ευαγγέλιο του έτους 1787 του Μουσείου Μπενάκη, το οποίο διέσωσαν και έφεραν στην Ελλάδα οι *χάι χορώμ* μετανάστες του Ακν το 1924, αποτελεί ένα από τα ανεκτίμητα μνημεία, στα οποία διασταυρώνονται τρεις εκκλησιο-πολιτισμικές παραδόσεις – αρμενική ορθόδοξη, αρμενική αποστολική και ελληνορθόδοξη.

THE ARMENIAN GOSPEL OF 1787 IN THE BENAKI MUSEUM

The Armenian Gospel of the Benaki Museum in Athens (MS no. 34179) was written in 1787 for the Saint George church in the Vank village in the region of Akn (Western Armenia). Vank and the neighbouring villages, Dzorak, Shrzu and Musheghka, were known as the villages of the “Hay-Horoms” (“Armeno-Romeans”), i.e. Orthodox Armenians. The Gospel was written and illustrated by Hovhannes Ter-Harutyunian, the priest of the Armenian Apostolic church of the village Kamarakap in the region of Akn. The commissioner was the Orthodox Armenian Nicolas Balian. Ter Hohvannes was aided by the Armenian Orthodox clergy of the region and especially by priest Hovan.

The Gospels contains the images of the four Evangelists, chapter headings and many marginal decorations. The Gospels has a gilded silver cover made by Greek masters from Pontic Argyroupolis. The inscription on the cover and the colophon of the manuscript are valuable sources for the history of Orthodox Armenians. The contents of the manuscript coincide with the Greek tradition and include the four Gospels, the Menologion and some others chapters for liturgical use. The text of the manuscript repeats the Byzantine version of Gospel, differing from classical Armenian translation of the 5th century and the critic text of the Greek original.

**ΕΙΚΟΝΑ ΜΕ ΚΑΡΑΜΑΝΛΙΔΙΚΕΣ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ
ΚΑΙ ΤΡΕΙΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΕΣ ΕΙΚΟΝΕΣ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΑΠΠΑΔΟΚΙΑ**

Η πρώτη, καραμανλίδικη, εικόνα απόκειται στον ναό της Ευαγγελίστριας Χαροκόπου στην Καλλιθέα Αττικής. Πρόκειται για μια δίζωνη εικόνα διαστάσεων 104×72 εκ., πιθανότατα τέμπλου, στην οποία εικονίζονται πάνω σε χρυσό βάθος και μπροστά από χαμηλό κιγκλίδωμα οι άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη εκατέρωθεν του Τιμίου Σταυρού. Αμφότεροι φορούν βασιλικά ενδύματα και στέμμα, και κρατούν σκήπτρο. Στην κάτω ζώνη της εικόνας παριστάνονται δύο ιστορικές σκηνές: το ουράνιο σημείο του Σταυρού «ΕΝ ΤΟΥΤΩ ΝΙΚΑ» και η ήττα του Μαξεντίου στον Τίβερη. Οι επιγραφές μεικτές σε ελληνική και τουρκική γλώσσα με ελληνικά γράμματα (καραμανλίδικα) αναφέρουν δώδεκα ονόματα αφιερωτών-προσκυνητών των Αγίων Τόπων (χατζήδων) και ημερομηνία, *αισιζ' Αυγούστου κβ'*. Η εικόνα καλής οπωσδήποτε τέχνης και επιμελούς εκτελέσεως υποδεικνύει σημαντικό εργαστήριο (Κωνσταντινούπολης;) και περιέχει υπαινικτικές ιστορικές αναφορές τέσσερα χρόνια πριν από την Ελληνική Επανάσταση.

Οι τρεις εικόνες ιδιωτικής λατρείας της οικογένειας του παλαιότερου γνωστού «γενάρχη» της του Αβραάμ Καρατζόγλου (~1825-1905) από το Φερτέκι παρά την Νίγδη της μικρής Καππαδοκίας (Μητρόπολη Ικονίου) μεταφέρθηκαν στην Ελλάδα το 1924:

Τρίπτυχο διαστάσεων (κλειστό) 25,8×18,2 εκ. με την Παναγία «Ρόδον το Αμάραντον» με τον μικρό Χριστό ντυμένο βασιλικά να κρατάει σφαίρα και σκήπτρο στο κεντρικό τμήμα του. Στα δύο φύλλα αριστερά εικονίζονται ο Πρόδρομος και οι άγιοι Χαράλαμπος και Γεώργιος, ενώ δεξιά οι άγιοι Νικόλαος, Χριστοφόρος και Δημήτριος. Το βάθος είναι χρυσό, ενώ το έδαφος σκούρο πράσινο. Διατηρούνται οι στροφείς των φύλλων και το διπλό τοξωτό σκάλισμα του κεντρικού τμήματος. Πιθανή χρονολογία το πρώτο μισό του 19ου αιώνα.

Εικόνα με τη Θυσία του Αβραάμ διαστάσεων 47×34,8 εκ. με προετοιμασία πάνω σε ύφασμα. Ο Αβραάμ στο κέντρο ετοιμάζεται να θυσιάσει τον

γιο του Ισαάκ, κάτω δεξιά, ενώ άνω αριστερά ο άγγελος τον αποτρέπει. Οι τρεις μορφές σε διαγώνια διάταξη κυριαρχούν στη σύνθεση. Η σχέση των επιμέρους στοιχείων, οι χιαστί άξονες και οι άνετες κινήσεις προσδίδουν ενδιαφέρον και ιεροπρέπεια στη σύνθεση. Το έδαφος είναι πράσινο και το βάθος είναι χρυσό, όπως και το «θεικό τρίγωνο» και οι φωτοστέφανοι των δύο πατριαρχών. Το θέμα, όχι συνηθισμένο σε ιδιωτικές εικόνες, συνδέεται με τον «γενάρχη» της οικογένειας Αβραάμ (~1825-1905).

Η εικόνα με τον άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο, διαστάσεων 51×35,5×1,8 εκ., ζωγραφισμένο με προετοιμασία με ύφασμα, φέρει δύο ζυγούς στην πίσω πλευρά. Ο φτερωτός Πρόδρομος φέρει δίπλα στην «κεφαλή του επί πίνακι» την ένδειξη «1913 Β : Π :».

Τα τέσσερα αυτά παραδείγματα υποδεικνύουν τη συνέχεια της παραγωγής εικόνων εκκλησιαστικής και ιδιωτικής λατρείας για τους χριστιανούς της Καππαδοκίας ελληνόφωνους και τουρκόφωνους σε όλο τον 19ο αιώνα μέχρι και την Ανταλλαγή του 1924.

ICON INCLUDING KARAMANLIDIC INSCRIPTIONS AND THREE FAMILY ICONS FROM CAPPADOCIA

Four icons are represented; the first probably a despotic icon is kept in Evangelistria Charokopou church, Kallithea/Attica and the three others are family heirlooms of Abraham Karatzoglou (~1825-1905) family from Ferteki in Cappadocia. The first, a templon icon is representing Sts Constantine and Helen in a gold background (104×72 cm) and in the lower register two historical scenes: “Εν Τούτω Νίκα / In hoc signo vinces” and the defeat of Maxentius. Greek-Turkish inscriptions mention pilgrims (*hadjis*) and the year 1817. The three next icons belong to Abraham Karatzoglou family Heirloom: a triptych (25.8×18.2 cm) with Virgin Mary and Christ “Rodon to Amaranton/The Unfading Rose” in the central panel and six saints at the side panels. An icon with the Sacrifice of Abraham (47×34.8 cm) in a diagonal composition and on icon with St John the Baptist (51×35.5 cm), dated 1913 and signed B: P.:. After this presentation it is obvious that the creation of icons for Greek-speaking and Turkish-speaking Cappadocians continued uninterrupted during the 19th century until the Exodus of 1924.

ΠΑΛΑΙΤΥΠΑ ΒΙΒΛΙΑ – ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΑ ΚΕΙΜΗΛΙΑ
ΤΟΥ ΙΕΡΕΩΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΛΑΖΑΡΟΥ ΧΑΤΖΗΦΙΛΙΠΠΙΔΗ
ΑΠΟ ΤΑ ΣΥΛΛΑΤΑ ΤΗΣ ΚΑΠΠΑΔΟΚΙΑΣ
(ΕΚΔΟΣΕΙΣ 1756-1936)

Με την παρούσα ανακοίνωση επιχειρείται η παρουσίαση της συλλογής Παλαιτύπων βιβλίων του κυρίου Αριστείδη Κεσόπουλου, τα οποία προσκόμισε στην Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Θεσσαλονίκης για να καταγραφούν και να δηλωθούν στην κατοχή του. Πρόκειται για 25 δεμένα βιβλία και ένα χειρόγραφο τετράδιο, τα οποία συνέλεξε, είχε στην κατοχή του και μετέφερε στην Ελλάδα, όταν υποχρεώθηκε να φύγει ως πρόσφυγας, ο ιερέυς Απόστολος Λαζάρου Χατζηφιλιππίδης από τα Σύλλατα της Καππαδοκίας (γεννηθείς το 1858). Το υλικό φτάνει συνολικά στους 37 ξεχωριστούς τίτλους, λόγω του δεσίματος σε έναν τόμο περισσότερων από ένα βιβλίων, και η εξέτασή του εμπίπτει στη θεματολογία της κεντρικής ημερίδας του 41ου Συμποσίου της ΧΑΕ, με την οποία αποτίουμε ειδικό φόρο τιμής και μνήμης σε όλους αυτούς τους ανθρώπους που μέσα στην τραγική και δύσκολη κατάσταση του ξεριζωμού από τις πατρίδες τους, είχαν τη συναίσθηση να κουβαλήσουν μαζί με τα λιγοστά υπάρχοντά τους και όσα θρησκευτικά κειμήλια (προσωπικά ή εκκλησιαστικά) μπορούσαν να μεταφέρουν, αποδεικνύοντας με αυτό τον τρόπο την ιδιαίτερη θέση που είχαν αυτά τα αντικείμενα στην καθημερινή ζωή τους και σε όλη τη σκέψη τους.

Η συλλογή χωρίζεται σε δύο γενικές κατηγορίες με βάση τη γλώσσα (ελληνικά και караμανλίδικα), ενώ τα ελληνικά, που είναι και τα περισσότερα, χωρίζονται, όσον αφορά στο περιεχόμενό τους, σε (α) λειτουργικά (Ακολουθία αγίου Ιωάννου του Ρώσσου, Τυπικό της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας, Ψαλτήριο, Δωδεκαήμερο), (β) γενικότερου θρησκευτικού περιεχομένου (Συναξαριστής και άλλοι τίτλοι) και (γ) λογοτεχνικά – ιστορικά και διάφορα. Στα εμπροσθόφυλλα και οπισθόφυλλα των βιβλίων, στα περιθώρια των σελίδων και σε κενές σελίδες διαβάζουμε αρκετά χειρόγραφα σημειώματα-ενθυμήσεις με ποικίλο περιεχόμενο, μεταξύ των οποίων χαρακτηριστικό μικρό κείμενο, με το οποίο ο αρχικός ιδιοκτήτης (ιερέυς Απόστολος Χατζηφιλιππίδης) υπογράφει, τρόπον τινά, τα βιβλία της συλλογής του.

Στο σύνολο ξεχωρίζουν οι πρώτες έντυπες εκδόσεις βιβλίων στην καραμανλίδικη διάλεκτο από τον 18ο αιώνα, καθώς και ένα *Προσκυνητάριο* των Αγίων Τόπων με 52 τυπωμένες γκραβούρες, έκδοση του 1807. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει, επίσης, ένα χειρόγραφο τετράδιο στο οποίο ο συγγραφέας (που είναι και ο αρχικός κάτοχος των βιβλίων) καταγράφει, όσο δύναται, το γενεαλογικό του δέντρο, γράφει (ή αντιγράφει;) δύο λυπητερά ποιήματα-λόγους στην εορτή του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου και της Μεγάλης Παρασκευής (πιθανόν για κάποιο κήρυγμα;), καθώς και μικρό λεξικό με μετάφραση λέξεων από τα καραμνλίδικα στα ελληνικά και άλλα θρησκευτικά ποιήματα και κείμενα στα καραμανλίδικα.

OLD PRINTED BOOKS – REFUGEE HEIRLOOMS OF THE PRIEST APOSTOLOS LAZAROS HATZIFILIPPIDIS FROM SYLLATA, CAPPADOCIA (PUBLISHED IN 1756 AND 1936)

With this paper we attempt the presentation of the collection of old books of Mr Aristides Kesopoulos, which he presented to the Ephorate of Antiquities of the City of Thessaloniki to be registered and declared in his possession. These are 25 books and a manuscript notebook, which the priest Apostolos Lazarou Hatzifilippidis from Syllata, Cappadocia (born in 1858) collected, possessed, and transported to Greece, when he was forced to leave as a refugee. The material reaches a total of 37 separate titles, due to the binding in a volume of more than one book. The collection is divided into two general categories based on language (Greek and Karamanlidika), while Greek, which are the most, are divided, in terms of their content, into (a) liturgical, (b) general religious content and (c) literary-historical and various.

ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ. ΙΔΕΑ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ

Αναδρομή στην ιστορική πορεία του ελληνισμού στη Μικρασιατική χερσόνησο, με ιδιαίτερη αναφορά στις εκδηλώσεις του πνευματικού βίου. Μνημονεύονται οι εθνολογικές μεταμορφώσεις που προέκυψαν από την τουρκική κατάκτηση της Μικράς Ασίας, οι επιβιώσεις του μεσαιωνικού ελληνισμού στην Καππαδοκία και ιδίως στον Πόντο και η μεγάλη αναβίωση του ελληνισμού από τον 18ο αιώνα έως το 1922. Παρουσιάζεται ιδίως η πνευματική ζωή και η ελληνική παιδεία ως η σημαντικότερη εκδήλωση της ακμής του «τελευταίου ελληνισμού» στη Μικρά Ασία.

ASIA MINOR: IDEA AND HISTORY

A survey of the historical trajectories of Hellenism in Asia Minor, with special reference to the manifestations of cultural life. Special mention is made to the ethnological transformations that resulted from the Turkish conquest to the survival of Medieval Hellenism in the regions of Cappadocia and Pontos and to the remarkable revival of the Greek presence throughout the peninsula from the eighteenth century to 1922. Intellectual life and education are discussed as the most important expression of the revival and flourishing of the “last Hellenism” in Asia Minor in Octave Merlier’s formulation.

ΑΠΟ ΤΟΝ ΕΝΑΝ ΜΙΧΑΗΛ ΣΤΟΥΣ ΤΡΕΙΣ:
ΠΑΛΑΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ
ΤΩΝ ΛΕΓΟΜΕΝΩΝ ΑΣΤΡΑΠΑΔΩΝ

Το εργαστήριο των λεγόμενων Αστραπάδων άρχισε να απασχολεί την έρευνα ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα όταν επισημάνθηκαν υπογραφές καλλιτεχνών στους ναούς του Αγίου Γεωργίου στο Staro Nagoričino και του Αγίου Νικήτα στο Čučer, στις οποίες διαβάστηκαν τα ονόματα *Μιχαήλ* και *Ευτύχιος*. Άμεσα στο εν λόγω εργαστήριο αποδόθηκαν και άλλα από άποψη τεχνοτροπίας συγγενικά μνημεία όπως το παρεκκλήσιο των Αγίων Ιωακείμ και Άννας στη Studenica και τα καθολικά των μονών Χιλανδαρίου και Gračanica.

Αργότερα, οι καθαρισμοί των τοιχογραφιών της Παναγίας Περιβλέπτου στην Αχρίδα, το καλοκαίρι του 1950, έφεραν στο φως και άλλες υπογραφές με τα ίδια ονόματα καλλιτεχνών με τη διαφορά ότι αυτή τη φορά το όνομα *Μιχαήλ* σε ορισμένες περιπτώσεις συνοδεύεται με το επώνυμο *Αστραπάς*, ενώ εκείνο του *Ευτυχίου* εμφανίζεται άπαξ στη φράση «ΚΑΜΟΥ ΕΥΤΥΧΙΟΥ».

Εύλογη συνέπεια των επιγραφικών ευρημάτων ήταν να αποδοθούν όλα τα παραπάνω ζωγραφικά σύνολα στο δίδυμο των *Μιχαήλ Αστραπά* και *Ευτυχίου*, άποψη που επικράτησε στην έρευνα έως τα τέλη του προηγούμενου αιώνα. Ωστόσο, το βασικό πρόβλημα που συνέχιζε να απασχολεί τους ερευνητές και δεν μπορούσε να παρακαμφθεί ήταν οι έντονες τεχνοτροπικές διαφορές της Παναγίας Περιβλέπτου με τα υπόλοιπα τοιχογραφικά σύνολα του εργαστηρίου. Τη λύση στο ζήτημα αυτό φάνηκε να δίνουν οι μελέτες του Miodrag Markonić, ο οποίος διαχώρισε τις εργασίες των δύο καλλιτεχνών, θεωρώντας ότι οι δύο ζωγράφοι ήταν πατέρας και γιος. Έτσι, η ζωγραφική της Περιβλέπτου αποδόθηκε στον *Ευτύχιο*, το έργο του οποίου συνέχισε ο γιος του *Μιχαήλ*.

Νέα στοιχεία που προσφέρουν μία περισσότερο αναλυτική και ολοκληρωμένη εικόνα έφερε στο φως η επανεξέταση όλων των εν λόγω υπογραφών, αλλά και το σύνολο των υπόλοιπων συνοδευτικών επιγραφών, με την εφαρμογή μεθόδων αναλυτικής παλαιογραφίας, τα οποία μαρτυρούν

αδιαμφισβήτητα για ένα καλλιτεχνικό εργαστήριο με τουλάχιστον τρεις συνονόματους ζωγράφους και πλήθος συνεργατών και βοηθών. Βάσει αυτών των νέων δεδομένων επαναπροσδιορίζεται η πατρότητα των τοιχογραφικών συνόλων που έως τώρα αποδίδονταν στους ζωγράφους Μιχαήλ Αστράπα και Ευτύχιο και προσεγγίζεται το ζήτημα της σύνθεσης του εργαστηρίου στο σύνολο των υπογεγραμμένων και αποδιδόμενων σε αυτό έργων.

Όσον αφορά ειδικότερα την παλαιογραφική ανάλυση των υπογραφών με την αναφορά του ονόματος Μιχαήλ, τεκμηριώθηκαν τρία διαφορετικά γραφικά ιδιώματα. Συνεξετάζοντας τις τεχνοτροπικές ιδιαιτερότητες κατ'αντιστοιχία με τα γραφολογικά ευρήματα, προκύπτει ότι δύο από τους τρεις συνονόματους ζωγράφους εργάστηκαν αποκλειστικά στην Περίβλεπτο: ο ένας υπογράφει ως «ΜΙΧΑΗΛ ΤΟΥ ΑΣΤΡΑΠΑ», ενώ ο δεύτερος υπογράφει μόνο με το κύριο όνομά του ως «ΜΙΧΑΗΛ». Η συμμετοχή αμφοτέρων δεν ανιχνεύεται σε κανένα άλλο τοιχογραφικό σύνολο στη συνέχεια. Αντίθετα, ένας τρίτος Μιχαήλ εργάστηκε στο Staro Nagoričino και το Čučer όπου επέλεγε να υπογράφει προσθέτοντας στο όνομα και το πατρώνυμό του ως «ΜΙΧΑΗΛ ΕΥΤΥΧΙΟΥ». Πρόκειται για έναν καθ' όλα διαφορετικό ζωγράφο και γραφέα, το πατρώνυμο του οποίου παραπέμπει σε πιθανές σχέσεις άμεσης συγγένειας ανάμεσα στα μέλη του εργαστηρίου.

FROM ONE MICHAEL TO THREE: PALAEOGRAPHICAL APPROACH TO THE SO-CALLED ASTRAPADES

Based on the new data, resulting from the palaeographical analysis of the signatures and the accompanying epigraphic material in the works of the so-called *Astrapades*, the paternity of the wall paintings ensembles that until now have been attributed to the painters Michael Astrapas and Euty chius is redefined and the question of the synthesis of the workshop in all the works signed and attributed to it is approached. In particular, the fact that the signatures with the name Michael does not refer to one person, but to three different namesake painters is highlighted.

ΠΕΤΡΟΣ ΚΟΥΦΟΠΟΥΛΟΣ ΚΑΙ ΜΑΡΙΝΑ ΜΥΡΙΑΝΘΕΩΣ
PETROS KOUFOPOULOS AND MARINA MYRIANTHEOS

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΑΠΟΣΤΟΛΗ ΣΤΟ ΝΟΤΙΟ ΣΙΝΑ
HELLENIC ARCHAEOLOGICAL MISSION TO SOUTH SINAI

Η ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΕΙΑ ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΚΟΡΥΦΗΣ ΣΤΟ ΟΡΟΣ ΣΙΝΑ

Η Ελληνική Αρχαιολογική Αποστολή στο Νότιο Σινά πραγματοποίησε ανασκαφικές έρευνες στην Αγία Κορυφή, σε υψόμετρο 2.286 μ., κατά τα έτη 1998, 1999 και 2010. Είχαν προηγηθεί αποτυπώσεις και έρευνες των γραφόντων, ήδη από το 1996, στο πλαίσιο προσπαθειών της μονής Σινά να ανακόψει την αυθαίρετη δόμηση που είχε τότε επεκταθεί στο βιβλικό προσκύνημα.

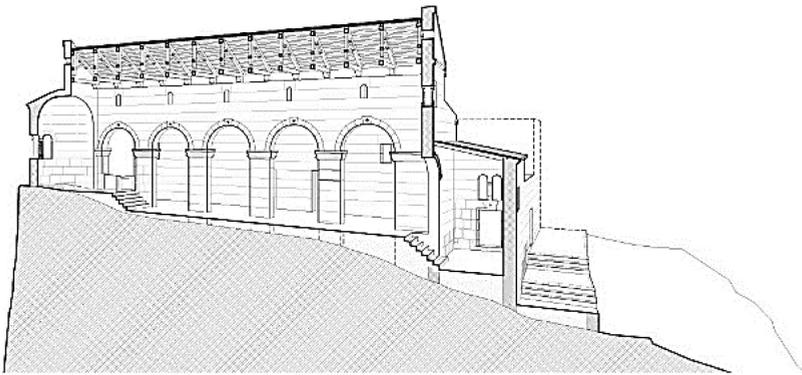
Είναι πλέον γνωστό ότι η τρίκλιτη βασιλική με νάρθηκα περιέκλεισε και αντικατέστησε το προϋφιστάμενο μικρό παρεκκλήσιο που κτίστηκε από τον σύριο μοναχό Ιουλιανό το 360-362, επιβεβαιώνοντας ιστορικές πηγές του 4ου και του 5ου αιώνα. Ο ιουστινιάνειος ναός, που είχε ανεγερθεί περί το 557-560, κατέρρευσε πριν από τον 11ο αιώνα, πιθανότατα από σεισμούς. Το υφιστάμενο παρεκκλήσιο της Αγίας Τριάδας, ανεγέρθηκε κατά το έτος 1933, με φροντίδα του σιναΐτη μοναχού Μωυσή, πάνω στο ανατολικό τμήμα του κεντρικού κλίτους της βασιλικής αφενός, ενσωματώνοντας σε ομόλογες θέσεις, σωζόμενα τμήματά της και αφετέρου, κατασκευάζοντας πλήρως τις λοιπές τοιχοποιίες με κατακείμενα ειδικά και αγελαία αρχιτεκτονικά μέλη της.

Η βασιλική που είχε θεμελιωθεί απευθείας στον σκληρό φυσικό βράχο, είχε συχνά αργούς λίθους στις πρώτες στρώσεις κατασκευής. Η υπερκείμενη δόμηση ήταν ισόδομη με λαξευτούς λιθόπλινθους ερυθρωπού γρανίτη και θολίτες στα τόξα από λατομείο κοντά στο υποκείμενο οροπέδιο του Προφήτη Ηλία. Η κάτοψη της βασιλικής αναπαρίσταται βάσει των ενσωματωμένων αρχικών τμημάτων στον σημερινό ναό (πεντάπλευρη αψίδα ιερού, παραστάδες και πεσσούς), των θεμελίων των πεσσών στα δυτικά που αποκάλυψαν οι ανασκαφές, καθώς και των λειψάνων τοιχοποιιών στον περιβάλλοντα χώρο. Η μορφή των τοξοστοιχιών μεταξύ των κλιτών απο-

καθίσταται με ακρίβεια με βάση τα κατά χώραν διατηρούμενα στοιχεία και κατακείμενα αρχιτεκτονικά μέλη. Το τυποποιημένο ύψος των στρώσεων των λιθόπλινθων επιτρέπει την εκτίμηση του ύψους των τοίχων και του υπερυψωμένου κεντρικού κλίτους. Ο νάρθηκας, που ανήκει στον αρχικό σχεδιασμό, λόγω της σημαντικής υψομετρικής διαφοράς του δαπέδου του από αυτό των κλιτών κατασκευάστηκε σε δεύτερη φάση. Διατηρούνται μονολιθικά ανώφλια, θολίτες, και αμφικιονίσκοι που επιτρέπουν την αναπαράσταση επιμέρους τύπων ανοιγμάτων. Η εσωτερική θύρα προς το βόρειο παστοφόριο και η νότια θύρα εισόδου στον νάρθηκα λόγω της καλής διατήρησής τους αναπαρίστανται με ακρίβεια. Ειδικής μορφής γείσα λαξευμένα με κλίση στην άνω έδρα και τις θήκες των εδραζόμενων ξύλινων δοκών επιτρέπουν την αναπαράσταση των στεγών των πλαγίων κλιτών.

Τα ευρήματα των ανασκαφών βεβαιώνουν ότι στο εσωτερικό της βασιλικής υπήρχε αρχικά μαρμαροθετημένο δάπεδο, μαρμάρινα θωράκια στο πρεσβυτήριο, αφενός ορθομαρμάρωση χαμηλά και αφετέρου ψηφιδωτός διάκοσμος στο τεταρτοσφαίριο της αφίδας του ιερού, επίχρισμα του εσωτερικού χώρου με υπόλευκο κονίαμα και επικάλυψη των στεγών με μολύβι.

Μορφολογικές και κατασκευαστικές ομοιότητες της βασιλικής της Κορυφής με το καθολικό της μονής Σινά, σε συνδυασμό με αναχρονολόγηση της επίσκεψης του Αωνύμου της Πλακεντίας υποδηλώνουν ότι κτίστηκε σχεδόν ταυτόχρονα με το αυτό. Τεκμηριώνεται για πρώτη φορά η αφιέρωση της ιουστινιάνειας βασιλικής στην Αγία Τριάδα βάσει σημαντικών θεολογικών και επιγραφικών τεκμηρίων, καθώς και της ισχυρής τοπικής παράδοσης.

Προοπτική τομή από βόρεια της ιουστινιάνειας βασιλικής της Αγίας Κορυφής.

Προοπτική απεικόνιση προς τα ανατολικά του εσωτερικού της ιουστινιάνειας βασιλικής της Αγίας Κορυφής.

THE JUSTINIANIC BASILICA AT THE HOLY SUMMIT OF MOUNT SINAI

The excavations of the Justinianic basilica on the Holy Summit of Sinai by the Hellenic Archaeological Mission to South Sinai revealed a pre-existing small chapel, which according to reliable historical sources had been built by the Syrian abba Julian around 360-362 A.D. Once the much larger basilica of the Justinian was built, the chapel was inevitably enclosed and replaced. Both, the basilicas of the Holy Trinity of the Holy Summit and the Monastery of the Mother of God in the Valley of the Biblical Bush, share common design of their facades and absolutely similar structural similarities. Recent re-dating by historians the time of the visit of the pilgrim Anonymous of Piacenza to the Holy Summit, almost twenty years earlier, let us date both basilicas at the same time (c. 557-560). The present research also supports the original dedication of the Justinianic basilica to the Holy Trinity based on significant theological and epigraphical evidence and the strong tradition.

MARIA ΛΑΜΠΡΙΝΟΥ • MARIA LAMPRINOU

Ο «ΑΘΕΑΤΟΣ ΠΥΡΗΝΑΣ» ΤΟΥ ΦΡΟΥΡΙΟΥ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΜΑΥΡΑΣ

ΟΙ ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΕΙΣ ΚΑΙ Η ΕΠΙΒΕΒΑΙΩΣΗ ΤΗΣ ΜΟΡΦΗΣ ΤΟΥ

Το φρούριο της Λευκάδας βρίσκεται στην είσοδο του νησιού από το χερσαίο πέρασμα που το συνδέει με την Στερεά Ελλάδα. Η οικοδόμησή του στο επίπεδο σχεδόν της θάλασσας, κοντά στη θέση όπου μαρτυρείται η αρχαία δίοικος της Λευκάδας, δηλώνει την πρόθεση των ιδρυτών του να κυριαρχήσουν στα θαλάσσια και χερσαία περάσματα της περιοχής στην επισφαλή εποχή του 14-15ου αιώνα.

Ποιοι ήταν αυτοί οι φιλόδοξοι ηγεμόνες και ιδρυτές του φρουρίου; Ήταν οι «επιτηρητές» απεσταλμένοι του Walter ΣΤ΄ κόμη της Brienne και τιτουλάριου δούκα Αθηνών και οι παλατινοί κόμητες Ορσίνι και Τόκκο, ηγεμόνες της νότιας Ιταλίας, ευνοούμενοι του πάπα και των βασιλέων της Νεαπόλεως. Σε αυτούς παραχωρήθηκε η Λευκάδα και τα υπόλοιπα Επτάνησα για να εποπτεύουν το Ιόνιο και να διεισδύουν από εκεί ευκολότερα στην βυζαντινή επικράτεια. Από τα παραπάνω φαίνεται ότι επρόκειτο για ηγεμόνες, που εξασφάλιζαν την κυριαρχία τους στην περιοχή με την στρατιωτική υπεροχή, την διπλωματία, αλλά και με την υποστήριξη του πάπα και του βασιλιά της Νεαπόλεως.

Νέα στοιχεία τεκμηρίωσης συμπληρώνουν τις γνώσεις μας για την μεσαιωνική περίοδο του φρουρίου και δίνουν απαντήσεις σε ερωτήματα σχετικά με την ζωή στο κάστρο σε καιρό ειρήνης και πολέμου. Με αυτά τα στοιχεία και την μεθοδική in situ έρευνα θα προσεγγίσουμε την εικόνα του αμυντικού έργου των πρώτων ηγεμόνων της Λευκάδας. Στη συνέχεια θα σχολιάσουμε τη μορφή της οχυρωμένης εγκατάστασης και θα αξιολογήσουμε την επάρκεια των αμυντικών υποδομών και του εξοπλισμού, που προστάτευαν τους λατίνους άρχοντες από τους εχθρούς τους.

THE "INVISIBLE CORE" OF THE FORTRESS OF HAGIA MAVRA. ILLUSTRATIONS AND THE CONFIRMATION OF ITS FORM

The fortress of Lefkada is located at the entrance of the island from the land

passage that connects it with Central Greece. Its construction almost at sea level, near the place where the ancient “diolkos” of Lefkada is witnessed, indicates the intention of its founders to dominate the sea and land passages of the area in the precarious period of the 14-15th century.

Who were these ambitious rulers and founders of the fortress? They were the “overseers” envoys of Walter VI count of Brienne and titular Duke of Athens. Lefkada and the rest of the Ionian Islands were ceded to them in order to supervise the Ionian Sea and to penetrate from there more easily into the Byzantine territory. From the above it seems that they were rulers who secured their sovereignty in the region with their military superiority, their diplomacy, but also with the support of the pope and the king of Naples.

New documentary evidence complements our knowledge of the medieval fortress period and provides answers to questions about life in the castle in times of peace and war. Possessing this data and with methodical in situ research, we will approach the image of the defensive work of the first rulers of Lefkada. We will then comment on the form of the fortified installation and evaluate the adequacy of the defense infrastructure and equipment that protected the Latin lords from their enemies.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΛΙΑΚΟΣ • DIMITRIS LIAKOS

ΞΥΛΙΝΑ ΕΡΓΑ ΜΕ ΕΝΘΕΤΙΚΟ ΔΙΑΚΟΣΜΟ ΣΤΟ ΑΓΙΟΝ ΟΡΟΣ

(16ος – ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 17ΟΥ ΑΙΩΝΑ)

Η ανακοίνωση εστιάζει σε μια μικρή ομάδα ξύλινων έργων με ενθετικό διάκοσμο στον Άθω, του 16ου και των πρώτων δεκαετιών του 17ου αιώνα, στην οποία συναριθμούνται ένα δισκέλι στη μονή Βατοπεδίου (μέσα του 16ου αιώνα), τα θυρόφυλλα της εισόδου του κυρίως ναού του καθολικού της ίδιας μονής (1567), τα θυρόφυλλα της εισόδου του κυρίως ναού του καθολικού της μονής Ιβήρων (1597), ένα στασίδι στο παρεκκλήσι του Τιμίου Προδρόμου της ίδιας μονής (1604), ο θρόνος του βόρειου χορού του καθολικού της μονής Βατοπεδίου (1619) και τα θυρόφυλλα της εισόδου του νάρθηκα του καθολικού της μονής Ιβήρων (1622).

Το δισκέλι της μονής Βατοπεδίου διαλύθηκε –άγνωστο πότε– και τα αποσυναρμολογημένα τμήματά του εναποτέθηκαν στη στέγη του δοχείου της μονής, οπότε και ήρθαν στο φως κατά τη διάρκεια των εργασιών αποκατάστασής του. Μετά τη συντήρησή τους από το προσωπικό της Εφορείας Αρχαιοτήτων Χαλκιδικής και Αγίου Όρους το δισκέλι ανασυντέθηκε στην αρχική του μορφή ακέραιο. Ο γεωμετρικός, κατά κύριο λόγο, διάκοσμος συνυπάρχει με πολύ περιορισμένο επιπεδόγλυφο φυτικό διάκοσμο επιχρωματισμένο, αλλά και γραπτά φυτικά μοτίβα, φιλοτεχνημένα με την τεχνική Edirnekarı. Η ισχυρή παρουσία του γεωμετρικού διακόσμου, αλλά και τα υφολογικά γνωρίσματα των γραπτών φυτικών μοτίβων, εντάσσουν το δισκέλι στην παραγωγή του πρώτου μισού και πιθανώς γύρω στα μέσα του 16ου αιώνα.

Στα θυρόφυλλα της εισόδου του κυρίως ναού του καθολικού της μονής Βατοπεδίου ο φυτικός διάκοσμος συνυπάρχει με περιορισμένο γεωμετρικό, συγγενικό αυτού του δισκελίου, αλλά και σταυρούς. Κατασκευάστηκαν το 1567 από τους τεχνίτες Λαυρέντιο και Ιωάσαφ. Ο πρώτος μπορεί να ταυτιστεί με τον σημαντικό αθηναίο τεχνίτη Λαυρέντιο που κατασκεύασε τον πατριαρχικό θρόνο του ναού του Αγίου Γεωργίου στο Φανάρι (1577)· ο άγνωστος από άλλες πηγές Ιωάσαφ προφανώς ήταν συνεργάτης του.

Τα θυρόφυλλα του κυρίως ναού του καθολικού της μονής Ιβήρων, φιλοτεχνημένα το 1597 από κάποιον τεχνίτη Θεοφάνη, φέρουν φυτικά και γεω-

μετρικά μοτίβα, συγγενικά εκείνων του διακόσμου των προαναφερθέντων έργων. Πολύ πιο λιτός είναι ο διάκοσμος, γεωμετρικός και φυτικός, του στασιδίου που κατασκευάστηκε το 1604 με τη φροντίδα του προηγούμενου Γαβριήλ για το παρεκκλήσι του Τιμίου Προδρόμου της ίδιας μονής.

Υψηλής ποιότητας διάκοσμο φέρει ο θρόνος του βόρειου χορού του καθολικού της μονής Βατοπεδίου, κατασκευασμένος το 1619 με δαπάνη του ηγουμένου Γρηγορίου. Πιθανώς πρόκειται για τον παλαιότερο ηγουμενικό θρόνο του καθολικού, ο οποίος αντικαταστάθηκε από τον μεταγενέστερο ξυλόγλυπτο. Η συγγένεια του διακόσμου του με τον αντίστοιχο του θρόνου του πατριαρχικού ναού του Αγίου Γεωργίου, φιλοτεχνημένου το 1577 από τον αθηναίο τεχνίτη Λαυρέντιο, υποδεικνύει την εμπλοκή του τελευταίου στην κατασκευή του θρόνου στο Βατοπέδι.

Με δαπάνη του λογίου προηγούμενου της μονής Ιβήρων Γαβριήλ φιλοτεχνούνται το 1622 τα θυρόφυλλα της εισόδου του νάρθηκα του καθολικού από κάποιον μοναχό Θεοφάνη, ο οποίος δεν μπορεί να είναι άλλος από τον τεχνίτη των θυροφύλλων του κυρίως ναού του καθολικού το 1597 (στην επιγραφή των τελευταίων δεν αναφέρεται η ιδιότητα του Θεοφάνη). Στα συγκεκριμένα αναγνωρίζεται εύγλωττα η διαφοροποιημένη καλλιτεχνική διάθεση του Θεοφάνη, σε σχέση με αυτή των πρωιμότερων έργων του (1567), καθώς εγκαταλείπει τα προσφιλή στον διάκοσμο των τελευταίων φυτικά μοτίβα, δείχνοντας πλέον εμφανή προτίμηση στη σχεδόν αποκλειστική χρήση των γεωμετρικών θεμάτων.

Στα εξεταζόμενα έργα από το Άγιον Όρος αποτυπώνονται με ενάργεια τα βασικά στάδια εξέλιξης του ενθετικού διακόσμου σε εκκλησιαστικά επίπλα του 16ου και του πρώτου μισού του 17ου αιώνα. Επιπλέον, τεκμηριώνεται η παρουσία του σημαντικού αθηναίου τεχνίτη Λαυρεντίου στο Άγιον Όρος, αλλά και ενός μοναχού Θεοφάνη, ο οποίος δραστηριοποιείται με ασφάλεια στη μονή Ιβήρων για μια εικοσιπενταετία.

WOODEN ARTWORKS WITH INLAID DECORATION IN MOUNT ATHOS (16th – FIRST DECADES OF THE 17th CENTURY)

This paper presents a small group of wooden artworks with inlaid decoration from the monasteries of Vatopedi and Iviron (16th – first decades of the 17th century). The study of these works provides new data about the development of this type of decoration in the early post-Byzantine period and attests the presence of the famous Athenian craftsman Lavrentios in Mount Athos.

**ΖΩΓΡΑΦΟΣ Ή ΓΡΑΦΕΑΣ:
ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΓΡΑΦΗΣ ΣΕ ΜΝΗΜΕΙΑ
ΤΗΣ ΒΟΡΕΙΟΔΥΤΙΚΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΣΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΙΣΟ ΤΟΥ 16ΟΥ ΑΙΩΝΑ**

Τα Τρίκαλα, ως δεύτερη μεγαλύτερη πόλη της Θεσσαλίας με μεγάλο ποσοστό χριστιανικού πληθυσμού, και η Καλαμπάκα με την ακμάζουσα μοναστική πολιτεία των Μετεώρων συνεχίζουν και στα χρόνια μετά την Άλωση να αποτελούν σημαντικό κέντρο του χριστιανισμού. Η επανίδρυση της μονής Δουσίκου περίπου το 1530, σηματοδοτεί και την έναρξη μιας σειράς ανακαινίσεων σε μονές και ναούς της βορειοδυτικής Θεσσαλίας. Ενδεικτικά αναφέρεται πως το 1552 τοιχογραφείται το καθολικό του Μεγάλου Μετεώρου, το 1559 κτίζεται και τοιχογραφείται το παρεκκλήσιο της μονής Βυτουμά, το 1560 τοιχογραφείται το καθολικό της μονής Ρουσάνου, το 1568 τοιχογραφείται ο ναός του Αγίου Νικολάου στο Μεγαλοχώρι Τρικάλων, το 1573 ο ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στην Καλαμπάκα, το 1574 ο ναός των Αγίων Αναργύρων στα Τρίκαλα, το 1599/1600 το καθολικό της μονής Βυτουμά. Εδώ πρέπει να αναφερθεί και η αλληλεξάρτηση της καλλιτεχνικής αυτής κίνησης με την πρώιμη παιδευτική άνθηση που παρατηρείται στα Τρίκαλα, το μεγαλύτερο αστικό κέντρο της Θεσσαλίας, όπου ιδρύεται ένα από τα πρωιμότερα σχολεία του ελληνικού χώρου. Το φιλόξενο αυτό περιβάλλον αποτελεί πρόσφορο έδαφος για προσκλήσεις σπουδαίων καλλιτεχνών.

Η παρούσα ανακοίνωση στοχεύει αρχικά στη διερεύνηση της δραστηριότητας του ιερέα Κυριαζή και των γραμματικών του γνώσεων, μέσω των επιγραφών της εντοίχιας διακόσμησης των σχετιζόμενων με αυτόν μνημείων. Το ζητούμενο είναι, ο εντοπισμός των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της γραφής τους, ώστε να γίνει απόλυτα διακριτή από αυτή των υπόλοιπων καλλιτεχνών που δρουν στην περιοχή. Παράλληλα θα παρουσιαστεί και η γραφή των υπολοίπων ζωγράφων / γραφέων, οι οποίοι άφησαν δείγματα της γραφής τους στις επιγραφές που συνοδεύουν στις περισσότερες περιπτώσεις τις μορφές και τις παραστάσεις, καθώς και στις κτητορικές επιγραφές που σώζονται στα αναφερθέντα μνημεία. Επιπλέον θα επιχειρηθεί

σύγκριση τύπων γραμμάτων. Τα δείγματα που θα εξεταστούν βασίζονται σε δημοσιευμένα μνημεία της βορειοδυτικής Θεσσαλίας. Πρόκειται για έργα που εκτελέστηκαν από καλλιτεχνικά συνεργεία ή και μεμονωμένους ζωγράφους, οι περισσότεροι από τους οποίους είναι γνωστοί και πολύ παραγωγικοί ζωγράφοι με μεγάλη καλλιτεχνική δράση.

PAINTER, OR WRITER: A COMPARATIVE STUDY OF WRITING ON MONUMENTS OF NORTHWESTERN THESSALY IN THE SECOND HALF OF THE 16th CENTURY

The artistic flourishing that occurred in the second half of the 16th century in northwestern Thessaly led to the decoration of important monuments of the region, such as the church of the Great Meteoron, the chapel of the Vytouma monastery, the katholikon church of the monastery of Roussanou, the church of Saint Nicholas in Megalochori, Trikala, the church of the Dormition of the Virgin Mary in Kalambaka, the church of Hagioi Anargyroi in Trikala, the katholikon of the monastery of Vytouma (1599/1600).

The present paper aims initially to examine the activity of the priest Kyriazis and his grammatical knowledge, through the inscriptions of the mural decoration of the monuments associated with him. The aim is to identify the particular characteristics of his writing, in order to make it completely distinguishable from that of other artists working in the area. The writing of the other painters / writers who left samples of their writing on the inscriptions that accompany in most cases the figures and representations, as well as on the building inscriptions preserved in the monuments mentioned will also be discussed.

**ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ, ΣΥΜΠΛΗΡΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ
ΑΠΟ ΤΟΝ ΧΩΡΟ ΤΗΣ ΧΡΥΣΟΚΕΝΤΗΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΤΑΦΙΟΙ ΑΠΟ ΤΟΝ 17ο ΕΩΣ ΤΟΝ 19ο ΑΙΩΝΑ**

Στην παρούσα ανακοίνωση παρουσιάζονται νέα στοιχεία για τον κεντημένο επιτάφιο από τις Μέτρες της Ανατολικής Θράκης, ο οποίος φυλάσσεται στον ναό της Παναγίας Ρευματοκρατούσας στη Γέφυρα του νομού Θεσσαλονίκης και είχε παρουσιαστεί στο 38ο Συμπόσιο της ΧΑΕ το 2018. Πρόκειται συγκεκριμένα για άλλα παραδείγματα του σύνθετου τύπου, σύμφωνα με τον οποίο απεικονίζονται οι παραστάσεις της Αποκαθήλωσης και του Επιτάφιου Θρήνου σε ενιαία σύνθεση και όχι σε διακριτά διάχωρα. Μάλιστα το παράδειγμα από τον ναό του Αγίου Γεωργίου στο Πέτα νομού Άρτας αποτελεί το απόλυτο παράλληλο, τόσο εικονογραφικά όσο και τεχνοτροπικά και τεχνικά. Καθώς το τελευταίο είναι ακριβώς χρονολογημένο με βάση την επιγραφή επιτρέπει την ακριβέστερη χρονολόγηση εκείνου από τις Μέτρες και διορθώνει τις υποθέσεις του Αναστάσιου Κ. Ορλάνδου σχετικά με το εργαστήριο της δημιουργίας του. Ιδιαίτερου ενδιαφέροντος είναι οι συνθήκες για τη μετακίνησή του από μονή της Πελοποννήσου στην Άρτα.

Στην ανακοίνωση θα παρουσιαστούν και άλλοι δύο επιτάφιοι. Πρώτον, ένας επιτάφιος της Κοκκώνας του Ιωάννου από ιδιωτική συλλογή των Δωδεκανήσων. Πρόκειται για ένα έργο των μέσων του 18ου αιώνα στον αποκρυσταλλωμένο τύπο της περιόδου, όπως γνωρίζουμε και από άλλα έργα (π.χ. της Συλλογής Καλφαγιάν), το οποίο συμπληρώνει τη μέχρι τώρα γνωστή παραγωγή της γνωστής δημιουργού από την Κωνσταντινούπολη και εμπλουτίζει έτι περαιτέρω την γνώση μας για τη δημιουργική έκρηξη στον χώρο της χρυσοκεντητικής στην Πόλη. Επίσης η πορεία του έργου είναι δηλωτική της διασποράς αυτών των έργων.

Τέλος, θα παρουσιαστεί ένας επιτάφιος που απόκειται στον ναό της Κοιμήσεως Θεοτόκου στην Παναγία της Θάσου. Πρόκειται για έργο που έχει παραχθεί σε εργαστήριο των Σερρών, για το οποίο πληροφορούμαστε τον δημιουργό και το έτος παραγωγής, πολύ κοντά στο έτος ανέγερσης του ναού: Αποστόλης Χ(ατζή) Βατάτζης, Σέρρες 1850. Η τεχνική που υιοθετείται

με τη χρήση βελούδου αντί μεταξωτού υφάσματος και τη διάτρησή του από τα μεταλλικά νήματα σηματοδοτεί τη μετάβαση σε μια νέα περίοδο, από την οποία έχουμε αντίστοιχα παραδείγματα.

**CORRIGENDA, ADDENDA, AND NEW DISCOVERIES
IN THE FIELD OF ECCLESIASTICAL EMBROIDERY:
EPITAPHIOI FROM 17th TO 19th CENTURIES**

This paper will present material concerning the *epitaphios* from Metres, kept today in Gefyra, near Thessaloniki. Comparable examples and especially an *epitaphios* from Peta, near Arta will help for issues concerning the dating and origins of the pieces to be answered. Two further *epitaphioi* will also be presented. First, a piece by *Kokkona tou Ioannou* in a private collection from the Dodecanese, a work from the middle of the 18th century and second an *epitaphios* from the church of the Dormition in Thasos, crafted in Serres in 1850.

**ΟΙΚΙΣΤΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΚΑΙ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ
ΣΤΗΝ ΑΣΤΥΠΑΛΑΙΑ
(7ος-12ος ΑΙΩΝΑΣ)**

Η περίοδος της ειρήνης και της ευημερίας της περιόδου από τον 4ο ως τον 7ο αιώνα που βίωσε η Αστυπάλαια και ολόκληρη η ανατολική Μεσόγειος διακόπηκε βίαια στα μέσα του 7ου αιώνα από τις αραβικές επιδρομές, εξ αιτίας των οποίων το νησί παρήκμασε και πιθανώς ερημώθηκε για να ανακάμψει και να ευημερήσει εκ νέου κατά τον 11ο και τον 12ο αιώνα. Στους δύσκολους σκοτεινούς αιώνες το οικιστικό πλέγμα της ύστερης Αρχαιότητας στην Αστυπάλαια, όπως άλλωστε και σε ολόκληρο τον αιγαιακό χώρο, καταστράφηκε. Μετά τα μέσα του 7ου αιώνα οι παράλιοι οικισμοί του νησιού φαίνεται ότι εγκαταλείφθηκαν και όσοι από τους κατοίκους τους διασώθηκαν από τις σφαγές και τον εξανδραποδισμό κατέφυγαν σε οχυρές θέσεις στην περιορισμένη ενδοχώρα του νησιού ή σε κάστρα κτισμένα σε οχυρές τοποθεσίες κοντά στη θάλασσα. Τα κάστρα αυτά πρέπει να αποτελούσαν τους πυρήνες μέσα και γύρω από τους οποίους πρέπει να βρίσκονταν οι παλαιότεροι μεσαιωνικοί οικισμοί του νησιού.

Η έρευνα που έχει ως σήμερα γίνει για την βυζαντινή αρχιτεκτονική της Αστυπάλαιας είναι πολύ περιορισμένη. Αυτό οφείλεται στην έλλειψη σχετικών αρχαιολογικών ερευνών σε συνδυασμό με τις εγγενείς δυσκολίες που παρουσιάζει η χρονολόγησή τους, καθώς σε κανένα ναό δεν σώθηκαν επιγραφές αλλά ούτε και γλυπτικός και ζωγραφικός διάκοσμος. Αρκετοί από τους δεκάδες «διαχρονικούς» μονόχωρους δρομικούς θολωτούς ναούς του νησιού θα πρέπει να είναι κτίσματα της βυζαντινής εποχής. Ο εντοπισμός, όμως, και η μελέτη τους, προκειμένου από αυτήν να εξαχθούν συμπεράσματα, απαιτεί συστηματική έρευνα, η οποία εκκρεμεί. Με ασφάλεια στη βυζαντινή εποχή μπορούν να χρονολογηθούν οι δύο από τους τέσσερις επάλληλους ναούς, τα φτωχά λείψανα των οποίων αποκαλύφθηκαν ανασκαφικά τα τελευταία χρόνια στη θέση Ελληνικό στο Μέσα Βαθύ, ο ερειπωμένος ναός του Αγίου Γεωργίου στη θέση Ζοφύρι, στην πλαγιά του όρους Καστελάνος, ο αλλοιωμένος ναός του Αγίου Νικολάου στην παραλία του Πανόρμου, ο ναός του Αγίου Αντωνίου που σώζεται σε ερειπιώδη

κατάσταση στον οικισμό Έξω Βαθύ, ο ναός του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στο Μέσα Βαθύ, ο αφιερωμένος, μάλλον, επίσης στον Άγιο Ιωάννη, αλλά γνωστός στη βιβλιογραφία ως ανώνυμος ναός στη θέση Μπούκα, επίσης στο Μέσα Βαθύ, και ο ναός του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου στη θέση Άγιος Ιωάννης του Μακρή. Οι εκκλησίες αυτές, τόσο από την άποψη της τυπολογίας, όσο και από εκείνες της κατασκευής και της μορφολογίας εντάσσονται πλήρως στη ναοδομική παράδοση του Αιγαίου.

Από τα κοσμικά κτήρια, δηλαδή τις οχυρώσεις, τις κατοικίες και τα υπόλοιπα κτίσματα που κάλυπταν τις καθημερινές ανάγκες των κατοίκων της Αστυπάλαιας κατά την βυζαντινή εποχή, φαίνεται ότι διατηρούνται κάποια κατάλοιπα που μπορούν με σχετική ασφάλεια να χρονολογηθούν σε αυτήν την περίοδο. Όσον αφορά τα οχυρωματικά έργα του νησιού, τα κτισμένα με απλή αργολιθοδομή τυπικής μεσαιωνικής μορφής τείχη και πύργοι των –σε μεγάλο βαθμό ερειπωμένων– κάστρων ελάχιστα προσφέρονται για περαιτέρω παρατηρήσεις. Για τις μεσαιωνικές κατοικίες του νησιού τίποτε δεν είναι με ασφάλεια γνωστό. Είναι, ωστόσο, πολύ πιθανό να ανάγονται στην βυζαντινή εποχή κάποιες από τις εκατοντάδες άγνωστης χρονολογίας, κατασκευασμένες από εν ξηρώ αργολιθοδομή πρωτόγονες αγροτικές κατοικίες και άλλες κατασκευές που διαχρονικά, ως ακόμη και τον 20ό αιώνα, εξυπηρετούσαν λειτουργικές ανάγκες των γεωργών και των κτηνοτρόφων κατοίκων του νησιού.

SETTLEMENTS, AND ARCHITECTURE IN ASTYPALAEA (7th-12th CENTURY)

From the middle of the 7th century onwards the ancient coastal settlements of Astypalaea seem to have been abandoned and those of their inhabitants who survived fled to fortified positions and castles. The few churches on the island that can be dated with some certainty to the Byzantine period, both in terms of typology and those of construction and morphology, follow the tradition of the church architecture of the Aegean Sea. As it concerns the secular buildings of the island, i.e. the fortifications, the houses and other buildings that covered the daily needs of the inhabitants of Astypalaea during the Byzantine period, it seems that some remains are still preserved.

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΩΝ ΚΑΠΕΣΟΒΙΤΩΝ ΣΤΗΝ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ
ΕΥΛΟΓΛΥΠΤΩΝ ΤΕΜΠΛΩΝ ΣΤΗΝ ΗΠΕΙΡΟ
ΒΑΣΕΙ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΩΝ ΤΕΚΜΗΡΙΩΝ (1764-1803)

Η μελέτη του έργου των Καπεσοβιτών ζωγράφων έχει προχωρήσει αρκετά τις τελευταίες δύο δεκαετίες, επικεντρωμένη κυρίως στις τοιχογραφίες και τις εικόνες αλλά και στις επιγραφές τους. Η παρούσα μελέτη θα επικεντρωθεί στις σωζόμενες έξι επιγραφές των Καπεσοβιτών σε ξυλόγλυπτα τέμπλα, τρεις από τις οποίες ήταν άγνωστες ενώ άλλη μία πολύ ατελώς γνωστή, ώστε να διερευνηθεί τελικά με ποιο τρόπο οι ζωγράφοι αυτοί συμμετείχαν στην κατασκευή τους. Το περιεχόμενο των επιγραφών αυτών παρουσιάζεται παρακάτω:

1	Αναστάσιος και οι γιοι του Ιωάννης και Γεώργιος	Τσεπελόβο	1764
2	Αθανάσιος και οι γιοι του	Ζέλοβα (Βουνοπλαγιά)	1775
3	Αθανάσιος μοναχός και οι γιοι του Ιωάννης και Γεώργιος ιερέας	Μονή Διχουνίου	1778-1780
4	Αθανάσιος μοναχός και ο γιος του Γεώργιος ιερέας	Μονή Τσούκας	1779
5	Σπύρος	Μονή Στούπαινας	1799
6	Ιωάννης και ο γιος του Αναστάσιος	Άνω Λαψίστα	1803

Οι Καπεσοβίτες που μετέχουν στη δημιουργία τέμπλων είναι ο Αναστάσιος Ι. Καλούδης, μετέπειτα μοναχός Αθανάσιος (1769 κ.ε.), μαζί με τους δύο γιους του, τον Ιωάννη και τον Γεώργιο, μετέπειτα ιερέα (1778 κ.ε.). Για πρώτη φορά συναντούμε και τον Σπύρο, ο οποίος ήταν μέχρι τώρα γνωστός μόνο μέσω αρχαιακών τεκμηρίων.

Στις επιγραφές της Ζέλοβας, και των μονών Τσούκας και Στούπαινας, οι ζωγράφοι χρησιμοποιούν το ρήμα «εχρυσώθη» για να περιγράψουν τις εργασίες τους, χωρίς να αφήνουν αμφιβολίες για τη φύση αυτών των εργασιών.

Στην επιγραφή του Τσεπελόβου οι ζωγράφοι χρησιμοποιούν τα ρήματα «ιστορήθη» και «εσκαλίσθη» στην αρχή της επιγραφής τους, κάτι που θα μπορούσε να δημιουργήσει την υπόνοια ότι ήταν και οι ξυλογλύπτες. Όμως, η πληθώρα των ονομάτων των δωρητών, που φυσικά θα ήθελαν να αναγραφεί ότι είχαν χρηματοδοτήσει και το σκάλισμά του, καθώς και το ότι αναγράφεται πρώτα το ρήμα «ιστορήθη» αν και έπεται χρονικά του «εσκαλίσθη», μας επιτρέπει να δεχτούμε ως πιθανότερο το γεγονός το τέμπλο να είχε σκαλιστεί από άλλους και κατόπιν οι Καπεσοβίτες να έκαναν τις εικόνες του, πιθανότατα και το χρύσωμα.

Στην επιγραφή της Άνω Λαψίστας χρησιμοποιείται το ρήμα «ετελειώθη», που και πάλι αφορά τις εργασίες ολοκλήρωσης ενός έργου, δηλαδή στην περίπτωση ενός τέμπλου το χρύσωμα.

Τέλος, η επιγραφή της μονής Διχουνίου αποτελεί περισσότερο ένα είδος ενθύμησης ή βραχέος χρονικού, η ανάλυση του οποίου μας οδηγεί και πάλι στο συμπέρασμα ότι οι Καπεσοβίτες ζωγράφοι περιορίζονταν στο χρύσωμα των τέμπλων χωρίς να είναι οι ίδιοι και ξυλογλύπτες.

EPIGRAPHIC DATA CONCERNING THE CONTRIBUTION OF THE PAINTERS FROM KAPESOVO IN THE MAKING OF WOOD CARVED ICONOSTASES (1764-1803)

This paper examines six inscriptions by painters originating from the village of Kapesovo in Epirus, written on wood-carved iconostases. The inscriptions (1764 to 1803) are found in three monastic catholika and three village churches near the city of Ioannina. The painters that wrote the inscriptions are Anastasios (or Athanasios) Kaloudis and his two sons, Ioannis and Georgios. A painter (?) named Spyros, who has written one of the inscriptions, is known only from this work so far. The conclusion drawn is that the painters from Kapesovo were only gilding the iconostases, and were not involved in the process of wood carving.

ΜΑΡΙΑ ΜΕΡΣΥΝΙΑ • MARIA MERSYNIA

**ΚΕΙΜΗΛΙΑΡΧΕΙΟ ΙΕΡΑΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΗΣ ΓΛΥΦΑΔΑΣ,
ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ, ΒΟΥΛΑΣ, ΒΟΥΛΙΑΓΜΕΝΗΣ ΚΑΙ ΒΑΡΗΣ.
ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΗ ΜΝΗΜΗ ΚΑΙ ΔΙΑΣΩΣΗ
ΑΠΟ ΤΗ «ΛΕΙΤΟΥΡΓΗΜΕΝΗ ΠΕΤΡΑ» ΣΤΗ ΔΗΜΟΣΙΑ ΕΚΘΕΣΗ**

Διατρέχοντας κανείς την περιοχή της Αθηναϊκής Ριβιέρας, κυρίως στις περιοχές της Γλυφάδας, της Βούλας, της Βουλιαγμένης και της Βάρκιζας, είναι δύσκολο να φανταστεί το παρελθόν της. Γνωστές κυρίως για την νυχτερινή διασκέδαση και τις ηλιόλουστες παραλίες, δεν προδίδουν την πρώιμη εικόνα τους. Στις αρχές του 20ού αιώνα αποτελούσαν τσιφλίκια μεγαλογαιοκτημόνων με λίγες ξύλινες παράγκες που χρησίμευαν ως οικίες των ορθόδοξων αρβανιτών γεωργών και κτηνοτρόφων που εργάζονταν στην περιοχή. Αργότερα, στα χρόνια της Μικρασιατικής Καταστροφής αποτέλεσαν τόπο φιλοξενίας μικρασιατών και ποντίων προσφύγων. Αν και ολιγάριθμοι, σε σχέση με εκείνους άλλων περιοχών, άφησαν ανεξίτηλο το στίγμα τους στην περιοχή που μας ενδιαφέρει. Οι ονομασίες συνοικισμών και οδών, αλλά και η έντονη λαογραφική και θρησκευτική τους παρουσία, μέσω των πολιτιστικών συλλόγων που ίδρυσαν, συντηρούσαν άσβεστη τη μνήμη της καταγωγής τους.

Ως γιος μικρασιάτη πρόσφυγα ο πρώτος μητροπολίτης Γλυφάδας, κυρός Παύλος Α΄ (Τσαούσογλου, 13 Φεβρουαρίου 1943 – 19 Φεβρουαρίου 2019, αρχιερατεία 2002-2019), οραματίστηκε τη δημιουργία μιας κιβωτού διαφύλαξης, πρωτίστως, και προβολής της προσφυγικής κληρονομιάς στην περιοχή αρμοδιότητας της μητρόπολής του. Δεκαετίες προσμονής βρήκαν αίσιο τέλος χάρη στην οικονομική βοήθεια της οικογένειας Θανάση και Μαρίνας Μαρτίνου, στις 27 Μαΐου 2017 με την τέλεση των εγκαινίων του «Κειμηλιαρχείου της Ιεράς Μητρόπολης Γλυφάδας, Ελληνικού, Βούλας, Βουλιαγμένης και Βάρης». Η συγκέντρωση εικόνων, εκκλησιαστικών κειμηλίων και λαογραφικών αντικειμένων ιστορικής και συναισθηματικής αξίας είχε έμπνευσή της την εικόνα του αρχαγγέλου Μιχαήλ, δώρο πολύτιμο στον μακαριστό μητροπολίτη Γλυφάδας από τον πατέρα του. Η εικόνα ήρθε ως πολύτιμο φυλαχτό από τη Μικρά Ασία, όταν εκείνος επέστρεψε στρατιώτης από την Προύσα και την δώρισε με περηφάνεια στο υιό του.

Τα κειμήλια ορίζουν την υλική πολιτιστική κληρονομιά ενός λαού και οτιδήποτε άλλο συνδέεται με την ανάκτηση της ατομικής ή της συλλογικής μνήμης και της ταυτότητάς του, και ταυτόχρονα παρέχουν βαθύτερη κατανόηση του ιστορικού παρελθόντος και συμβάλουν στον προσδιορισμό του εκάστοτε πολιτιστικού αποθέματος. Με τον τρόπο αυτό το «Κειμηλιαρχείο» γίνεται για την περιοχή από σημείο αναφοράς της προσφυγικής συλλογικής μνήμης.

Σκοπός της παρούσας ανακοίνωσης είναι η γνωριμία του κοινού με τον προαναφερθέντα χώρο. Η δημιουργία του εντάσσεται στο πλαίσιο της αναγκαιότητας για τη διάσωση και ανάδειξη της συλλογικής μνήμης των προσφύγων από τη Μικρά Ασία, τον Πόντο και την Ανατολική Θράκη και συντελεί τη δημόσια παρουσίασή της σε χώρους μουσειολογικά κατάλληλους να διασφαλίσουν τη διατήρηση της ιστορικής συνέχειας. Τα αντικείμενα της συλλογής, έχοντας πλέον απωλέσει την αρχική, καθαρά λειτουργική, χρήση τους μετουσιώνονται σε φορείς βιωμάτων και συναισθημάτων ενός φορτισμένου παρελθόντος Γίνονται «μάρτυρες» μιας αιφνίδιας διάρρηξης της οικογενειακής, κοινωνικής και επαγγελματικής ζωής των Ελλήνων της Μικρασίας και του Πόντου, και καθίστανται μέσο για τη δημιουργία ενός καινούργιου αφηγήματος που θα συνδέει το παρελθόν με το παρόν και θα προσβλέπει στο μέλλον με απώτερο φυσικά σκοπό την ενσωμάτωση της προσφυγικής μνήμης στο εθνικό φαντασιακό. Η εγγεγραμμένη στα, άλλοτε λειτουργικά, κειμήλια μνήμη μετουσιώνεται μέσα από την έκθεσή τους σε παγιωμένη ανάμνηση και μαρτυρία.

Για την πραγμάτωση της παρουσίασης της συλλογής χρησιμοποιήθηκαν οι παραδοσιακές μέθοδοι της έρευνας στα αρχεία της Μητρόπολης Γλυφάδας, της αυτοψίας στον χώρο του «Κειμηλιαρχείου» και της βιβλιογραφικής έρευνας. Ταυτόχρονα, αξιοποιώντας τη δύναμη της προφορικής ιστορίας καταγράφηκαν μαρτυρίες ατόμων σχετικών με τους στόχους της εργασίας.

REPOSITORY OF THE HOLY METROPOLIS OF GLYFADA, ELLINIKO, VOULA, VOULIAGMENI AND VARI. REFUGEE MEMORY AND PRESERVATION: FROM RUINED CHURCHES TO PUBLIC DISPLAY

The paper aims in presenting the content and goals of the Reliquary of the Holy Metropolis of Glyfada, Elliniko, Voula, Vouliagmeni and Vari, both as place for the preservation of Asia Minor and Pontos refugee heirlooms, as

well as displaying selected items from the collection of the first Metropolitan of Glyfada Paul I, and his mission in Subsaharian Africa. The Repository “Keimiliarcheion”, funded exclusively by the donation of Thanassis and Marina Martinos Non-Profit Civil Company «AEGEAS», helps visitors discover their local history and obtain a deeper understanding of the refugees’ heritage, thus contributing to the preservation of collective memory.

**ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΑ ΚΕΙΜΗΛΙΑ:
ΕΝΣΩΜΑΤΩΜΕΝΗ ΜΝΗΜΗ
ΚΑΙ ΟΘΩΜΑΝΙΚΕΣ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΕΣ**

Τα προσφυγικά αντικείμενα μπορούν να ιδωθούν από διάφορες αν και αλληλένδετες σκοπιές: ως κειμήλια που ενσωματώνουν τη μνήμη της προσφυγιάς και των χαμένων πατρίδων, ως μουσειακά αντικείμενα και αναπόσπαστο μέρος του μουσειολογικού αφηγήματος και βέβαια ως τεκμήρια της ιστορίας και της ιστορίας της τέχνης.

Το ιστορικό πλαίσιο είναι η Σύμβαση της Λωζάννης, το 1923, όπου επικυρώνεται η υποχρεωτική ανταλλαγή των «Τούρκων υπηκόων Ελληνικού Ορθόδοξου θρησκευματος και των Ελλήνων υπηκόων Μουσουλμανικού θρησκευματος». Το άρθρο 8 της Σύμβασης προβλέπει τη δυνατότητα μεταφοράς από τους ανταλλάξιμους πληθυσμούς της κινητής κοινοτικής περιουσίας τους. Αυτό επέτρεψε στους χριστιανούς να φορτώσουν στα κάρα που τους μετέφεραν μακριά από τις πατρογονικές τους εστίες τις κάσες όπου είχαν ευλαβικά συγκεντρώσει τους θησαυρούς των εκκλησιών τους. Η προέλευση των αντικειμένων αντιστοιχεί στις περιοχές όπου υπήρχε συγκεντρωμένος συμπαγής ελληνορθόδοξος πληθυσμός, στον Πόντο, στην κεντρική Μικρά Ασία και την Ανατολική Θράκη. Δραματική απουσία ο ελληνισμός των παραλίων της Μικράς Ασίας. Η διαφορετική μορφή που πήρε η έξοδος του χριστιανικού πληθυσμού από την κάθε περιοχή καθόρισε και την ποσοτική εικόνα των διασωθέντων κειμηλίων. Έτσι, στη συντριπτική τους πλειοψηφία προέρχονται από την Ανατολική Θράκη και την Καππαδοκία, τις δύο περιοχές όπου ο ξεριζωμός συντελέστηκε με σχετικά ειρηνικό τρόπο. Εάν θελήσουμε να κάνουμε μια ποιοτική εκτίμηση τότε η εικόνα παραλλάσσει, τα κειμήλια που προέρχονται από την Αδριανούπολη και την Αργυρούπολη του Πόντου βρίσκονται στην πρώτη γραμμή ενώ υπάρχει και μια μη αναμενόμενη κατηγορία, των αντικειμένων που προέρχονται από την Κωνσταντινούπολη. Διότι παρόλο που εξαιρούνται της Ανταλλαγής «οι Έλληνες κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης και οι Μουσουλμάνοι κάτοικοι της Δυτικής Θράκης» τα έργα των κωνσταντινουπολίτικων εργαστηρίων βρίσκονταν στα σκευοφυλάκια των κατά τόπους μο-

νών και εκκλησιών, ευσεβή αφιερώματα κάποιου επιτυχημένου απόδημου στην πρωτεύουσα.

Σήμερα ένα μεγάλο μέρος των προσφυγικών κειμηλίων βρίσκεται στο Μουσείο Μπενάκη, στο Μουσείο Λαϊκής Τέχνης και στο Βυζαντινό Μουσείο, όπου συγκεντρώθηκαν και οι περισσότερες εικόνες. Στο Μουσείο Μπενάκη τα προσφυγικά κειμήλια περιλαμβάνουν περί τα 1.100 αντικείμενα με κυριότερες ομάδες τα εκκλησιαστικά ασημικά, κεντήματα και κοσμήματα, και τα χειρόγραφα ή έντυπα βιβλία. Από αυτά γρήγορα η έρευνα ανέσυρε τα λιγοστά βυζαντινά κομμάτια, όπως ο περίφημος σταυρός της Αδριανούπολης του 11ου αιώνα ο μεγάλος όμως όγκος του υλικού αφορά στην τελευταία περίοδο πριν από το 1922. Στην πλειονότητά τους τα αντικείμενα χρονολογούνται το δεύτερο μισό του 18ου και τον 19ο αιώνα και η όψιμη μπαρόκ τεχνοτροπία τους – μια ανάμειξη βενετσιάνικου και οθωμανικού μπαρόκ με μεταβυζαντινή εικονογραφία – δεν ήταν ελκυστική στο ευρύ κοινό αλλά ούτε στους ειδικούς διότι δεν άρμοζε με την αισθητική και τον κανόνα της ελληνικής τέχνης, έτσι όπως διαμορφωνόταν από τον μεσοπόλεμο και μετά. Αντίθετα ήταν μια υπόμνηση ενός τουρκομπαρόκ παρελθόντος που όλοι ήθελαν να αφήσουν πίσω τους και πάντως να απομονώσουν.

THE REFUGEE RELICS: EMBODIED MEMORY AND OTTOMAN REALITIES

The refugee relics can be seen through several viewpoints, as objects embodying the memory of the past and the lost homelands, as museum objects and part of the Greek museological narrative and as historical and art historical records. The historical framework is provided by the 1923 Lausanne Convention that ratified the compulsory exchange of “Turkish nationals of the Greek Orthodox religion and of Greek nationals of the Moslem religion”. Article 8 of the Convention allowed for the populations to be exchanged to take their movable community property with them, e.g., the treasures of their churches: icons, crosses, flabella, gold-embroidered vestments and whatever else of value they possessed.

ΙΧΝΗΛΑΤΩΝΤΑΣ ΤΟ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟ ΠΡΟΣΚΥΝΗΜΑ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ
ΟΡΟΙ ΚΑΙ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ

Το προσκύνημα συνιστά παράγωγο της κοινωνίας, πολιτισμικό και θρησκευτικό ιδίωμα της κοινότητας και των ιστορικών της δεδομένων και τελικώς τοπικό ιδίωμα, διαρκώς υπό αναμόρφωση και επεξεργασία. Ο προσκυνηματικός τόπος δεν αποτελεί απλώς το πεδίο δράσης επαναλαμβανόμενων λατρευτικών πρακτικών αλλά ένα δυναμικό περιβάλλον κοινωνικού μετασχηματισμού, ένα περιβάλλον διαμόρφωσης συλλογικών λατρευτικών και άλλων ταυτοτήτων. Σε αυτό το περιβάλλον, τα μηνύματα και οι συμβολισμοί που φέρουν ο δομημένος χώρος, τα αντικείμενα, οι πράξεις, όλα μέρος της προσκυνηματικής εμπειρίας, συλλειτουργούν και συνδιαλέγονται με τις θρησκευτικές αντιλήψεις του ατόμου οδηγώντας σε νοηματικές διασυνδέσεις που γίνονται αντιληπτές μόνο στο συγκεκριμένο θρησκευτικό πλαίσιο. Η διερεύνηση του ζητήματος της ταύτισης ενός τόπου ως προσκυνηματικού προϋποθέτει την αναγνώριση και την αποκωδικοποίηση των στοιχείων εκείνων που συντελούν στον μετασχηματισμό ενός ιερού τόπου σε προσκυνηματικό, ιδίως, κατά την ύστερη Αρχαιότητα, περίοδο μεταβατική όπου θεσμοί και περιβάλλον διαρκώς ανανεώνονται.

Αντικείμενο της έρευνας αποτελούν επτά όροι/προϋποθέσεις που, κατά τη γνώμη μας, πρέπει να συνυπολογιστούν σε κάθε προσπάθεια ταύτισης ενός προσκυνηματικού τόπου κατά την ύστερη Αρχαιότητα. Εξετάζονται ζητήματα γεωπολιτικά, όπως η θέση των προσκυνημάτων και ο ρόλος τους σε ένα δίκτυο θρησκευτικών διαδρομών που διευρύνουν την έννοια της ιερότητας και ευνοούν τη δημιουργία ανταγωνιστικών διπόλων μεταξύ κοινών προσκυνηματικών τόπων. Αξιολογούνται ζητήματα τοπογραφικά/ιερο-γεωγραφικά, όπως η οργάνωση του χώρου και η δημιουργία υποστηρικτικών δομών για τη φιλοξενία των προσκυνητών, αλλά και ζητήματα ιστορικά, όπως το λατρευτικό παρελθόν και οι πρότερες λατρευτικές πρακτικές. Τέλος, αναλύονται ζητήματα λειτουργικά, όπως η παρουσία ενός λειψάνου ή έστω ενός αφηγήματος που να δικαιολογεί την απουσία του, ενώ σχολιάζονται τα διάφορα στοιχεία του υλικού πολιτισμού που εμπο-

τισμένα από την ιερότητα του χώρου λειτουργούν ως αναμεταδότες των προσκυνηματικών ιδιοτήτων. Ενδεικτικές περιπτώσεις μεγάλων προσκυνημάτων της Μεσογείου κατά την ύστερη Αρχαιότητα, όπως αυτές του Αγίου Μηνά στην Αίγυπτο, της Αγίας Θέκλας στην Ισαυρία ή ακόμη και του Αγίου Δημητρίου στον εγγύς ελλαδικό χώρο, εξετάζονται υπό το πρίσμα των επτά αυτών προϋποθέσεων που καθορίζουν, κατά τη γνώμη μας, την ανάπτυξη, τη γεωγραφική εμβέλεια και τη διάρκεια ζωής ενός προσκυνηματικού τόπου.

TRACING THE CHRISTIAN PILGRIMAGE IN LATE ANTIQUITY: TERMS AND CONDITIONS

Any effort to assess the pilgrimage's impact on local society's cultural and religious milieu is affected by the fact that the scene of pilgrimage is a dynamic environment where collective identities result from cultural and religious exchange. During late Antiquity, a transitional period, pilgrimage sites become venues of cultic progress and innovation. My research focus on seven terms that determine pilgrimage sites' evolution during late Antiquity. On the first place, terms concerning the sites' location are dealt. On the second place, terms related to the sacred landscape organisation and supportive structures are associated with past cultic practices and rituals. Finally, issues concerning the presence of bodily relics or the promotion of an alternative narrative for non bodily relics are discussed along with objects imbued by sanctity.

ΑΝΔΡΟΜΑΧΗ ΝΑΣΤΟΥ, ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΤΣΑΚΜΑΚΗ
ΚΑΙ ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΣΑΡΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ
ANDROMACHI NASTOU, ANASTASIA TSAKMAKI
AND ALEXANDRA SARANTOPOULOU

**ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ ΤΟΥ ΠΡΑΣΤΟΥ ΒΟΡΕΙΑΣ ΚΥΝΟΥΡΙΑΣ
ΚΑΤΑ ΤΗ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ
ΝΕΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ**

Ο Πραστός είναι χτισμένος σε φυσικά προστατευμένη θέση στην ανατολική πλαγιά του Πάρνωνα. Αποτελέσει έδρα της επισκοπής Ρέοντος και Πραστού, που αναφέρεται για πρώτη φορά το 1293 σε χρυσόβουλλο του Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου. Σαφείς μνείες του οικισμού υπάρχουν από τις αρχές του 15ου αιώνα και πληθαίνουν κατά τους επόμενους αιώνες ως και την όψιμη τουρκοκρατία. Ο οικισμός διέρχεται μια περίοδο ευρωστί-ας κατά τον 17ο και 18ο αιώνα. Η ύπαρξη σημαντικών μοναστηριών στην γύρω περιοχή αλλά και πλήθους ενοριακών ναών φανερώνουν την οικονομική άνεση της τοπικής κοινωνίας κατά τη συγκεκριμένη περίοδο.

Απότοκος της ευμάρειας και του ανεπτυγμένου χριστιανικού αισθήματος της εποχής είναι ο ναός της Παναγίας (Κοίμηση Θεοτόκου), η επονομαζόμενη «Μητρόπολη» του Πραστού, που βρίσκεται στη γειτονιά της Μεσαριάς, στο παλαιότερο και πλέον κεντρικό τμήμα του οικισμού, που αποτελούσε διαχρονικά τόπο κοινωνικής συνάθροισης. Πρόκειται για τρίκλιτη θολοσκεπή βασιλική, πιθανώς, με ενιαία δικλινή στέγη και γυναικωνίτη στο δυτικό πέρας. Οικοδομήθηκε το 1762 επί θητείας του επισκόπου Ρέοντος και Πραστού Ιακώβου Β΄, σύμφωνα με επιγραφή στο υπέρθυρο της νότιας κεντρικής εισόδου του ναού. Στην ανατολική όψη διαμορφώνονται τρεις αψίδες. Η κεντρική και η νότια έχουν από ένα άνοιγμα με νοτιοανατολικό προσανατολισμό δεδομένου ότι απέναντι ακριβώς από τις αψίδες υπάρχει φυσικός βράχος που εμποδίζει τόσο την ορατότητα όσο και τον άμεσο φωτισμό. Η βόρεια αψίδα φαίνεται ότι είχε αρχικά θεμελιωθεί στον βράχο και, πιθανώς διαμορφώθηκε εξωτερικά μετά την καθαίρεση τμήματός του στο σημείο αυτό, προκειμένου να επιτευχθεί περιμετρική κίνηση στα μέσα του 20ού αιώνα. Ίχνη επιχρίσματος διασώζονται σε αρ-

κετά σημεία της τοιχοποιίας του και το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με τα κατάλοιπα τοιχογράφησης σε κόγχη του βόρειου τοίχου και στην αψίδα της πρόθεσης και του ιερού βήματος υποδεικνύουν ότι ήταν ιστορημένος, αν όχι στο σύνολό του, σίγουρα εν μέρει. Ερειπώθηκε μετά την πυρπόλησή του από τα στρατεύματα του Ιμπραήμ το 1826. Σήμερα διατηρεί τους περιμετρικούς τοίχους και τη γένεση των θόλων.

Κατά την πρόσφατη ανασκαφική έρευνα στη «Μητρόπολη» εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα προϋπάρχοντος ναού επί του οποίου θεμελιώθηκε ο ναός της Παναγίας. Ειδικότερα, αποκαλύφθηκαν η νότια αψίδα, τμήμα του νότιου καθώς και μέρος του βόρειου τοίχου, πιθανώς, τρίκογχου ναού, χτισμένου με αργολιθοδομή και ιστορημένου σε δύο φάσεις, όπως αποκαλύπτει ο μεγάλος αριθμός σπαραγμάτων τοιχογραφιών που εντοπίστηκαν ελεύθερα αλλά και εντοιχισμένα ως υλικό πλήρωσης της αψίδας του διακονικού του ναού της Παναγίας. Οι εξωτερικές διαστάσεις του ναού υπολογίζονται κατά προσέγγιση σε 7,40×4,60 μ. (χωρίς την αψίδα). Ιδιαίτερο αρχιτεκτονικό στοιχείο του προγενέστερου ναού αποτελεί επιχρισμένη κόγχη από αργολιθοδομή, που ανασκάφηκε στο ύψος του ανατολικότερου πεσσού της νότιας πεσσοστοιχίας, στον χώρο του ιερού της «Μητρόπολης».

Τα κινητά ευρήματα, που εντοπίστηκαν, σχετίζονται τόσο με την περίοδο χρήσης του μητροπολιτικού ναού της Παναγίας, δηλαδή από τα μέσα του 18ου έως και το πρώτο μισό του 19ου αιώνα, όσο και με την πρωιμότερη χρήση του χώρου (16ος-17ος αιώνας).

CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF CHURCH ARCHITECTURE OF PRASTOS IN NORTHERN KYNOYRIA DURING THE POST-BYZANTINE PERIOD. NEW EVIDENCE

During the recent excavation of the so called «Mitropoli» of Prastos it became evident that the church of the 18th century was built above the ruins of an elder one which was decorated with wall paintings. Considering the data recovered so far (architectural remains, artefacts, fractures of wall paintings, etc.) it was built in all likelihood between 16th and 17th century. The present paper constitutes a preliminary attempt to describe its architectural type and characteristics, with the aim to contribute to the knowledge of the building history of the area which is still preliminary and insufficient.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΝΤΟΓΚΑΣ ΚΑΙ ΕΡΡΙΚΟΣ ΜΑΝΙΩΤΗΣ
THEODOROS DOGAS AND ERRIKOS MANIOTIS

ΣΙΔΕΡΕΝΙΑ ΣΠΑΘΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΑΣΚΑΦΗ
ΣΤΟ ΜΟΝΥΔΡΙΟ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ
ΤΟΥ ΧΡΥΣΟΚΑΜΑΡΟΥ ΣΤΗ ΣΙΘΩΝΙΑ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ

Το μονύδριο του Αγίου Νικολάου του Χρυσοκάμαρου βρίσκεται επάνω στη στενόμακρη χερσονησίδα Μυτάρι, της περιοχής Πύργος Αγίου Νικολάου στη Σιθωνία Χαλκιδικής, σε συγκρότημα μεσαιωνικών ερειπίων. Το συγκρότημα αποτελείται από έναν ισχυρό πύργο στο βόρειο άκρο της χερσονησίδος, ένα πυργοειδές πρόσκτισμα στην νότια πλευρά του πύργου και ένα ισχυρό τείχος που απομονώνει την χερσονησίδα, και καταλήγει στο νότιο άκρο του σ' έναν ασθενέστερο πύργο. Μέσα από τον μεγάλο πύργο και κατά μήκος της ράχης της χερσονησίδος διακρίνονται τα ίχνη σειράς κτισμάτων, πιθανώς κελιών, τα οποία εκτείνονται σε μήκος περίπου 50 μέτρων. Το συγκρότημα του πύργου ολοκληρώνεται με τα ίχνη του περιτειχίσματος, του οποίου ο ανατολικός τοίχος σώζει δύο γωνιακούς πυργίσκους στην βορειοανατολική και τη νοτιοανατολική γωνία αντίστοιχα, ενώ στην εσωτερική πλευρά του διακρίνεται το περίγραμμα ενός επιμήκους κτηρίου. Το συγκρότημα αυτό μπορεί, πιθανόν, να συσχετιστεί με το μετόχι με την ονομασία του Αγίου Νικολάου του Χρυσοκαμάρου που αναφέρεται στα αρχεία της μονής Ξενοφώντος ότι ανήκε στη μονή το 1089, χωρίς όμως να διευκρινίζεται η θέση του. Συγκεκριμένη αναφορά, ωστόσο, σε έγγραφο του 1338 της ίδιας μονής, σχετικά με τον περιορισμό της γης των *Ψαλιδόφουρνων*, ταυτίζει το μετόχι του Αγίου Νικολάου του Χρυσοκαμάρου με την μεσαιωνική φάση των ερειπίων που εντοπίζονται στη παραθαλάσσια θέση Μυτάρι.

Η παρούσα ανακοίνωση ασχολείται με την μελέτη ενός τμήματος λεπίδας ξίφους, στο οποίο σώζονται σιδερένια τμήματα της θήκης του ξίφους και πιο συγκεκριμένα της ανάρτησης. Το ξίφος βρέθηκε το 2000 σε στρώμα καταστροφής κατά την διενέργεια ανασκαφών της Εφορείας Αρχαιοτήτων Χαλκιδικής και Αγίου Όρους στη θέση Μυτάρι. Η λεπίδα παραπέμπει σε κυρτή σπάθη (*sabre*) μονόπλευρης κόψης και μπορεί να χρονολογηθεί στον 14ο αιώνα. Είναι η πρώτη σπάθη της ύστερης βυζαντινής περιόδου που έχει

βρεθεί στην Ελλάδα και μάλιστα σε ένα αμιγώς ανασκαφικό περιβάλλον που αφορά ένα κλειστό σύνολο, σύμφωνα με τα δεδομένα που γνωρίζουμε από τον ελληνικό χώρο. Μέχρι πρότινος η έρευνα των όπλων και εν προκειμένω των σπαθιών της ύστερης βυζαντινής περιόδου είχε περιοριστεί στην μελέτη των ιστορικών πηγών και της εικονογραφίας, κυρίως λόγω έλλειψης του πρωτογενούς αρχαιολογικού υλικού. Για την καλύτερη δυνατή τεκμηρίωση των συμπερασμάτων χρησιμοποιούνται παράλληλα τόσο από τα αρχαιολογικά δεδομένα, όπου αυτά είναι διαθέσιμα, τόσο και από το πεδίο της τέχνης και της ιστοριογραφίας.

THE SABRE FROM THE MONASTERY OF HAGIOS NIKOLAOS OF CHRYSOKAMAROU EXCAVATIONS IN SITHONIA, CHALCIDICE

During the excavations that had been conducted by the Ephorate of Antiquities of Chalcidice and Mount Athos back in 2000 in the Mytari peninsula in *Pyrgos of Hagios Nikolaos* in the region of Sithonia, Chalcidice, a complex of medieval buildings, such as towers of different largeness, a fortified wall, and monastic cells, had been discovered. A manuscript that is kept in the library of the monastery of Xenofontos in Mount Athos, dated in 1338, mentions that the monastery of the Hagios Nikolaos *of Chrysokamarou* is related with the medieval phase of the previously mentioned complex, which is in the Mytari peninsula.

In a destruction layer, a part of a curved blade had been discovered. Moreover, the sword mountings of the possible leather scabbard were found attached to the blade. The sabre could be dated in the late Byzantine period. Our presentation concerns with the study of this sabre, which is unique, because according to our knowledge this is the sole example of a sabre in Greece, which has been found during a systematic excavation, dated in the late Byzantine period.

**ΔΕΣΠΟΤΙΚΕΣ ΕΙΚΟΝΕΣ ΑΠΟ ΤΙΣ ΜΕΤΡΕΣ (ΤΣΑΤΑΛΤΖΑ)
ΣΤΗΝ ΠΑΝΑΓΙΑ ΡΕΥΜΑΤΟΚΡΑΤΟΥΣΑ
ΑΝΩ ΓΕΦΥΡΑΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ:
ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΝΕΩΣΗ ΣΤΗ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ
ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΘΡΑΚΗΣ**

Στον οικισμό της Άνω Γέφυρας Θεσσαλονίκης, το άλλοτε χωριό Τόψιν Σόπου έγινε η επίσημη παράδοση της πόλης το 1912, λειτουργεί η εκκλησία της Παναγίας Ρευματοκρατούσας, ένας σταυροειδής ναός των μέσων του 20ού αιώνα που ανεγέρθηκε με ενέργειες των προσφύγων, που προέρχονταν από τις Μέτρες (Τσατάλτζα) της Ανατολικής Θράκης. Ο ναός είναι εξοπλισμένος με την εκκλησιαστική επίπλωση και το σύνολο των φορητών εικόνων που μετέφεραν από την πατρίδα τους οι Μετρηνοί και συγκεκριμένα από τον επισκοπικό ναό του Αγίου Γεωργίου, μετά την αναγκαστική εκκένωση της Ανατολικής Θράκης από τον ελληνικό πληθυσμό της, δύναμει της συνθήκης των Μουδανίων του 1922. Σύμφωνα με τον μητροπολίτη Ηρακλείας Καλλίνικο (1718-1726) ο επισκοπικός ναός του Αγίου Γεωργίου της Επισκοπής Μετρών και Αθύρων, η οποία υπάγονταν στη Μητρόπολη Ηρακλείας, εγκαινιάστηκε στις 26 Αυγούστου 1722 από τον ίδιο και τον επίσκοπο Μετρών και Αθύρων Μητροφάνη. Ο αρχικός ναός ανακαινίστηκε το 1844 ως μία τρίκλιτη βασιλική πιθανώς στα πρότυπα του πατριαρχικού ναού του Αγίου Γεωργίου στο Φανάρι.

Ανάμεσα στα μεταφερθέντα κειμήλια του Αγίου Γεωργίου Μετρών συγκαταλέγεται το ξυλόγλυπτο τέμπλο με τις εικόνες του, δηλαδή δέκα δεσποτικές και 33 επιστυλίου. Για την παρούσα μελέτη επιλέχθηκαν δώδεκα φορητές εικόνες, οι οποίες εντάσσονται από τα τέλη του 17ου έως το 1867 και συνδέονται με την αρχική φάση του ναού του 18ου και με την ανακαίνισή του στον 19ο αιώνα. Οι διαφορετικές διαστάσεις, οι χρονολογίες τους, οι υπογραφές των ζωγράφων, οι αφιερώσεις των δωρητών και οι στυλιστικές διαφορές τους οδήγησαν σε επιμέρους κατηγοροποιήσεις. Παρά τις διαφοροποιήσεις και την διαχρονία τους εντάχθηκαν στο τέμπλο ως ένα ενοποιημένο λειτουργικό σύνολο.

Η εικόνα του αγίου Γεωργίου δρακοντοκτόνου ήταν πιθανότατα η αρχι-

κή εφέστια εικόνα του Αγίου Γεωργίου Μετρών. Καλλιτεχνικά συνδέεται με παραδείγματα του τέλους του 17ου και των αρχών του 18ου αιώνα που αφομοιώνουν στοιχεία της μεταβυζαντινής κρητικής τέχνης με δυτικότροπες καινοτομίες. Μαζί με την εικόνα των Τριών Ιεραρχών του επισκοπικού θρόνου αποτελούν τις παλαιότερες εικόνες του ναού.

Στον ζωγράφο Δημήτριο Δροβιανίτη ανήκουν οι δύο εικόνες του αγίου Ιωάννη Προδρόμου και του προφήτη Δανιήλ με σκηνές από τον βίο τους. Χρονολογούνται το 1765 και το 1767 αντίστοιχα, φέρουν επιγραφές των αφιερωτών τους και διακρίνονται για τα νατουραλιστικά και μπαρόκ στοιχεία.

Ένα άλλο ζεύγος εικόνων που αποδίδονται σε ανώνυμο ζωγράφο συνιστούν η ένθρονη Βρεφοκρατούσα με αγγέλους και η πάρισή της με τον Χριστό Αρχιερέα. Η Βρεφοκρατούσα φέρει στέμμα-μίτρα, βαστά σκήπτρο και ακουμπά τη σφαίρα του κόσμου που υποβαστάζει ο Χριστός-βρέφος. Η βασιλική ιδιότητά της συνδυάζεται με τη λειτουργική και συνδιαλέγεται με τις αντίστοιχες ιδιότητες του Χριστού Μεγάλου Αρχιερέα. Τυπολογικά και τεχνοτροπικά ακολουθούν δυτικά πρότυπα.

Η εικόνα του αγίου Δημητρίου όρθιου και πάνοπλου μπροστά από τη Θεσσαλονίκη με σκηνές του βίου του χρονολογείται το 1783, φέρει κτητορική επιγραφή και την υπογραφή του ζωγράφου Νικολάου. Η πόλη στο βάθος αποτελεί προσπάθεια απόδοσης πραγματολογικού τοπίου με συνδυασμό φανταστικών στοιχείων.

Στην ίδια κατηγορία εντάσσεται η εικόνα του αρχαγγέλου Μιχαήλ στο βημόθυρο της πρόθεσης που τιμωρεί τον «ΓΠΠΑΙΡΥΦΑΝΟ» (sic). Η ανορθόγραφη επιγραφή έρχεται σε αντίθεση με την κομψή αγγελική μορφή και την ωραία γραφή.

Στην ομάδα του 19ου αιώνα ανήκει ο άγιος Δημήτριος έφιππος που φονεύει τον Σκυλογιάννη, με χρονολογία 1838. Ο ένθρονος άγιος Αθανάσιος με έντονα μελαμψή επιδερμίδα, ίσως αποτελεί έργο του 18ου που επιζωγραφήθηκε στον 19ο αιώνα. Ο ένθρονος άγιος Νικόλαος που φέρει κτητορική επιγραφή ανήκει επίσης στον 19ο αιώνα. Στην ομάδα του 19ου αιώνα εντάσσονται και οι εκλεπτυσμένες μορφές των Επτά Μακκαβαίων (1850).

Τέλος, η εικόνα της Παναγίας Ρευματοκρατούσας, η οποία συνδέεται με τοπικό θαύμα που μαρτυρείται στην Τσατάλτζα, χάρη στο οποίο οφείλει τη νέα αφιέρωσή του ο προσφυγικός ναός, αποτελεί το παλλάδιο της εκκλησίας. Καλύφθηκε με αργυρό επενδύτη το 1890, αλλά η ζωγραφική επιφάνεια είναι προγενέστερη.

Όλες οι εικόνες φέρουν χαρακτηριστικά αστικής ζωγραφικής, απαλλαγμένης από λαϊκά στοιχεία, με καλή γνώση των σύγχρονων τεχνοτροπικών ρευμάτων, με απόδοση νατουραλιστικών τοπίων, με φυσιοκρατικά πλασίσματα των μορφών και κλασικίζουσα σωματική διάπλαση. Γιρλάντες, στεφάνια, οβάλ και πολύλοβα πλαίσια με φυτικά μοτίβα σε δέσμες πλαισιώνουν τα κύρια και τα δευτερεύοντα θέματα. Διαπιστώνονται ομοιότητες με εικόνες της Ανατολικής Θράκης και της Κωνσταντινούπολης, όπως της συλλογής του Πατριαρχείου, μεταβυζαντινών ναών της Πόλης και των Πριγκηποννήσων που χρονολογούνται στον 18ο και τον 19ο αιώνα.

DESPOTIC ICONS FROM METRE (ÇATALZA) IN PANAGIA REVMATOKRATOUSA AT ANO GEFYRA OF THESSALONIKI: TRADITION AND RENOVATION IN THE PAINTING OF EASTERN THRACE

In this paper, we present twelve icons from the church Panagia Revmatokratousa in the village Ano Gefyra in the district of Thessaloniki. They originate from the episcopal church of Saint George in Metre (Çatalza) in Eastern Thrace and they were brought by the refugees in 1922. Their different dates, from the end of the 17th until the second half of the 19th century correlate to the two phases of innovation of the original church of Metre. Three of them are signed by the painters, Dimitrios Drovianitis and Nikolaos, and four bring inscriptions of their donators. Due to their artistic quality and to the knowledge of the new stylistic trends the icons are placed among the notable artistic production, compared to examples from the post Byzantine churches in Constantinople.

ΒΑΡΒΑΡΑ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, ΣΩΤΗΡΗΣ ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ
ΚΑΙ ΓΕΩΡΓΙΑ ΜΑΚΡΥΝΟΡΗ
BARBARA PAPADOPOULOU, SOTIRIS VOYADJIS
AND GEORGIA MAKRYNORI

Ο ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΠΑΡΗΓΟΡΗΤΙΣΣΑΣ ΣΤΗΝ ΑΡΤΑ. ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΒΑΣΕΙ ΤΩΝ ΝΕΩΤΕΡΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

Ο ναός της Παρηγορήτισσας στην Άρτα αποτελεί ένα εμβληματικό μνημείο του Δεσποτάτου της Ηπείρου και ο αρχιτεκτονικός του τύπος παραμένει *unicum* στην ιστορία της βυζαντινής αρχιτεκτονικής. Είναι αφιερωμένος στον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου και αποτελούσε το καθολικό ενός μεγάλων διαστάσεων μοναστηριακού συγκροτήματος, το οποίο στην σημερινή του μορφή χρονολογείται στα τέλη του 13ου αιώνα και σχετίζεται με την οικογένεια των Κομνηνοδοουκάδων. Με το μνημείο ασχολήθηκε συστηματικά ο Αναστάσιος Κ. Ορλάνδος την δεκαετία του '60, εκτελώντας σημαντικές αναστηλωτικές εργασίες. Μία νέα συστηματική μελέτη εκπονείται, με τη χρηματοδότηση της Περιφέρειας Ηπείρου, η οποία μας έδωσε την ευκαιρία να ασχοληθούμε σε βάθος με θέματα που είχαν προβληματίσει κατά καιρούς τους ερευνητές. Με βάση την νέα λεπτομερή ηλεκτρονική αποτύπωση και τις διερευνητικές τομές που πραγματοποιήθηκαν πρόσφατα στο εσωτερικό και το εξωτερικό του ναού προέκυψαν νέα στοιχεία για την οικοδομική ιστορία του μνημείου, που αλλάζουν αρκετά από τα μέχρι σήμερα γενικώς αποδεκτά. Στην ανακοίνωσή θα γίνει προσπάθεια νέας προσέγγισης στα παρακάτω θέματα:

- Διερεύνηση της μορφής και της σωζόμενης έκτασης της αρχικής οικοδομικής φάσης, για την ύπαρξη της οποίας συμφωνούν όλοι οι μελετητές.
- Τυπολογία της αρχικής φάσης και της μεταγενέστερης προσθήκης.
- Διερεύνηση της αλληλουχίας άλλων, ενδιάμεσων οικοδομικών φάσεων.
- Συστηματική μελέτη των οικοδομικών λεπτομερειών που προκύπτουν από τον παραπάνω διαχωρισμό (ξύλινοι και μεταλλικοί ελκυστήρες κ.λπ.).
- Διερεύνηση της αρχικής μορφής και των εξωτερικών επιφανειών του μνημείου.

THE CHURCH OF PAREGORETISSA AT ARTA. PRELIMINARY APPROACH TO ITS BUILDING HISTORY BASED ON RECENT RESEARCH

The church of Parigoritissa in Arta is an emblematic monument of the Despotate of Epirus and its architectural type remains unicum in the history of Byzantine architecture. It is dedicated to the Annunciation of the Virgin Mary and was the katholikon of a large monastery complex, which in its current form dates to the end of the 13th century and is related to the Komnenodoukades family. Anastasios K. Orlandos dealt with the monument systematically in the 60's, performing important restoration work. A new conservation study is being prepared, which gave us the opportunity to deal in depth with issues that had occasionally troubled researchers. Based on the new detailed electronic survey and exploratory soundings made inside and outside the church, several new facts have emerged about the building history of the monument. In this paper an attempt will be made to take a new approach to the following issues:

- Investigation of the form of the initial construction phase, for the existence of which all the scholars agree.
- Typology of the initial phase and the subsequent addition.
- Investigation of the sequence of other, intermediate construction phases.
- Systematic study of the construction details (wooden and metal tie beams, etc.).
- Investigation of the original form and the external surfaces of the monument.

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ
PARADOPOULOS ALEXANDROS

ΤΕΣΣΕΡΕΙΣ ΠΡΩΙΜΕΣ ΕΙΚΟΝΕΣ (1820-1825)
ΤΟΥ ΖΩΓΡΑΦΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΑΔΡΙΑΝΟΥΠΟΛΙΤΟΥ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΘΡΑΚΗΣ
ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΡΩΜΥΛΙΑΣ

Στην ανακοίνωση αυτή θα παρουσιάσουμε αναλυτικά τέσσερις εικόνες του ζωγράφου Νικολάου Αδριανουπολίτου (υπ' αριθ. 1 κατά την κατάταξή μας), οι οποίες φιλοτεχνήθηκαν από το 1820 έως το 1825, και οι οποίες μεταφέρθηκαν από την ευρύτερη περιοχή της Αδριανουπόλεως, αλλά και από το Καβακλί της Ανατολικής Ρωμυλίας στην Ελλάδα ανάμεσα στο 1918 και 1923.

Οι εικόνες αυτές που αποτελούν εξαιρετικά σπάνια προσφυγικά κειμήλια, είναι αδημοσίευτες και άγνωστες στο ευρύ ακαδημαϊκό κοινό. Πρόκειται για (α) μία μεγάλη μεγέθους εικόνα του αγίου Ανδρέα του 1820, που την έφεραν –κατά παράδοση– πρόσφυγες από το Καβακλί Ανατολικής Ρωμυλίας (νυν Topolovgrad Βουλγαρίας), αφιέρωμα της συντεχνίας των σουβατζήδων, που αποδίδουμε με μεγάλη βεβαιότητα στον Νικόλαο (1), (β) μία πρόσφατα ανακαλυφθείσα εικόνα της αγίας Αικατερίνης του 1823 με προέλευση χωριό της Ανατολικής Θράκης, η οποία τώρα βρίσκεται στο Εκκλησιαστικό Μουσείο Διδυμοτείχου, (γ) εικόνα του αγίου Στεφάνου επίσης του 1823, αφιέρωμα της συντεχνίας των ραπτάδων, η οποία βρίσκεται επίσης στο Διδυμότειχο με προέλευση το Μεγάλο Ζαλούφι Ανατολικής Θράκης, και (δ) μία εικόνα της βρεφοκρατούσας Παναγίας στον τύπο της Ελεούσας του 1825 με προέλευση το Κάραγατς Αδριανουπόλεως, η οποία φέρει αφιέρωση σε μικρογράμματα, εξαιρετικά δουλεμένη και γραμματικά άψογα επιγραφή και η οποία τώρα βρίσκεται στην Ορεστιάδα.

Οι εικόνες αυτές αποτελούν εξαιρετικά πρώιμα δείγματα του ταλέντου του Νικολάου (1) Αδριανουπολίτου, με την προσεγμένη σχεδιαστική λεπτομέρεια στην απόδοση του προσώπου, τους απαλούς τονισμούς χρωμάτων, τα πολυποίκιλα σχέδια στον ιματισμό και στα άμφια, τον πλούσιο χρωματισμό και την ιδιαίτερη βαθμιδωτή απεικόνιση του κάμπου από ανοικτό ρόδινο στη βάση του σε ανοιχτό γαλάζιο στο επάνω τμήμα της

εικόνας, χαρακτηριστικό που βρίσκεται σε πάρα πολλά έργα αδριανουπολιτών ζωγράφων του 19ου αιώνα.

Ο Νικόλαος (1) με καταγεγραμμένα έργα από το 1820 μέχρι το 1866 είναι ο κύριος εκπρόσωπος της *σχολής* ή του *κύκλου* της Αδριανούπολης, πιθανότατα δε διετέλεσε δάσκαλος όλων των υπολοίπων που υπογράφουν με το προσωνύμιο αυτό «Αδριανουπολίτης». Έχει δε παρουσία με έργα του σε όλες τις μεγάλες πόλεις της θρακικής ενδοχώρας, όπως η Αδριανούπολη όπου και καταγράφονται για πρώτη φορά έργα του από τον Γεώργιο Λαμπάκη το 1902, το Διδυμότειχο, η Φιλιππούπολη, όπου και εγκαθίσταται πιθανότατα μετά το 1846 και φιλοτεχνεί τέμπλα και προσκυνητάρια ναών της ευρύτερης περιοχής.

Στην ανακοίνωση θα αναδείξουμε τα πρώτα αυτά έργα του και θα μελετήσουμε την τεχνοτροπία του που δεν άλλαξε καθόλου με το πέρασμα των σαράντα και πλέον ετών της καλλιτεχνικής του δημιουργίας. Επίσης θα αναλύσουμε ενδελεχώς τον τύπο γραφής του στις αφιερωτικές επιγραφές που είναι μοναδικός και ίδιος, χωρίς παραλλαγές και που βοηθά τους ερευνητές στην απόδοση εικόνων του, στις περιπτώσεις που λείπει η υπογραφή του λόγω απόξεσης, απολέπισης, επιζωγράφισης ή ακόμα και αποκοπής τμήματος της εικόνας.

Οι εικόνες αυτές αποτελούν ένα μικρό δείγμα των πολυάριθμων εικόνων που κατόρθωσαν και έφεραν οι πρόσφυγες μαζί τους, με τις πιο πολλές να είναι δυστυχώς εξαιρετικά δυσχερής και ακαθόριστη η ακριβής προέλευσή τους.

FOUR EARLY ICONS (1820-1825) OF PAINTER NIKOLAOS ADRIANOPOLITAN FROM THE AREA OF EASTERN THRACE AND EASTERN ROUMELIA

In this paper we shall present and discuss thoroughly four early icons of the icon painter Nikolaos (1) Adrianopolitan, which were carried by refugees from the area of Adrianople (now Edirne, Turkey) in Eastern Thrace and Kavakli in Eastern Rumelia (now Topolovgrad, Bulgaria) during 1918-1923, and are almost, or totally unknown to the academic community. These are the icons of St Aikaterina (which is recently discovered) and an icon of St Stefanos –both of 1823–, an icon of Holy Mother Virgin with the child, in the type of Eleousa or Mercy-giving, of 1825, and an icon of St Andreas of 1820. These icons form exceptional samples of the style of the aforementioned

tioned painter, as well as his writing pattern in dedicatory inscriptions. Both his style and writing pattern have not changed through time, an attribute which helps researchers to identify his icons in case his signature is missing for a variety of reasons. The icons represent distinguished examples of post-Byzantine iconography and comprise important heirlooms of refugee heritage.

ΑΝΑΓΛΥΦΗ ΜΑΡΜΑΡΙΝΗ ΕΙΚΟΝΑ ΘΕΟΤΟΚΟΥ
ΔΕΟΜΕΝΗΣ (ORANTIS) ΑΠΟ ΤΗΝ ΓΚΟΝΟΪΝΑ
ΤΗΣ ΚΡΙΘΙΑΣ ΝΟΜΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Λίγα έτη προ της απελευθέρωσης της Μακεδονίας, στην περιοχή του Παλαιού κοιμητηρίου του μικρού χωριού-τσιφλικίου της Γκονόνας, ή Γκνόνας, –του ενός εκ των δύο αντικρυστών οικισμών, που συνέπηξαν την σημερινή Κριθιά– της επαρχίας Λαγκαδά, κοιμητηρίου απέχοντος περί τα 300 μέτρα νότια-νοτιοανατολικά του κέντρου του οικισμού, εντοπίστηκε ευμεγέθης μαρμαρίνη ανάγλυφη εικόνα Θεοτόκου δεομένης, βυζαντινών χρόνων. Η θέση αναφέρεται μάλλον, ήδη από τον 19ο αιώνα, ως Μπογκορόντισσα. Η εικόνα είναι τοποθετημένη στο κέντρο του εξωκκλησίου της Ζωοδόχου Πηγής, που ανεγέρθηκε μεταγενεστέρως χάριν αυτής στον τόπο της ευρέσεως, πακτωμένη σε τσιμεντένιο βάθρο. Οι διαστάσεις της εικόνας είναι: 0,70 μ. πλάτος × 0,965 μ. ύψος, ενώ το πλάτος της πλάκας δεν είναι δυνατόν προς το παρόν να μετρηθεί λόγω της πακτώσεως. Το μάρμαρο είναι προκοινήσιο.

Η Θεοτόκος απεικονίζεται ορθία, ολόσωμη, μετωπική, στον αρχαίο εικονογραφικό τύπο της δεομένης μπροστά από ανάγλυφη τοξωτή πύλη, το τόξο της οποίας ανακρατούν ζεύγη ημικιονίσκων με κόμβους. Έκαστος κορμός εκ των διδύμων κιονίσκων ερείδεται σε υψηλή βάση-βάθρο τριπλής σπείρας. Τα κορινθιάζοντα κιονόκρανα των κιονίσκων φέρουν αντί-νωτα καρδιάσχημα ημιανθέμια. Παρόμοιο ανθεμωτό μοτίβο κοσμεί το μέτωπο του τόξου. Διπλός ελικοειδής βλαστός κοσμεί τις τριγωνικές επιφάνειες του μετώπου του τόξου, στις δε γωνίες των, οι ελικοειδείς βλαστοί συμπλεκόμενοι σχηματίζουν από ένα δισκάριο, άνευ πλαισίων, με το θέμα της περιδινούμενης άκανθας. Το βάθος του κάμπου εκατέρωθεν της Θεοτόκου έχει απολαξευθεί ανομειογενώς σε δεύτερο χρόνο. Ενδείξεις χρήσεως ενθέτων υλικών, μεταλλικών στοιχείων και κηρομαστίχης. Εκατέρωθεν του αναγλύφου πλαισίου του φωτοστεφάνου, χαρακτές επί του κάμπου οι βραχυγραφίες (*siglae*): *M(HT)HP – Θ(EO)Y*. Στο κάτω μέρος της πλάκας, πλατύς κανόνας αφέθηκε ακόσμητος για την χάραξη της δίστιχης δεητι-

κής-αναθηματικής επιγραφής, η οποία σώζεται κατά το αριστερό αυτής ήμισυ και θα μπορούσε εν μέρει να συμπληρωθεί ως εξής:

† Θ(ΕΟΤΟ)ΚΕ ΒΟΗΘΥ ΤΟ³[Υ ΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ-]
ΤΟΥ Μ³Η³ΤΡ³Ο³ΠΟΛ³Ι³ΤΟΥ [ΘΕCΣΑΛΟΝΙΚΗC ... ca. 6-10 ...]

Το ΤΟΥ, ωστόσο, του δεύτερου στίχου θα μπορούσε να συνιστά και την απόληξη των επωνύμων *Μεσοποταμίτου*, ή *Δισυπάτου*, παραπέμποντας στους μητροπολίτες Θεσσαλονίκης Κωνσταντίνο τον Μεσοποταμίτη και Μανουήλ Δισύπατο τον Οψαρά, αντίστοιχα. Κατά πάσα πιθανότητα, η εικόνα θα συνιστούσε προσκυνητάρι, ανηρτημένη στο μέτωπο του βορειοανατολικού πεσσού, στην γραμμή του μαρμαρίνου τέμπλου αγνώστου προς το παρόν ναού –της Θεοτόκου;– της Θεσσαλονίκης, σχετιζομένου επίσης με τον μητροπολίτη αφιερωτή της εικόνας. Άγνωστο γιατί η εικόνα μετεφέρθη κάποια στιγμή εκτός Θεσσαλονίκης και τοποθετήθηκε ίσως σε ναό της μη ανεσκαμμένης θέσεως «Μαναστηρούδι» Δρυμού, απεχούσης 2.800 μ. νότια-νοτιοανατολικά της θέσης της ευρέσεώς της. Στην θέση της ανεύρεσής της θα μεταφέρθηκε ίσως κατά την πρώιμη τουρκοκρατία.

Η εικόνα εμφανίζει τεχνοτροπικές ομοιότητες με ανάγλυφες εικόνες προερχόμενες από την Θεσσαλονίκη. Η τεχνοτροπική ανάλυση μάς οδηγεί σε μια χρονολόγηση εντός του 13ου αιώνα. Πρότυπο της εικόνας μας είναι ίσως κάποια άγνωστη μεσοβυζαντινή δεομένη της Θεσσαλονίκης, σχετιζόμενη με αγίασμα και στην συνοικία ευρισκόμενη της Καταφυγής, κατά μίμησιν του κωνσταντινουπολίτικου πρωτοτύπου των Βλαχερνών.

AN UNKNOWN MARBLE RELIEF ICON OF "VIRGIN ORANS" FROM THESSALONIKE'S PERIPHERY

This unpublished Virgin Orans has been found more than 110 years ago among the stones of a small village's old cemetery, 25 kms to the north of Salonica. It measures 96.5×70 cm. The full-length Virgin stands beneath a decorated arch supported by paired knotted colonettes. A half-preserved inscription at the bottom of the marble plaque reveals that the icon was an offering of an unknown metropolitan of Thessalonike. The icon constituted the proskynetarion on the façade of a north-east pillar of some unknown church. Due to stylistic and paleographic comparisons and historical estimations as well, the icon could be dated in-between 1220-1280. A proposal is given about its initial location and the way it was transferred in the countryside.

**ΕΡΓΑ ΤΩΝ ΖΩΓΡΑΦΩΝ ΘΕΟΔΟΣΙΟΥ ΑΝΑΓΝΩΣΤΗ
ΚΑΙ ΦΩΤΙΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΣΤΟ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΔΡΑΜΑΣ**

Στο Εκκλησιαστικό Μουσείο της Ιεράς Μητροπόλεως Δράμας φυλάσσεται σειρά φορητών εικόνων με εκτενείς αφιερωτικές επιγραφές, κύριο χαρακτηριστικό των οποίων είναι η αναφορά πολυάριθμων αφιερωτών με ίδια βαπτιστικά ονόματα. Το ενδιαφέρον των έργων αυτών δεν βρίσκεται μόνον στην εικονογραφία ή την καλή τεχνική τους, αλλά ιδίως στο ποιητικό ύφος που διακρίνει το περιεχόμενό τους και χαρακτηρίζεται από την υπερβολή της επανάληψης ολιγάριθμων τύπων βαπτιστικών ονομάτων.

Στην παρούσα ανακοίνωση παρουσιάζονται τα έργα δύο ζωγράφων με τα χαρακτηριστικά αυτά, του Θεοδοσίου Αναγνώστη από το Νεοχώρι των Γανόχωρων Ανατολικής Θράκης (1851-1865) και του Φώτιου Αθανασίου από το Ναΐπκιοϊ της Ραιδεστού (1898-1902). Πρόκειται συγκεκριμένα για πέντε εικόνες μεγάλων διαστάσεων και κατά συνέπεια εκκλησιαστικής χρήσης, από τις οποίες η μία μόνον οφείλεται στον Φώτιο Αθανασίου. Ο Θεοδόσιος Αναγνώστης δραστηριοποιήθηκε κυρίως στην περιοχή καταγωγής του και σήμερα εικόνες του έχουν εντοπιστεί στη Νέα Ραιδεστό (1851) και τη Νέα Ποτίδαια Χαλκιδικής (1865), στον Κορινό Πιερίας, καθώς επίσης στο Σχολάρι Θεσσαλονίκης και στη Θεσσαλονίκη. Ο Φώτιος Αθανασίου ταυτίζεται με τον αναφερόμενο ως «εικονογράφος» Φώτιο Α. εκ Ναΐπκιοϊ, ο οποίος περιλαμβάνεται μεταξύ των συνδρομητών ελληνικών βιβλίων που εκδόθηκαν κατά το 1899-1902. Εξ όσων γνωρίζω, η εικόνα του Εκκλησιαστικού Μουσείου της Δράμας είναι το μόνο γνωστό έργο του ζωγράφου.

Και οι δύο ζωγράφοι, με βάση τα παρουσιαζόμενα έργα τους, τεκμηριώνουν την ύπαρξη λογοτεχνικής και γενικότερα πνευματικής δραστηριότητας στους χώρους εργασίας τους. Οι εικόνες τους, απογυμνωμένες σήμερα από τη λατρευτική τους χρήση, υπογραμμίζουν τις πληροφορίες της κοσμικής προέλευσής τους, διακριτικά παρουσιάζοντας την ιστορία ενός κόσμου που εξαναγκάστηκε να ξεκινήσει τη ζωή του από την αρχή.

WORKS BY THE PAINTERS THEODOSIOS ANAGNOSTIS AND FOTIOS ATHANASIOU IN THE ECCLESIASTICAL MUSEUM OF THE HOLY METROPOLIS OF DRAMA

The Ecclesiastical Museum of the Holy Metropolis of Drama holds a series of portable icons with extensive dedication inscriptions, the main feature of which is the mention of numerous devotees with the same given names. The most interesting feature about these works lies both in their iconography and technique, and also in the poetic style of their content, which is characterized by the exaggerated repetition of certain given names.

This paper presents the works of two painters with these characteristics, Theodosios Anagnostis from Neochori of Ganochora in Eastern Thrace (1851-1865) and Fotios Athanasiou from Naipkioi (1898-1902). Both painters, according to their presented works, document the existence of literary and intellectual activity in their places of work.

Η ΑΓΙΑ ΚΥΡΙΑΚΗ ΣΤΟΝ ΠΟΛΥΓΥΡΟ (ΖΑΓΟΡΤΣΑ) ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Στον Πολύγυρο Ιωαννίνων, στις νοτιοδυτικές πλαγιές των Κουρέντων Σορέων, βρίσκεται η Αγία Κυριακή, ναός σταυρεπίστεγος, με συνεπτυγμένο τρούλλο, κτίσμα του 1812. Έχει εξωτερικές διαστάσεις 7,00×12,20 μ., εξάπλευρες κόγχες ιερού και πλάγιων χορών καθώς και μεταγενέστερο νάρθηκα στα δυτικά. Καλύπτεται με διαμήκη ημικυλινδρική καμάρα, η οποία διακόπτεται στο μέσον του μήκους της από εγκάρσια καμάρα, πλήρως υπερυψωμένη. Στο μέσον της εγκάρσιας καμάρας εμφυτεύεται τρούλλος. Η επικάλυψη του ναού γίνεται με ενιαία, δίρριχτη, πλακοσκεπή στέγη που διακόπτεται από άλλη, δίρριχτη στέγη που καλύπτει την εγκάρσια καμάρα. Η στέγη της εγκάρσιας καμάρας διατρυπάται από το τύμπανο του τρούλλου. Ξυλόγλυπτο χρυσωμένο τέμπλο, ευθύγραμμο σε κάτοψη, χωρίζει το ιερό βήμα από τον κυρίως ναό, με διάκοσμο που έχει βαθύ ανάγλυφο, ο οποίος, σε διακεκριμένα σημεία, γίνεται διάτρητος και ενίοτε πλήρως ολόγλυφος. Το εσωτερικό του ναού είναι κατάγραφο από τοιχογραφίες που φιλοτεχνήθηκαν κατά το έτος 1835 από τους χιονιαδίτες αγιογράφους Ζήκο, Νικόλαο και Ματθαίο. Στον ανατολικό τοίχο του νάρθηκα εικονίζεται η εκτεταμένη παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας.

Ο ναός, ως σταυρεπίστεγος ανήκει στην απλούστατη παραλλαγή Α1, συμφώνως προς την κατάταξη του Αναστασίου Κ. Ορλάνδου. Ως σταυρεπίστεγος τρουλλαίος ανήκει στην υποδιαίρεση 4, συμφώνως προς την προσθήκη που έκανε στις παραλλαγές του Α. Ορλάνδου ο καθηγητής Παναγιώτης Α. Βοκοτόπουλος. Ως έχων συνεπτυγμένο τρούλλο ανήκει στην 9η παραλλαγή συμφώνως προς την κατάταξη των τρουλλαίων ναών με συνεπτυγμένους τρούλλους που έκανε ο Χαράλαμπος Μπούρας.

Τυπολογικά παράλληλα αναφέρουμε τα ακόλουθα μνημεία: Τον Προφήτη Ηλία στους Αμπύσσολες της Μεσσηνιακής Μάνης, τον Άγιο Βασίλειο Κουτήφαρη Μάνης, τον Άγιο Ζαχαρία Καστοριάς, την Παναγία στο Αχίλλειο ή Βασιλόπουλο της Ακαρνανίας, την Χρυσοσπηλιώτισσα Γουριανών Άρτας, τον Άγιο Γεώργιο στο Βουλγαρέλι, τους Αγίους Αποστόλους στη Λευκοθέα, την Παναγία Γεωργιάνικη στην Αρεόπολη, την Παναγίτσα στο

Γύθειο, το καθολικό της μονής Ροδιάς στη Βίγλα Άρτας, το καθολικό της μονής του Αγίου Δημητρίου στο Στεφάνι Κορινθίας.

Οι όψεις στο εξεταζόμενο μνημείο είναι λιτές και ενιαίες, χωρίς καμμία προσπάθεια διακοσμήσεως. Η εξωτερική εμφάνιση είναι μεν βαριά, όμως είναι μορφολογικά ισορροπημένη, με τις υπερτιθέμενες δίρριχτες στέγες που ομαλοποιούν κατά κάποιον τρόπο την μετάβαση στον τρούλλο. Οι όψεις ποικίλλονται με τα πολυγωνικά γείσα, τα τοξωτά αφιδώματα, τα τοξωτά υπέρθυρα και τα ανώφλια, τα οδοντωτά γείσα των κογχών και του τρούλλου. Η λιτή διάρθρωση του κτιρίου στο σύνολό της εξωτερικά έρχεται σε αντίθεση με τον εσωτερικό χώρο που έχει μεγαλύτερο μορφολογικό ενδιαφέρον με την σύνθετη θολοδομία, τους βαθείς πλάγιους χορούς, το ξυλόγλυπτο τέμπλο και τον τοιχογραφικό διάκοσμο.

Ο ναός είναι ένα επιβλητικό μνημείο με αξιόλογο και όχι συνηθισμένο αρχιτεκτονικό τύπο. Το ενδιαφέρον εστιάζεται στο κύριο αρχιτεκτονικό στοιχείο, την εγκάρσια καμάρα, που επικάθεται και κυριαρχεί της διαμήκους, και με τον συνεπτυγμένο τρούλλο ψηλότερα. Αυτή η τυπολογική ιδιαιτερότητα κατατάσσει το μνημείο σε πρότυπα που εφαρμόστηκαν κατά την τουρκοκρατία κυρίως στην βορειοδυτική Ελλάδα, την Πελοπόννησο, αλλά και σε γειτονικές βαλκανικές χώρες.

SAINT KYRIAKE AT POLYGYROS (ZAGORTSA), IOANNINA

Saint Kyriake at Polygyros, Ioannina, is a cross vaulted church with its transverse barrel vault higher than the longitudinal one, an abbreviated dome, and a later narthex to the west, built in 1812. The interior is decorated with wall paintings executed in 1835. The façades of the monument are simple. The form of the interior is more interesting, due to its complex vaulting system, wood-carved templon, and mural decoration. It is an imposing monument of a remarkable and unusual architectural type. Its unusual typology adheres to models in use during the Ottoman period mainly in northwestern Greece, the Peloponnese, and in neighboring Balkan countries.

**ΤΟ ΟΙΚΟΣΗΜΟ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ VERNY
ΜΟΝΤΕΛΕΟΝΕ ΣΤΟΝ ΝΑΟ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ
ΤΗΣ ΧΡΥΣΕΛΕΟΥΣΑΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΟΥ**

Ένα λιθανάγλυφο οικόσημο, μεταξύ δύο άλλων, επάνω από το παράθυρο της εκκλησίας της Παναγίας της Χρυσελεούσας, στο χωριό Αθηνού της Κύπρου, είχε μείνει από τα τέλη του 15ου αιώνα μέχρι πρότινος χωρίς καμία ερμηνεία ή ταύτιση. Το γεγονός αυτό αποτελούσε εύλογα εμπόδιο, τόσο για γνωστοποίηση ιστορικών στοιχείων για το ίδιο το χωριό, όσο και για τους φεουδάρχες του. Η αρχαιακή έρευνα άνοιξε αρχικά τον δρόμο για την ταύτιση των δύο οικοσήμων που βρίσκονται σε εικόνα που ανήκει στον ίδιο ναό και στη συνέχεια οδήγησε και σε μια τελεσίδικη απάντηση σχετικά με την ταύτιση του μεσαίου από τα τρία λιθανάγλυφα οικόσημα στο ανώφλιο του παραθύρου του ναού. Τελικά τα στοιχεία από το αρχαιακό υλικό έφεραν στο φως όχι μόνο ποιοί ήταν οι τελευταίοι φεουδάρχες της Αθηνού, αλλά και ποιοί ήταν οι πρωταρχικοί φεουδάρχες του χωριού. Η Αθηνού είχε δοθεί ως προικώο φέουδο στη θυγατέρα του φεουδάρχη του χωριού, με την ευκαιρία των γάμων της. Παράλληλα η ταύτιση του οικοσήμου των φεουδαρχών που κατείχαν το χωριό ήδη από τα τέλη του 15ου αιώνα οδήγησε και στην ορθή χρονολόγηση του ίδιου του ναού.

Το αρχαιακό υλικό, επίσης, και η ταύτιση του οικοσήμου πρόσφερε πλούσια προσωπογραφικά στοιχεία για μέλη της οικογένειας Verny Monteleone, που κατείχαν αρχικά ως φέουδο την Αθηνού. Οι Verny άφησαν τα ίχνη τους στην Κύπρο κατά τη φραγκοκρατία και κατά τους χρόνους της βενετικής κυριαρχίας. Η οικογένεια Verny εγκαταστάθηκε στη μεγαλόνησο στο τέλος του 13ου αιώνα από το λατινικό βασίλειο της Ιερουσαλήμ, και είχε απώτερη καταγωγή από την Καταλωνία. Οι Verny συνδέθηκαν με επιγαμίες και με άλλες ισχυρές οικογένειες φεουδαρχών ή και τιτλούχων της Κύπρου, αλλά και με τον αυτοκρατορικό οίκο των Παλαιολόγων.

Η Ισαβέλλα, θυγατέρα του Θωμά Verny που έφερε τον τίτλο του στρατάρχη της Ιερουσαλήμ και ήταν ανώτερος δικαστικός αξιωματούχος, παντρεύτηκε στα τέλη του 15ου αιώνα τον Tutio Costanzo, μέλος της ισχυρής οικογένειας Costanzo από τη Νεάπολη της Ιταλίας και με καταγωγή από

την Κωνσταντζα της Γερμανίας. Ο Tutio Costanzo είχε εγκατασταθεί στην Κύπρο στα μέσα του 15ου αιώνα μαζί με τον πατέρα του και ευεργετήθηκαν και οι δύο με φέουδα και αξιώματα από τον τελευταίο φράγκο βασιλιά της Κύπρου Ιάκωβο Β΄ Lusignan για τις υπηρεσίες που του είχαν προσφέρει.

Ο Tutio, ο γιος του Θωμάς και ο εγγονός του Σκιπίωνα, που είχαν κληρονομήσει αντίστοιχα την Αθιένου ως φέουδο από τη σύζυγο, την μητέρα και γιαγιά Ισαβέλλα Vernina, διέπρεψαν ως αρχηγοί μισθοφόρων στρατιωτών στην υπηρεσία της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας της Βενετίας. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Tutio Costanzo συνδέεται και με τον μεγάλο ζωγράφο Giorgione, αφού υπήρξε ο εντολοδότης ενός σπουδαίου έργου του στον ναό του Αγίου Liberale στο Castelfranco, όπου είχε εκεί εγκατασταθεί με την οικογένειά του. Τόσο στο ταφικό μνημείο του γιου του Tutio Costanzo και της Ισαβέλλας Verny, όσο και στο μέγαρό τους στο Castelfranco απαντούν τα οικοσκήμα των οικογενειών του ζεύγους. Επιπρόσθετα, όπως προαναφέρθηκε, το οικόσημο των Costanzo απαντά σε εικόνα του 16ου αιώνα που ανήκει στον ναό της Παναγίας της Χρυσελεύσας στην Αθιένου και το οικόσημο των Verny βρίσκεται στον ίδιο ναό λιθανάγλυφο.

THE COAT-OF-ARMS OF THE VERNY MONTELEONE FAMILY IN THE CHURCH OF PANAYIA CHRYSSELEOUSA IN ATHIENOU, CYPRUS

Archival research has brought to light a plethora of information relating to the village of Athienou, which is located on the Mesaoria plain in Cyprus. It was this information that led to the identification of two coat-of-arms depicted on an icon in the church; these belonged to feudal lords who had inherited the fief of Athienou through marriage. These same testimonies in the archives led to the identification of a stone-carved coat-of-arms above the church window. This coat-of-arms belongs to the Verny Monteleone family, the first feudal lords of Athienou, who were originally from Catalonia. The Verny family had settled in Cyprus in the 13th century and also had ties, through marriage, with the Paleologus family.

**ΕΙΚΟΝΑ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΚΥΡΙΑΚΗΣ
ΜΕ ΣΚΗΝΕΣ ΤΟΥ ΒΙΟΥ ΤΗΣ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΙΝΟ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΘΡΑΚΗΣ
(18ΟΣ ΑΙΩΝΑΣ)**

Ἰὺπό ἐξέταση εἰκόνα φυλάσσεται στὸν ναὸ τῆς Ἁγίας Κυριακῆς στὴν Ἀλεξανδρούπολη καὶ προέρχεται ἀπὸ τὸν ὁμώνυμο ναὸ τῆς Αἴνου στὴν Ἀνατολικὴ Θράκη. Ἦταν τοποθετημένη στὸ μέσον τοῦ ναοῦ σὲ μεγάλο πεντάτρουλο ἀμφιπρόσωπο ξυλόγλυπτο προσκυνητάρη, ὅπως διακρίνεται σὲ φωτογραφία τοῦ 1902 τοῦ Γεωργίου Λαμπάκη.

Ἡ ἅγια Κυριακὴ εἰκονίζεται ὁλόσωμη, ὄρθια, μετωπικῆ, νὰ πατεῖ σὲ πράσινη γῆ κρατώντας μὲ τὸ δεξί της χέρι μεγάλο σταυρό. Ἔχει λυμένα τὰ μαλλιά, φορεῖ πλούσια διακοσμημένο ποδήρη χιτῶνα καὶ μανδύα καὶ στὴν κεφαλὴ φέρει καλύπτρα καὶ στέμμα. Τὸ χρυσὸ φωτοστέφανο ὀριοθετεῖται ἀπὸ τὸν χρυσὸ κάμπο μὲ στικτὴ ταινία. Σὲ δύο πλούσια κοσμημένα μέταλλα ἀναγράφεται σὲ μεγαλογράμματη γραφὴ τὸ ὄνομά της. Σὲ δεκαπέντε ὀρθογώνια διάχωρα εἰκονογραφεῖται ὁ βιογραφικὸς κύκλος τῆς ἁγίας, ὁ μεγαλύτερος ἕως τώρα γνωστός. Ἡ ἐξιστόρηση ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν ἄνω ἀριστερὰ γωνία καὶ ἀναπτύσσεται δεξιόστροφα στὶς τρεῖς ἀπὸ τὶς τέσσερις πλευρὲς τῆς εἰκόνας. Εἰκονίζονται κατὰ σειρά: (1) ἡ προσευχὴ τῶν γονέων της, (2) ἡ γέννηση τῆς ἁγίας, (3) ἡ βάπτισις τῆς ἁγίας, (4) ἡ δίκη τῆς ἁγίας καὶ τῶν γονέων της ἀπὸ τὸν Διοκλητιανό, (5) ἡ μαστίγωση τοῦ πατέρα τῆς ἁγίας, (6) ὁ ἀποκεφαλισμὸς τῶν γονέων της, (7) ἡ δίκη τῆς ἁγίας ἀπὸ τὸν Μαξιμιανό, (8) ἡ μαστίγωση τῆς ἁγίας, (9) τὸ μαρτύριο τῆς ἁγίας μὲ ἀναμμένες λαμπάδες, (10) ἡ φυλάκιση τῆς ἁγίας, (11) ἡ κατάρριψη τῶν εἰδώλων ἀπὸ τὴν ἁγία, (12) τὸ μαρτύριο τῆς ἁγίας στὴν κάμινο, (13) τὸ μαρτύριο της στὰ λιοντάρια, (14) ὁ θάνατος τῆς ἁγίας καὶ (15) ὁ ἐνταφιασμὸς της. Ἡ εἰκόνα ἀκολουθεῖ ἕναν συνήθη κατὰ τὴ μεταβυζαντινὴ περίοδο εἰκονογραφικὸ τύπο, ἀρκετὰ διαδεδομένο σὲ μνημεῖα τοῦ βορειοελλαδικοῦ χώρου, καὶ τεχνοτροπικὰ χρονολογεῖται στὰ μέσα τοῦ 18ου αἰώνα. Εἶναι ἔργο ἱκανοῦ ζωγράφου μὲ καλλιτεχνικὲς καταβολὲς στὸν βορειοελλαδικὸ χῶρο καὶ ἐπιρροὲς ἀπὸ τὴν σύγχρονη τέχνη τοῦ Ἁγίου Ὁρους.

Ἡ εἰκόνα φέρει ἀργυρεπίχρυση ἐπένδυση σὲ φουσκωτὴ (repoussé) τε-

χνική, πού καλύπτει τὸ σύνολο σχεδὸν τῆς ζωγραφικῆς ἐπιφάνειας ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κεφαλὴ καὶ τὸν λαιμὸ τῆς ἁγίας. Τοποθετήθηκε τὸ 1816, σύμφωνα μὲ ἐπιγραφή πού βρίσκεται μέσα σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ διάχωρα, καὶ ἀποτελεῖ ἀνυπόγραφο ἔργο ἐντόπιου καλλιτέχνη. Ἡ Αἴνος ἦταν τὸ σπουδαιότερο ἐμπορικὸ λιμάνι τῆς Θράκης στὸ Αἰγαῖο καὶ εἶχε ἐργαστήρια ἀργυροχρυσοχῶν μὲ σημαντικὴ ἀκτινοβολία στὸν βορειοελλαδικὸ καὶ αἰγαιακὸ χῶρο κατὰ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 18ου καὶ τὶς τρεῖς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰώνα. Τὸ ἔργο τοῦ ὑπὸ ἐξέταση χρυσοῦ χαρακτηρίζεται ἀπὸ μεγάλη διακοσμητικὴ διάθεση, ἐπηρεασμένο ἀπὸ τὴν διαδεδομένη τὴν περίοδο αὐτὴ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο τέχνη τοῦ μπαρόκ. Ὁ καλλιτέχνης, ἂν καὶ ἀντιγράφει μὲ ἀφαιρετικὴ διάθεση τὰ κύρια εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα τῆς εἰκόνας, ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸν συνήθη γιὰ τὴν ἐποχὴ φόβο τοῦ κενοῦ γεμίζει κάθε ἐλεύθερο χῶρο μὲ ἄνθινο διάκοσμο. Ἡ ἔλλειψη παιδείας, καταφανῆς στὴν ἀνορθογραφία τῶν ἐπιγραφῶν του, τὸν δυσκολεύει νὰ ἀναγνώσει σωστὰ τὶς πρωτότυπες συνοδευτικὲς ἐπιγραφές, μὲ ἀποτέλεσμα τὴ βάνουση παρανόηση ὀρισμένων. Τὸ λαϊκὸτροπο ὕφος του σὲ κάποιες ἐπιμέρους μορφές εἶναι ἀρκετὰ ἄτεχνο προσεγγίζοντας τὰ ὄρια τοῦ γκροτέσκου. Ἡ μορφὴ τῶν γραμμῶν καὶ τὸ ἐν γένει ὕφος του συνδέουν τὸ ἔργο μὲ τὸ καλλιτεχνικὸ ἐργαστήριον τοῦ χρυσοῦ Δημητρίου, ὁ ὁποῖος δραστηριοποιεῖται τὴν περίοδο ἐκείνη στὴν Αἴνο.

A VITA ICON OF ST KYRIAKI FROM AINOS, EASTERN THRACE (18th CENTURY)

The paper discusses an eighteenth-century icon of St Kyriaki, which is kept in the homonymous church in Alexandroupolis and is decorated on the frame with fifteen scenes from the saint's life, the most extensive known iconographic cycle of her. Its provenance is from the church of Saint Kyriaki at Ainos, Eastern Thrace. It has been painted by a painter familiar with the artistic post-Byzantine tradition of northern Greece. The icon bears a silver and partially gold-plated revetment made by a local artist at Ainos, dated by an inscription in 1816, which copies freely with a lavishly ornamented attitude the iconography of the icon.

**ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ
ΜΕ ΤΗΝ ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ ΚΑΙ ΤΗ ΣΜΥΡΝΗ
Η ΟΠΤΙΚΗ ΤΗΣ ΨΑΛΤΙΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ**

Έχει εύστοχα ειπωθεί ότι η πνευματική ενδοχώρα των Κυπρίων είναι η Μικρά Ασία. Και όχι άδικα. Στο πέρασμα των αιώνων βλέπουμε ότι σε ποικίλους τομείς οι σχέσεις που διατηρούσε η Κύπρος με τα γειτνιάζοντα παράλια της Μικράς Ασίας αλλά και αστικά κέντρα της περιοχής αυτής όπως ήταν η Σμύρνη, οι Κυδωνίες κ.ά., ήταν στενές και διαχρονικές. Με την έρευνα που εκπονούμε τα τελευταία χρόνια με αντικείμενο την κυπριακή παράδοση στην ψαλτική τέχνη, έχουμε ανακαλύψει πολλά στοιχεία που καταδεικνύουν ότι και στον κλάδο αυτό της πολιτιστικής μας κληρονομιάς, οι σχέσεις είναι εξίσου διαχρονικές. Σημείο καμπής αποτέλεσε η Μικρασιατική Καταστροφή το 1922, η οποία ανάγκασε πολλούς κατοίκους της Ιωνικής γης να εκτοπιστούν. Ένας προορισμός, πέραν της μητροπολιτικής Ελλάδας, ήταν και η Κύπρος. Και μετέφεραν μαζί τους πολιτισμό, ήθη, έθιμα, γνώσεις, εμπειρίες, βιώματα, που ζυμώθηκαν με την κυπριακή κουλτούρα και επηρέασαν ποικίλες εκφάνσεις του πολιτισμού.

Στην ανακοίνωσή μας θα παρουσιάσουμε αυτές τις στενές σχέσεις, πριν αλλά και μετά την Μικρασιατική Καταστροφή του 1922, που εστιάζονται στον κλάδο της ψαλτικής τέχνης. Σημαντικές μορφές έζησαν και μαθήτευσαν κοντά σε φημισμένους δασκάλους στην Σμύρνη και οι οποίοι επιστρέφοντας μεταλαμπάδευσαν γνώσεις και ύφος σε δικούς τους μαθητές, αλλά και μετά το 1922, Μικρασιάτες που βρήκαν καταφύγιο στην Κύπρο, δίδαξαν την ψαλτική τέχνη ή πλαισίωσαν αναλόγια ναών της Κύπρου φέρνοντας τους Κύπριους σε επαφή με το ψαλτικό ύφος της Σμύρνης και της ευρύτερης Μικράς Ασίας.

THE RELATIONS BETWEEN CYPRUS AND ASIA MINOR AND SMYRNA. THE PERSPECTIVE OF THE CHANTING ART

It is said that the spiritual inland of Cyprus was, also among others, the area of Asia Minor. Over the years Cyprus established very close and in-

tense trade, and social and economic relations with the neighboring coasts of Asia Minor. In our latest researche concerning the psaltic art tradition in Cyprus, we have discovered a lot of evidence demonstrating these relationships. A turning point is the war in 1922, when a lot of Greek refugees left the area of Asia Minor for many destinations, including Cyprus, carrying their traditions, culture, knowledge, which were mixed with the Cypriot. Our presentation aims to provide these relations, before and, also, after the Asia Minor Catastrophe in 1922, focusing the task of chanting art. Many chanters from Smyrna and other places of Asia Minor were famous in Cyprus, but also many Cypriots before 1922 were travelling to Smyrna to study Byzantine music from the famous teachers who were there.

**ΤΟ ΧΡΟΝΙΚΟ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ
ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΤΩΝ ΓΑΤΩΝ
ΣΤΟ ΑΚΡΩΤΗΡΙ ΛΕΜΕΣΟΥ**

Εργασίες αποκατάστασης του καθολικού της Ιεράς Μονής του Αγίου Νικολάου των Γάτων, που εκτελεί το Τμήμα Αρχαιοτήτων σε συνεργασία με το Τεχνικό Τμήμα της Ιεράς Μητροπόλεως Λεμεσού από τον Οκτώβριο του 2020, ανέδειξαν νέα στοιχεία για το χρονικό του ναού, τα οποία συμπληρώνουν σιγά-σιγά τα κενά της παραδεδομένης γνώσης για την μακρά ιστορία της.

Παρά το ότι, η ίδρυση της μονής ανάγεται στον 4ο μ.Χ. αιώνα, βάσει της κυπριακής παραλλαγής του θρύλου περί της ανευρέσεως του Τιμίου Ξύλου από την αγία Ελένη και τον δούκα Καλόκαιρο στην Αγία Πόλη και τις δύο στάσεις της στο νησί, δυστυχώς δεν υπήρξε μέχρι στιγμής ευκαιρία συστηματικής αρχαιολογικής έρευνας στη μονή, για επιβεβαίωση αυτής της φάσης, αν και αρχιτεκτονικά μέλη της εποχής υπάρχουν στον ευρύτερο χώρο, διάσπαρτα και σε δεύτερη χρήση.

Νέα ιστορικά, αλλά και αρχαιολογικά στοιχεία τεκμηριώνουν μέχρι στιγμής την ύπαρξη μίας μεσοβυζαντινής φάσης, αλλά και παλαιότερες σχέσεις της μονής με μία εξαρτημένη από την μονή του Αγρού αδελφότητα στυλιτών, που είχε ιδρυθεί πιθανότατα από πρόσφυγες μοναχούς της ομώνυμης μονής του Μεγάλου Αγρού της Κυζίκου στο χωριό Αγρός και από τη Λάτρο ή το Αμανόν όρος της Κιλικίας στο ακρωτήριο Καβογάτα αντίστοιχα κατά την περίοδο των αραβικών επιδρομών (8ος-10ος αιώνας). Η αδελφότητα αυτή εμφανίζεται να κατέχει τεράστιες εκτάσεις γης στη χερσόνησο, για τις οποίες αναγκάζεται σε τακτά διαστήματα κατά την περίοδο της λατινοκρατίας να ζητά επικύρωση δικαιωμάτων από την Αγία Έδρα, προφανώς για να τις προστατεύσει από εγχειρήματα σφετερισμού, πιθανότατα από το τάγμα των Ναϊτών ιπποτών του κάστρου του Κολοσσιού. Μαρτυρίες της παρουσίας Ναϊτών στη μονή κατά τον 13ο και τις αρχές του 14ου αιώνα είναι είναι δύο οικοσημα στο ανώφλι της βόρειας θύρας, που συνδεόνται με μία ανακαίνιση της εποχής αυτής, και δύο ενεπίγραφες ταφόπλακες.

Σημαντικά ερωτήματα για νεότερες, σωστικού κυρίως χαρακτήρα, ενισχυτικές επεμβάσεις που υλοποιήθηκαν στο καθολικό λίγο πριν από την κατάληψη της νήσου από τους Οθωμανούς, και άλλες κατά την τουρκοκρατία, έως και τις αρχές του 19ου αιώνα, έχουν πλέον διαλευκανθεί. Αποκαλύφθηκε επίσης στο εσωτερικό της τοιχοποιίας σημαντικότετος ζωγραφικός διάκοσμος του 15ου αιώνα, η διατήρηση και ανάδειξη του οποίου εγείρει σοβαρά ζητήματα τήρησης αρχών στη μεθοδολογία εφαρμογής μίας διαχειριστικής προσέγγισης για σεβασμό και ισόρροπη ανάδειξη όλων των κύριων ιστορικών φάσεων του μνημείου.

THE CHRONICLE OF THE KATHOLIKON OF SAINT NICHOLAS OF THE CATS MONASTERY IN AKROTIRI OF LIMASSOL

Restoration works in the katholikon of the Holy Monastery of Saint Nicholas of the Cats conducted since October 2020, revealed new elements for filling the gap into the puzzle of the chronicle of the church. Although the foundation date of the monastery goes back to the 4th century, and is attributed to Santa Helena and Duke Kalokairios, unfortunately there was no archaeological confirmation yet, even though early Christian architectural scattered material exists in the place.

New historical and archaeological evidence confirm upon now a middle Byzantine architectural phase and its identification with the dependent to the Agros Monastery Stylites fraternity, still active during the Frankish and Venetian periods.

Significant problematic about later reinforcements with rescued character carried in the katholikon shortly before the Ottoman occupation and others upon the 19th century have been clarified as well.

It was adequately uncovered within the walls an extremely important painting decoration of the 15th century, the preservation and promotion of which raises serious issues of adherence to principles for a balanced management and respect to all historical phases.

**COLLECTION OF EXCAVATED FINDS OF BYZANTINE
AND WESTERN EUROPEAN ARTIFACTS USED AS
CHRISTIAN RELICS IN LATE MEDIEVAL TARNOVO**

The current paper aims to present a remarkable find of Christian art works from the Medieval Bulgarian capital Tarnovo, uncovered between 2017 and 2019 during the excavations of church no. 22 in the fortress of Trapezitsa, the second fortified core of the capital town.

The main group of objects, found in the narrow space behind the altar, comprises six reliquary pectoral crosses (*encolpia*): one cassette pectoral cross with filigree decoration and pearl inserts, a fragment of a processional cross with embossed decoration and a small isosceles cross, designed to be sewed or applied on. Along with these copper alloy items were found an iron gonfalon cross with a broken spike, a fragmented glazed cup (possibly a holy myrrh vessel) and a brick disc of unknown purpose. Between them, broken into several fragments, layed a masterpiece of Byzantine Christian art: a steatite icon depicting the full-length archangel Gabriel under an openwork canopy, probably dating to the 11th century. Some of these objects were presumably deposited under the marble plaque of the altar table, thus they were neither accessible nor visible, and apparently played the role of relics for the consecration of the church.

Another group of similar items was concentrated along the southern wall of the sanctuary, where a wooden chest or a cabinet for storing relics had been placed. This smaller assemblage consists of a glass vessel (probably an oil lamp or a chalice), a bronze chandelier hook with pierced decoration and a bronze figurine with enamel decoration from a Limoges reliquary casket of the first half of the 13th century. Among these artefacts stands out a silver-gilt icon with an enamelled bust of Christ Pantocrator, which appears to be an excellent example of Byzantine cloisonné enamel, executed in the dynamic Comnenian style of the 12th century. Long after its creation it was brought together with the other works of Christian art and worship to the Tarnovo church, built in the 1330s in the southwestern district of Trapezitsa fortress.

ΣΥΛΛΟΓΗ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΩΝ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΔΥΤΙΚΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ ΩΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΚΕΙΜΗΛΙΑ ΣΤΟ ΥΣΤΕΡΟ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟ ΤΑΡΝΟΒΟ

Κατά τη διάρκεια ανασκαφικής έρευνας στον ναό αριθ. 22, χρονολογημένο γύρω στα 1330, του κάστρου της Τραπεζίτσας στη μεσαιωνική βουλγαρική πρωτεύουσα Τάρνοβο ανευρέθηκε πίσω από την αγία τράπεζα ένας σημαντικός θησαυρός χριστιανικών έργων. Ο θησαυρός περιλαμβάνει έξι εγκόλπιους σταυρούς, έναν σταυρό λάβαρου, μία εφυαλωμένη κούπα-ίσως μυρροδοχείο, και έναν πήλινο δίσκο άγνωστης χρήσης. Το σημαντικότερο εύρημα αποτελεί μια εικόνα στεατίτη με την απεικόνιση του αρχαγγέλου Γαβριήλ, ίσως του 11ου αιώνα. Κάποια από αυτά τα αντικείμενα είχαν πιθανώς τοποθετηθεί κάτω από τη μαρμάρινη πλάκα της αγίας τράπεζας και είχαν χρησιμεύσει για τον καθαγιασμό του ναού.

Μια άλλη ομάδα αντικειμένων συγκεντρωμένων σε ένα ξύλινο κιβωτίδιο είχαν τοποθετηθεί στον νότιο τοίχο του ιερού. Σε αυτά περιλαμβάνονται, μεταξύ άλλων, ένα γυάλινο αγγείο (λυχνάρι ή δισκοπότηρο), μία μπρούτζινη μορφή από κιβωτίδιο Limoges του πρώτου μισού του 13ου αιώνα, ενώ ξεχωρίζει μια ασημένια εικόνα με τον Χριστό Παντοκράτορα σε σμάλτο, ένα θαυμάσιο δείγμα της βυζαντινής τέχνης του 12ου αιώνα.

Η ΑΧΕΙΡΟΠΟΙΗΤΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1912-1922:
Ο ΑΝΤΙΚΤΥΠΟΣ ΔΥΟ ΠΟΛΕΜΩΝ
ΚΑΙ ΤΩΝ ΕΠΑΚΟΛΟΥΘΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΩΝ ΡΕΥΜΑΤΩΝ
ΣΤΟ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΜΝΗΜΕΙΟ

Βάσει αρχειακού υλικού και φωτογραφιών της περιόδου 1912-1922, η παρούσα ανακοίνωση εξετάζει την ιστορία της Αχειροποιήτου Θεσσαλονίκης την δεκαετία μετά την ενσωμάτωση της πόλης στο νέο ελληνικό κράτος έως τη Μικρασιατική Καταστροφή, προσπαθώντας να καταδείξει τον αντίκτυπο που είχαν δύο πόλεμοι και τα επακόλουθα προσφυγικά ρεύματα στο βυζαντινό μνημείο.

Την 5η Ιουλίου 1913 ο γενικός διοικητής Μακεδονίας Στέφανος Δραγούμης εκδίδει διάταγμα, με το οποίο κηρύσσει μνημεία εννέα βυζαντινούς ναούς της πόλης, συμπεριλαμβανομένης της Αχειροποιήτου, ενώ με διάταγμα της 21ης Αυγούστου 1913 ιδρύει Κεντρικὸν Βυζαντινὸν Μουσεῖον με έδρα τη Θεσσαλονίκη και χώρο εγκατάστασής του την Αχειροποιήτο. Την ίδια περίοδο αποφασίζεται η ολοκλήρωση της αναστήλωσης του ναού με στόχο τη μετατροπή του σε μουσειακό χώρο. Ωστόσο, το μνημείο ουδέποτε θα φιλοξενήσει τὰ ἐν Μακεδονία ἔργα τῆς βυζαντινῆς καὶ χριστιανικῆς τέχνης, καθώς η προοπτική της ίδρυσης του Κεντρικού Βυζαντινού Μουσείου στη Θεσσαλονίκη αναστέλλεται λόγω του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Από 1915 χιλιάδες γάλλοι και βρετανοί στρατιώτες αποβιβάζονται στο λιμάνι της πόλης, που τα επόμενα χρόνια θα αποτελέσει το κέντρο των πολεμικών γεγονότων του Μακεδονικού Μετώπου. Την ίδια περίοδο η Αχειροποιήτος μετατρέπεται σε προσφυγικό καταυλισμό για εκτοπισμένους πληθυσμούς των εμπόλεμων περιοχών.

Η οριστική ματαίωση της μετατροπής του σε Βυζαντινό Μουσείο μετά την ίδρυση Κεντρικού Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου στην πρωτεύουσα, έχει ως αποτέλεσμα το 1917 την έκδοση διατάγματος της προσωρινής κυβέρνησης Θεσσαλονίκης με το οποίο ρυθμίζεται η επάνοδος του ναού στη χριστιανική λατρεία. Ωστόσο ούτε η λατρευτική χρήση του ναού θα αποκατασταθεί πριν από τα τέλη της επόμενης δεκαετίας, καθώς το εσωτερικό της βασιλικής, που ήδη κατά την έκδοση του ως άνω διατάγ-

ματος είχε μετατραπεί σε καταυλισμό προσφύγων του μεγάλου πολέμου, υποδέχτηκε εν συνεχεία τους Θεσσαλονικείς που έμειναν άστεγοι από την πυρκαγιά του 1917, τους οποίους διαδέχονται το 1922 πρόσφυγες της Μικρασιατικής Καταστροφής.

Οι άνθρωποι όλων των προσφυγικών ροών που εγκαθίστανται στο μνημείο προσπαθούν με διάφορους τρόπους να ορίσουν τις προσωρινές κατοικίες τους στο εσωτερικό του. Υπολογίζεται ότι την περίοδο αυτή ο ναός φιλοξενεί ταυτόχρονα πάνω από ογδόντα οικογένειες· δηλαδή μια κοινότητα τετρακοσίων έως πεντακοσίων ανθρώπων, όλων των ηλικιών, που ζουν γύρω από το κεντρικό κλίτος της βασιλικής, που πλέον αποτελεί χώρο κοινωνικής συναναστροφής, καθημερινών εργασιών, παιχνιδιού ή ακόμη και εμπορίου. Τα κλίτη και τα υπερώα της βασιλικής μετατρέπονται σε προσφυγικές γειτονιές· πίσω από κουβέρτες και σεντόνια, τα οποία ορίζουν τα νοικοκυριά τους, οι πρόσφυγες για χρόνια ζουν και γεννούν τα παιδιά τους, έχοντας ως κοινή αυλή τη μεγάλη πλατεία που σχηματιζόταν στο κεντρικό κλίτος του ναού, με μάρτυρα όλων την εικόνα της Παναγίας που οι ίδιοι έφεραν από τη χαμένη πατρίδα και τοποθέτησαν σε προσκυνητάρι στην αψίδα του ιερού βήματος. Τη θέση αυτή καταλαμβάνει το 1922 το σημαντικότερο ίσως προσφυγικό κειμήλιο στην πόλη: η εικόνα της Παναγίας της Ρευματοκρατόρισσας που έφεραν στον ναό οι πρόσφυγες από τη Ραιδεστό της Ανατολικής Θράκης.

Η Αχειροποίητος αποτελεί το κατάλυμα του νέου κύματος προσφύγων του 1922 για τέσσερα χρόνια, καθώς το 1926 μετά τις πιέσεις τόσο της Μητρόπολης όσο και της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας επιτυγχάνεται η έξωση των προσφύγων με σκοπό την αποκατάσταση του ναού και τον εκ νέου καθαγιασμό του.

THE ACHEIROPOIETOS BASILICA DURING THE PERIOD 1912-1922: THE IMPACT OF TWO WARS AND THE SUBSEQUENT REFUGEE FLOWS ON THE EARLY BYZANTINE MONUMENT

Based on archival material and photographs from the period 1912-1922, the present paper examines the history of the early Byzantine Acheiropoietos basilica in Thessaloniki during the decade after the city's integration into the new Greek State until the Asia Minor Catastrophe that followed the Greco-Turkish war (1919-1922), trying to demonstrate the impact of two wars and their subsequent refugee flows on the Byzantine monument.

ΑΓΝΩΣΤΑ ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΖΩΓΡΑΦΟΥ
ΟΝΟΥΦΡΙΟΥ ΑΡΓΙΤΗ ΣΤΗΝ ΚΑΣΤΟΡΙΑ
ΣΧΟΛΙΑ ΚΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Οι εργασίες συντήρησης που έγιναν πρόσφατα στις εικόνες του τέμπλου του μεταβυζαντινού ναού του Αγίου Γεωργίου ενορίας Μουζεβίκη στην Καστοριά συνέβαλαν καίρια στην τεκμηριωμένη απόδοσή τους στον γνωστό και καταξιωμένο ζωγράφο Ονούφριο Αργίτη. Πρόκειται για τις εικόνες του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου και του αγίου Γεωργίου έφιππου δρακοντοκτόνου, χρονολογημένες στα μέσα περίπου του 16ου αιώνα. Έργο του θα πρέπει να θεωρηθεί και η, ατελώς δημοσιευμένη, εικόνα του Χριστού Παντοκράτορος (περί το 1546) που απόκειται στη Συλλογή Εικόνων του Βυζαντινού Μουσείου Καστοριάς.

Η εικόνα του Προδρόμου καλύπτει τη συνήθη θέση, μετά την εικόνα του Χριστού Παντοκράτορος, στο ξυλόγλυπτο τέμπλο του ναού. Εικονίζεται όρθιος και μετωπικός κρατώντας την κομμένη κεφαλή του και ενεπίγραφο ειλητήριο. Παρόμοια εικονογραφία απαντάται και στην ομόθεμή της, χρονολογημένη στα μέσα περίπου του 16ου αιώνα, η οποία εκτίθεται στο Μουσείο του ζωγράφου Ονούφριου στο Μπεράτι (Αλβανία). Πολύ πιθανό ο εικονογραφικός τύπος του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, όπως αποτυπώνεται στην εικόνα από την Καστοριά, να οφείλεται στην ευρηματικότητα και την καλλιτεχνική έμπνευση του Ονούφριου, εφόσον δεν απαντάται αλλού παρά μόνο σε έργα επηρεασμένα από τη ζωγραφική του, τα οποία κατατάσσονται στη λεγόμενη «Σχολή του Ονούφριου».

Η εικόνα του αγίου Γεωργίου έφιππου δρακοντοκτόνου καταλαμβάνει την καθιερωμένη θέση για τον επώνυμο άγιο, μετά τον Πρόδρομο, στο τέμπλο του ναού. Η κατάσταση διατήρησής της είναι μέτρια, λόγω των διάσπαρτων και εκτεταμένων φθορών. Ο άγιος, ντυμένος στρατιωτική στολή και στραμμένος κατά τα τρία τέταρτα προς τα δεξιά, ιππεύει άλογο. Με το δεξί χέρι κρατά διαγωνίως δόρυ καρφώνοντας δράκοντα που κείται στο έδαφος, δίπλα στο νερό της πηγής όπου είχε τη φωλιά του. Στα καπούλια του αλόγου εικονίζεται ο νεαρός δούλος που μόλις απελευθέρωσε ο άγιος. Στις ποικίλες παραλλαγές του κυρίαρχου εικονογραφικού τύπου που επι-

βεβαιώνεται από τις σωζόμενες εικόνες του 15ου-18ου αιώνα, συμπεριλαμβάνεται και το θαύμα της διάσωσης του νεαρού δούλου.

Η, όχι καλά σωζόμενη, δεσποτική εικόνα με τον Χριστό Παντοκράτορα της Συλλογής του Βυζαντινού Μουσείου Καστοριάς προέρχεται από τον ναό των Εισοδίων της Θεοτόκου του Τσιατσιαπά ενορίας Βαρλαάμ στην Καστοριά. Ο εικονογραφικός τύπος του Χριστού συνδέεται με την ομόθεμη εικόνα στον ναό του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων στη Βενετία (πρώτο μισό του 14ου αιώνα), της οποίας αποτελεί μακρινό πρότυπο.

Από τις επιτόπιες παρατηρήσεις που προέκυψαν μετά την ολοκλήρωση των εργασιών συντήρησης των δεσποτικών εικόνων του τέμπλου του Αγίου Γεωργίου Μουζεβίκη και της ομόθεμης της Συλλογής του Βυζαντινού Μουσείου Καστοριάς επιβεβαιώθηκε η ενιαία τεχνοτροπική αντίληψη και το κοινό καλλιτεχνικό ήθος που καθορίζουν συνολικά την καλλιτεχνική και χαρισματική προσωπικότητα του Ονουφρίου. Έτσι εμφανίζεται πολύ πειστική η πιθανότητα της ενσωμάτωσης στο αρχικό τέμπλο του ναού των Αγίων Αποστόλων (1547) ενορίας Ελεούσης στην Καστοριά και της καστοριανής εικόνας του Χριστού Παντοκράτορος.

Συμπερασματικά τα νέα στοιχεία που προέκυψαν προσέθεσαν στα ζωγραφικά έργα του Ονουφρίου Αργίτη άλλες δύο άγνωστες εικόνες. Επιπλέον αποκαταστάθηκε το αρχικό τέμπλο του ναού των Αγίων Αποστόλων ενορίας Ελεούσης στην Καστοριά, ως προς την δεσποτική εικόνα του Χριστού Παντοκράτορος, αδιαμφισβήτητο έργο του Ονουφρίου, που αποτελούσε την πάριση εικόνα της Παναγίας Οδηγήτριας.

UNKNOWN WORKS OF THE PAINTER ONOUFRIOS ARGITIS IN KASTORIA. COMMENTS AND OBSERVATION

To the important painter of the 16th century Onoufrios Argitis are attributed two unknowns, until now, portable icons located on the iconostasis of the church of Hagios Georgios Mouzevikis in Kastoria. These are the icons of St John the Forerunner and of St George on horseback slaying the dragon. The research also restores the original iconostasis of the Holy Apostles Eleoussa (1547) in the same city, by incorporating in the icon of Christ Pantocrator of the Byzantine Museum of Kastoria.

Ο ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ ΚΑΙ Η ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΤΗΣ ΜΕΓΙΣΤΗΣ ΛΑΥΡΑΣ

Το καθολικό της μονής Μεγίστης Λαύρας κατατάσσεται στους ναούς του λεγόμενου αθωνικού τύπου, ο τρουλαίος πυρήνας των οποίων θεωρείται παραλλαγή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου. Τον τύπο ακολουθούν αρκετοί ναοί στο Άγιο Όρος συμπεριλαμβανόμενου του καθολικού της μονής Ζυγού αλλά και του ναού της Ολύνθου. Οι περισσότεροι από τους ναούς αυτούς ακολουθούν την κανονική εκδοχή του τύπου και μάλιστα με στοιχεία από την κωνσταντινουπολίτικη ναοδομία.

Αντιθέτως και παρά την κομβική του σημασία για την ανάπτυξη της αθωνικής ναοδομίας το καθολικό της Μεγίστης Λαύρας κατατάσσεται στους σταυροειδείς εγγεγραμμένους, ενώ στην πραγματικότητα πρόκειται για κτήριο με ιδιοτυπίες ειδικά στη διάταξη του τρουλαίου πυρήνα του. Αυτό έχει ήδη επισημανθεί αλλά οι αιτιάσεις που έχουν δοθεί είναι απλουστευτικές: από τη μία υπάρχουν οι θεωρίες που τονίζουν τη σημασία της καταγωγής του αγίου Αθανασίου, ο οποίος θεωρείται ότι έκτισε τον ναό, από τον Καύκασο και τη σύνδεση με την αρχιτεκτονική παράδοση της περιοχής. Η άποψη απηχεί και τις θεωρίες για την καταγωγή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου. Πλέον έχουν επικρατήσει θεωρίες που αναγνωρίζουν αδυναμίες στα συνεργία που κατασκεύασαν τον ναό και προχειρότητα, η οποία οδήγησε σε ένα ιδιότυπο κτήριο του οποίου η κατάταξη προκαλεί αμηχανία στους σύγχρονους μελετητές. Η αμηχανία έγκειται στο γεγονός ότι τα περισσότερα από τα υπόλοιπα κτήρια της ομάδας ακολουθούν με πιστότητα το πρότυπο και εντάσσονται σε παρόμοιο ιστορικό και χορηγικό πλαίσιο. Επιπλέον στο καθολικό έχουν διατηρηθεί πολυάριθμα αρχιτεκτονικά μέλη, από τα οποία τα περισσότερα είναι σε άλλη από την αρχική τους θέση, και παρά το γεγονός ότι πιθανώς και στην αρχική τους θέση ήταν ήδη σπόλια.

Στην παρούσα ανακοίνωση θα αναλύσω τις ενδείξεις και τους λόγους για τους οποίους θεωρώ ότι ο πυρήνας του καθολικού της μονής Μεγίστης Λαύρας όπως σώζεται σήμερα δεν είναι το κτήριο που κατασκευάστηκε στον 10ο αιώνα αλλά μια αρκετά οψιμότερη ανακατασκευή. Είναι στην

πραγματικότητα ένας ναός του 16ου αιώνα, ο οποίος διαμορφώθηκε ως σταυρικός τρουλαίος ναός λίγο πριν από την τοιχογράφησή του στο μέσον του 16ου αιώνα.

THE BUILDING TYPE, AND THE DATE OF THE LAVRA KATHOLIKON

The Lavra katholikon, although a key building for the development of Athonite church architecture, in its domed core diverges significantly from the type followed by most middle Byzantine katholika: the cross-in-square building type. The fact has been noted and attributed either to St Athanasios' connection to Caucasus' church architecture or the inability (of the workshops) to follow the prototype due to ignorance or lack of interest. Nonetheless the building's marble architectural elements follow Byzantine taste, although none of them are in its original place.

The paper will analyze the features and reasoning why the present domed core of the katholikon should be attributed to a 16th century remodeling of the original church. Apparently, the remodeling led to its decoration with the important 16th century paintings.

**ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΑ ΚΕΙΜΗΛΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΘΡΑΚΗ:
ΤΑ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΑ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ
ΚΑΙ Η ΔΙΑΣΠΟΡΑ ΤΩΝ ΕΡΓΩΝ ΤΟΥΣ**

Η ανακοίνωση αυτή αποτελεί μέρος μιας ευρύτερης έρευνας για τα προσφυγικά κειμήλια που μεταφέρθηκαν στην ελληνική Θράκη αλλά και στην ανατολική Μακεδονία με την αναγκαστική εκκένωση το 1923 του ελληνικού πληθυσμού από τις εστίες του στην Ανατολική Θράκη. Οι θρακιώτες πρόσφυγες με τη συντεταγμένη αποχώρησή τους μετέφεραν, μεταξύ άλλων, και σημαντικό μέρος των φορητών εικόνων, ιερών σκευών και λειτουργικών βιβλίων των ναών της πατρίδας τους.

Στα προσφυγικά αυτά κειμήλια, που φυλάσσονται σήμερα σε ενοριακούς ναούς της ελληνικής Θράκης και της ανατολικής Μακεδονίας καθώς και στα Εκκλησιαστικά Μουσεία που λειτουργούν στις Μητροπόλεις των περιοχών αυτών, διακρίνονται δύο μεγάλα καλλιτεχνικά εργαστήρια: της Αδριανούπολης και της Αίνου. Από τις φορητές εικόνες που σώζονται είναι εμφανές ότι τα εργαστήρια αυτά ήταν ιδιαίτερα παραγωγικά, είχαν συνέχεια και χρονική διάρκεια –μέσα 18ου έως και δεύτερο μισό του 19ου αιώνα– και παρήγαγαν καλής ποιότητας έργα. Στα προσφυγικά αυτά κειμήλια αναγνωρίζονται και έργα μεμονωμένων θρακιωτών ζωγράφων, καθώς και λίγες αγιορείτικες και ιεροσολυμίτικες εικόνες, η παρουσία των οποίων δικαιολογείται από τη λειτουργία μετοχίων στην Ανατολική Θράκη.

Είναι γεγονός ότι η εκκένωση της Ανατολικής Θράκης συνέτεινε στη σχετικά μαζική μεταφορά των προσφυγικών κειμηλίων και συνεπώς τη διάσωσή τους, με αποτέλεσμα να γίνουν γνωστά ονόματα ζωγράφων και ταυτόχρονα να παρακολουθήσει κανείς την προέλευση και τη διασπορά των έργων τους. Είναι προφανές ότι διασπορά των ανατολικοθρακιώτικων εικόνων συνδέεται και με την ανθρωπογεωγραφία της ελληνικής Θράκης καθώς και τους τόπους εγκατάστασης των προσφύγων.

Στόχος της εισήγησης αυτής είναι η συνολική θεώρηση και η μεθοδική παρουσίαση των ιδιαίτερων εικονογραφικών θεμάτων και των τεχνοτροπικών χαρακτηριστικών των δυο μεγάλων εργαστηρίων της Ανατολικής Θράκης. Παράλληλα, καταβάλλεται προσπάθεια να εντοπιστούν τα πρό-

τυπά τους, να δείχτει η επίδραση των χάρτινων εικόνων τόσο στη δομή των συνθέσεων όσο και στην επιλογή των εικονογραφικών θεμάτων, καθώς επίσης να παρουσιαστούν τα ιδιαίτερα καλλιτεχνικά χαρακτηριστικά, τα οποία αναδεικνύουν και την ιδιαιτερότητα της τέχνης τους.

REFUGEE RELICS FROM EASTERN THRACE: THE ARTISTIC WORKSHOPS AND THE DISPERSION OF THEIR WORKS

The present paper reports on the current results of the survey conducted in parish churches and Ecclesiastical Museums throughout Greek Thrace, pertaining to refugee relics transferred from Eastern Thrace following the mandatory evacuation of Greek populations in 1923. Among the refugee icons two major artistic groups emerge: the Adrianople and the Ainos workshop. Both local production centers operate between the mid-18th and the second half of the 19th century, featuring distinct and traceable artistic traits, originating in Byzantine and post-Byzantine tradition, while the influence of Western art and paper icons is evident. Furthermore, the routes and diffusion of these works are outlined, and a systematic presentation of their iconographical and stylistic particularity is attempted.

ΟΛΥΜΠΙΩΤΙΣΣΑ ΚΑΙ ΡΣΑČA.
ΔΥΟ ΣΤΕΝΑ ΣΥΝΔΕΔΕΜΕΝΑ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΥΝΟΛΑ

Σύμφωνα με νεότερες απόψεις η μέχρι πρόσφατα αποδεκτή χρονολόγηση του καθολικού της μονής Παναγίας Ολυμπιώτισσας στα τέλη του 13ου ή στις αρχές του 14ου αιώνα δεν θα πρέπει να θεωρείται δεδομένη. Επανεξέταση ιστορικών, αρχιτεκτονικών, ζωγραφικών και επιγραφικών δεδομένων οδήγησε σε μία πρόταση αναχρονολόγησης του θεσσαλικού μνημείου κοντά στα μέσα του 14ου αιώνα [G. Velenis, «L'égglise Panagia Olympiotissa et la chapelle de Pammacaristos», *Zograf* 27 (1998-1999), 103-112]. Διαπιστώνοντας παράλληλα ότι η σύνδεση των τοιχογραφιών του μνημείου με παλαιολόγεια έργα της «πρώτης γενιάς» δεν ήταν πειστική, αναζητήσαμε πιθανές στενότερες σχέσεις με μεταγενέστερα έργα.

Το καλλιτεχνικό εργαστήριο της Ολυμπιώτισσας χαρακτηρίζεται από σειρά ιδιότυπων στοιχείων που προσδίδουν στο έργο μία αυξημένη αυτονομία σε σχέση με τα υπόλοιπα τοιχογραφικά σύνολα της μετά το 1330 περιόδου, δηλαδή ζωγράφων που εκπαιδεύτηκαν στα μεγάλα εργαστήρια-σχολές που μεσουράνησαν στις δύο πρώτες δεκαετίες του 14ου αιώνα. Αυτή η «δεύτερη γενιά» ζωγράφων, συνέχιζε να δημιουργεί σε υψηλό επίπεδο ποιότητας με κορυφαίο δείγμα τις τοιχογραφίες της Dečani (1340-1350). Ωστόσο, εμφανίζονται παράλληλα ζωγράφοι που εκφράζουν μία συνειδητή ή ασυνείδητη πρόθεση απεξάρτησης και αποδέσμευσης από την κυρίαρχη μαניέρα.

Η ανάλυση των ιδιομορφιών της ζωγραφικής της Ολυμπιώτισσας δείχνει ότι πρόκειται για εργαστήριο που διαμορφώνεται κάτω από την καθοδήγηση ενός ζωγράφου που χαρακτηρίζεται από ιδιάζουσες προσωπικές επιλογές και αναζητήσεις ως προς την απόδοση των αναλογιών των σωμάτων, του προσώπου και πολλών επί μέρους στοιχείων της ανθρώπινης μορφής (χέρια, πόδια, αυτιά κτλ).

Τα ίδια ιδιότυπα χαρακτηριστικά εντοπίζονται και στις τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου στην Psača (1365-1372), έργο που μόνον έμμεσα συσχέτισθηκε από τους ερευνητές με άλλα τοιχογραφικά σύνολα. Στην Psača οι επιγραφές είναι ως επί το πλείστον κυριλικές, καθώς το εργαστήριο εργά-

ζεται για λογαριασμό επιφανούς σέρβου ηγεμόνα και μάλιστα σε σλαβικό περιβάλλον. Παρ' όλα αυτά οι δύο από τους τέσσερις γραφείς-ζωγράφους είναι αναμφίβολα Έλληνες. Αντίστοιχα, από την εξέταση του επιγραφικού υλικού της Ολυμπιώτισσας προκύπτει ότι οι επιγραφές είναι αποκλειστικά ελληνικές και ότι στο έργο συμμετέχουν τρεις διαφορετικοί γραφείς-ζωγράφοι.

Η συγκριτική μελέτη των δύο τοιχογραφικών συνόλων επιχειρεί να προσδιορίσει ακριβέστερα αν στα δύο έργα συμμετέχει ένα ή περισσότερα κοινά μέλη ή αν οι ζωγράφοι της Psača είχαν απλά εκπαιδευτεί ως μαθητές στο εργαστήριο της Ολυμπιώτισσας, από το οποίο κληρονόμησαν τα ιδιότυπα σχεδιαστικά του χαρακτηριστικά που συνδέουν τα δύο έργα.

OLYMPIOTISSA AND PSAČA. TWO CLOSELY RELATED FRESCO DECORATIONS

The church of Panagia Olympiotissa in Elasson, according to the latest research, can be dated around the middle of the 14th century. In the new chronological framework, we revisit its fresco decoration, which was considered as a work ca. 1300. Looking for relationships with other wall paintings, we recognize close stylistic similarities with the frescoes of Saint Nikolaos in Psača (1365-1371), probably a work of the same artist or workshop.

ΤΑ ΚΕΙΜΗΛΙΑ ΤΩΝ ΜΗ ΑΝΤΑΛΛΑΞΙΜΩΝ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ. Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΙΜΒΡΟΥ

Από τους ελληνικούς πληθυσμούς της Τουρκίας οι οποίοι μετακινήθηκαν στην Ελλάδα, σύμφωνα με τη διάταξη της Συνθήκης της Λωζάννης (1923) περί αναγκαστικής ανταλλαγής πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, εξαιρέθηκαν οι ελληνορθόδοξες κοινότητες της Κωνσταντινούπολης, της Ίμβρου και της Τενέδου. Για τα δύο νησιά μάλιστα η συνθήκη προβλέπει ειδική διοικητική οργάνωση «υπό τοπικών στοιχείων», η οποία και θα παρείχε εγγυήσεις για την προστασία προσώπων και περιουσιών στους αυτόχθονες χριστιανικούς πληθυσμούς (άρθρο 14). Η εκατονταετία που κύλησε από την υπογραφή της συνθήκης έως σήμερα έδειξε ότι κάθε άλλο παρά εφαρμόστηκαν αυτές οι διατάξεις, με αποτέλεσμα το σύνολο του ελληνορθόδοξου πληθυσμού της Τουρκίας σήμερα να μην υπερβαίνει τις 2.000.

Τα αίτια που ανάγκασαν τους έλληνες κατοίκους των περιοχών που εξαιρέθηκαν από την ανταλλαγή να εγκαταλείψουν τον τόπο τους είναι λίγο-πολύ γνωστά, εξάλλου δεν αποτελούν το θέμα μας. Σημειώνουμε απλώς ότι ο τρόπος και οι συνθήκες εκπατρισμού τους δεν προέβλεπαν ούτε και επέτρεπαν μεταφορά κειμηλίων, όπως συνέβη στην περίπτωση των ανταλλαγέντων μικρασιατικών πληθυσμών. Παραμένουν έτσι τα εκκλησιαστικά κειμήλια στους χώρους για τους οποίους προορίζονταν εξ αρχής, τους ναούς, οι οποίοι εξακολουθούν στην πλειονότητά τους να βρίσκονται σε λειτουργία για εξυπηρέτηση των λατρευτικών αναγκών των ελάχιστων ελληνορθόδοξων που κατοικούν ακόμη στην Πόλη και στα δύο νησιά. Διατηρούν συνεπώς τον λατρευτικό χαρακτήρα τους, εφόσον δεν έχουν μετατραπεί σε μουσειακά αντικείμενα, όπως συνέβη για μεγάλο μέρος των μικρασιατικών κειμηλίων. Υπάρχει παρ' όλα αυτά και μια ειδική κατηγορία εκκλησιαστικών έργων, τουλάχιστον στην περίπτωση της Ίμβρου, στην οποία και επικεντρώνεται η εισήγησή μας, τα οποία μπορούμε να θεωρήσουμε ότι βρίσκονται σε ένα ενδιάμεσο στάδιο μεταξύ λατρευτικών και μουσειακών αντικειμένων. Πρόκειται κυρίως για εικόνες, αλλά και ιερά σκεύη και λειτουργικά βιβλία, τα οποία έχουν εκπέσει από τον

αρχικό προορισμό τους και βρίσκονται αποθηκευμένα στους γυναικωνίτες των ενοριακών ναών του νησιού, προερχόμενα από τις διαλυμένες μονές, τα πολυάριθμα κατεστραμμένα εξωκλήσια, αλλά και από τον ναό της Αγίας Μαρίας στο χωριό Κάστρο, παλαιό μητροπολιτικό ναό της Ίμβρου, τον μόνο ενοριακό ο οποίος έχει τεθεί εκτός λατρείας. Αιτία της απόσπασης όλων αυτών των έργων από την αρχική τους θέση, τη διακοπή της χρήσης τους στη λατρεία και της «επικοινωνίας» τους με τους πιστούς υπήρξε, όπως και στην περίπτωση του εκπατρισμού των μικρασιατικών κειμηλίων, ένα σοβαρό ιστορικό γεγονός: το «πρόγραμμα διάλυσης» (νόμος 502/1964) που εφάρμοσε η Τουρκία στην Ίμβρο και την Τένεδο από το 1964, προκειμένου να επιτύχει τον αφελληνισμό τους. Η κατάσταση στην οποία περιέπεσαν αυτά τα έργα, καθώς και η αγωνία για την τύχη τους, όπως και των πολυπληθέστερων εκκλησιαστικών κειμηλίων της Ίμβρου τα οποία δεν έχουν μετακινηθεί από την αρχική τους θέση, υπήρξε το κίνητρο για την καταλογογράφηση και μελέτη τους από την υπογράφουσα και τους συναδέλφους Αντώνη Μπεκιάρη και Αντώνη Τσάκαλο. Οι πληροφορίες που προέκυψαν από το εγχείρημα αυτό έρχονται να επιβεβαιώσουν αλλά και να συμπληρώσουν τις ιστορικές μαρτυρίες για την πορεία του ελληνισμού της Ίμβρου κατά τους τελευταίους αιώνες, τη δομή της κοινωνίας, το πνευματικό επίπεδο, καθώς και τις οικονομικές και καλλιτεχνικές σχέσεις της με σημαντικά ή μικρότερα κέντρα της ρωμιοσύνης.

THE RELICS OF THE NON-EXCHANGEABLE POPULATIONS. THE CASE OF IMBROS

The Greek population of Imbros, as that of Constantinople and Tenedos, was excluded from the exchange of populations stipulated in the Treaty of Lausanne (1923). However, the adverse conditions prevailing in these areas during the years that followed forced their inhabitants to abandon them. The manner and conditions of their movement did not provide for the transfer of their ecclesiastical relics, as happened in the case of Asia Minor communities. Consequently, they remained in their original places of destination, the churches, unlike some Asia Minor's relics that have been turned into museum objects. However, some of the ecclesiastical items of Imbros, to which this paper is dedicated, are in storage, at an intermediate stage between cult and museum objects, due to the destruction of the churches they belonged to.

**Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΩΝ «ΣΥΜΒΟΛΩΝ ΤΩΝ ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΤΩΝ»
ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΩΝ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΩΝ
ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΩΝ ΘΕΟΦΑΝΕΙΑΣ**

Η παρούσα ανακοίνωση διερευνά τη συμβολική σημασία της εικονογραφικής χρήσης των τεσσάρων αγγελικών όντων, του ανθρώπου-αγγέλου, του μόσχου, του λέοντα και του αετού, που περιβάλλουν την παράσταση του Κυρίου Ιησού Χριστού, το Χριστόγραμμα, τον Σταυρό, το Αρνίο ή τον θρόνο της ετοιμασίας στον διάκοσμο νάων και έργων εκκλησιαστικής τέχνης κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο. Η καθιερωμένη ερμηνεία τους ως «συμβόλων των ευαγγελιστών» αφήνει αναπάντητα βασικά ερωτήματα, ενώ η συνύπαρξή τους σε παραστάσεις με τους τέσσερις ευαγγελιστές υποδεικνύει ότι δεν υπάρχει απόλυτη ταύτιση, καθώς η παρουσία του υποτιθέμενου συμβόλου δεν υποκαθιστά την απουσία του συμβολιζόμενου προσώπου.

Η διερεύνηση του ζητήματος αυτού συνδέεται άμεσα με το θεολογικό περιεχόμενο της Θεοφάνειας, η οποία ως όραση, θέα, αποκάλυψη του Θεού στον άνθρωπο αποτελεί κεντρικό θέμα της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης, της λειτουργικής ζωής της Ορθόδοξης Εκκλησίας, της θεολογίας και ασκητικής εμπειρίας καθώς και της χριστιανικής εικονογραφίας και υμνογραφίας. Η Θεοφάνεια συνδέεται άμεσα με το σημαντικότερο θεολογικό και δογματικό ζήτημα που απασχόλησε διαχρονικά την χριστιανική Εκκλησία, δηλαδή την ταυτότητα του ιστορικού προσώπου του Ιησού του Ναζωραίου. Η απάντηση στο ζήτημα αυτό αποτελεί την κεντρική ιδέα των τεσσάρων ευαγγελίων, τα οποία μέσα από την εξιστόρηση της ζωής του Ιησού μαρτυρούν συνεχώς ότι είναι ο Μεσσίας, ο Υιός του Θεού και Κύριος της Δόξης. Οι εκκλησιαστικοί πατέρες αξιοποίησαν την χριστολογική ερμηνεία των Θεοφανειών της Παλαιάς Διαθήκης ως επιχείρημα για να καταδείξουν ότι ο Κύριος της Δόξης που αποκαλύφθηκε είναι ο Υιός και Λόγος του Θεού.

Ένα πολύ σημαντικό ζητούμενο στο πεδίο της πρώιμης χριστιανικής εικονογραφίας υπήρξε η αποτύπωση της δογματικής διδασκαλίας για την θεολογία του προσώπου του Κυρίου Ιησού Χριστού με εικόνες εύληπτες και κατανοητές. Ωστόσο, το πλέον δύσκολο να αποτυπωθεί εικονογραφικά

στοιχείο υπήρξε η ταυτότητα του ιστορικού προσώπου Ιησού με τον Κύριο της Δόξης της Παλαιάς Διαθήκης, δηλαδή η απεικόνιση της συνάφειας του ιστορικού προσώπου με την άχρονη θεϊκή υπόστασή Του. Κατά την άποψή μας τη λύση στο ζήτημα αυτό προσέφερε η ανάπτυξη της εικονογραφίας των τεσσάρων αποκαλυπτικών όντων, που ήταν συνυφασμένη με τη χρήση του Επινίκιου ύμνου κατά τη Θεία λειτουργία. Η ανάλυση του ύμνου καταδεικνύει μέσα από την συμβολική χρήση του λόγου ότι ο Ιησούς από τη Ναζαρέτ εξυμνείται συγχρόνως ως ο Κύριος της Δόξης που αποκαλύφθηκε στους προφήτες της Παλαιάς Διαθήκης και ως ο Μεσσίας, Υιός του Θεού, και ως Βασιλεύς του Ισραήλ.

Αυτό το κεντρικό μήνυμα της Θείας λειτουργίας, που αναδεικνύει με συμβολικό τρόπο την θεότητα του ιστορικού Ιησού και την ταύτισή του με τον Κύριο της Δόξης αποτελεί κατά την γνώμη μας και το κεντρικό μήνυμα των παραστάσεων Θεοφάνειας στο πλαίσιο της χριστιανικής εικονογραφίας. Η απεικόνιση των τεσσάρων πτερωτών ζώων στις παλαιοχριστιανικές παραστάσεις Θεοφάνειας συνιστά οπτικό σύμβολο της ταυτότητας του εικονιζόμενου Ιησού του Ναζωραίου με τον Κύριο της Δόξης που αποκαλύφθηκε στους προφήτες στην Παλαιά Διαθήκη εν μέσω των χερουβεϊμ και σεραφεϊμ. Η προσθήκη του κλειστού κώδικα-ευαγγελίου κατά το δεύτερο μισό του 5ου αιώνα ολοκλήρωσε το περιεχόμενο του συμβολισμού τους προσθέτοντας την συνάφεια με την μαρτυρία του ευαγγελικού λόγου.

THE SIGNIFICANCE OF THE "SYMBOLS OF THE EVANGELISTS" IN THE CONTEXT OF EARLY CHRISTIAN REPRESENTATIONS OF THEOPHANY

The long-established perception of the iconographic use of the four angelic beings (beasts) of Revelation (chapter 4) as "symbols of the evangelists" in the context of early Christian representations of Theophany is challenged by new evidence. Exploring Theophany in Christian art as a representation of dogmatic teaching about the divinity of Christ in relevance to the symbolical significance of Epinikios Hymn of Divine Liturgy allows to interpret the depiction of the four beasts surrounding the figure of Jesus, Cross, Lamb, or Christogram as visual symbols of Christ's divinity and of his identification with the Lord of Glory revealed to the Old Testament prophets. The addition of the closed codex during the second half of the 5th century completed the symbolism of the iconography with the testimony of the gospel.

**Η ΕΙΚΟΝΑ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΦΑΝΕΡΩΜΕΝΗΣ
ΣΤΗΝ ΟΜΩΝΥΜΗ ΜΟΝΗ
ΤΗΣ ΚΥΖΙΚΗΝΗΣ ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΥ
ΠΑΡΑΔΟΣΗ, ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΚΑΙ ΤΟ «ΚΙΝΗΜΑ ΤΩΝ ΠΕΡΑΜΙΩΝ»**

Η εικόνα της Παναγίας Φανερωμένης βρισκόταν στην ομώνυμη μονή της Κυζικηνής χερσονήσου και θεωρείτο χειροποίητη και θαυματουργή. Σύμφωνα με διάφορες εκδοχές της λαϊκής παράδοσης, εμφανίστηκε κατά τρόπο θαυμαστό στη χερσόνησο κατά την περίοδο της Εικονομαχίας ή των Σταυροφοριών και προερχόταν από το μοναστήρι του Μεγάλου Αγρού. Στο μέρος όπου παρουσιάστηκε χτίστηκε αργότερα προς τιμήν της εκκλησία και μονή. Γραπτές μαρτυρίες δείχνουν ότι η εικόνα χρονολογείται από τις αρχές του 14ου αιώνα, τουλάχιστον, και ότι την εποχή αυτή η φήμη και η λατρευτική αξία της ήταν ήδη μεγάλη. Ένας μεγάλος αριθμός πιστών, που αυξάνονταν συνεχώς, επισκεπτόταν τη μονή για να προσκυνήσει την εικόνα και να δει τα παράξενα γεγονότα που λάμβαναν χώρα σχετικά με αυτήν.

Προς το τέλος του 19ου αιώνα η σημαντική αύξηση των επισκεπτών έφερε και τη μεγάλη αύξηση των εσόδων της μονής. Το γεγονός αυτό και η επί χρόνια ανεξέλεγκτη χρήση τους από τη Μητρόπολη της Κυζίκου, ώθησαν τους κατοίκους της Περάμου, που θεωρούσαν τη μονή δική τους, να εγείρουν αξιώσεις για συμμετοχή στη διαχείριση των πόρων της. Η απόρριψη του αιτήματός τους από την Ιερά Σύνοδο οδήγησε τους Περामीους σε αλυσιδωτές αντιδράσεις, όπως διακοπή των σχέσεών τους με τον μητροπολίτη Κυζίκου, αρπαγή της θαυματουργής εικόνας κ.ά. Η κατάσταση έφτασε στην κορύφωσή της, όταν τον Απρίλιο του 1903 οι ιερείς, οι δάσκαλοι και οι κάτοικοι της Περάμου αναγνώρισαν ως ανώτατο θρησκευτικό ηγέτη τους τον πάπα Λέοντα Γ΄.

Η αντίδραση του Οικουμενικού Πατριαρχείου ήταν έντονη. Οι απειλές για εξορία και δήμευση περιουσιών, ο περιορισμός των ιερέων και των δημογερόντων, η παρουσία πατριαρχικών απεσταλμένων στην κοινότητα, η εμφάνιση οθωμανών αξιωματούχων και άλλα πιεστικά μέτρα, μετέστρεψαν τη στάση των Περामीων που δήλωσαν υποταγή στο Φανάρι. Η εμπλοκή της συνίας της Κωνσταντινούπολης στην υπόθεση περιέπλεξε

προς στιγμήν την κατάσταση, ενώ η μετατροπή της μονής Φανερωμένης σε σταυροπηγιακή προκάλεσε την έντονη αντίδραση των κατοίκων της μητροπολιτικής έδρας, της Αρτάκης. Η αποκατάσταση της ομαλότητας δεν ήταν μια εύκολη υπόθεση.

Η εικόνα της Παναγίας Φανερωμένης παρέμεινε στη μονή μέχρι το 1922. Λίγο πριν από την Μικρασιατική Καταστροφή αποσπάστηκε από τον χώρο της και στάλθηκε στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, όπου και παραμένει έως σήμερα.

VIRGIN MARY'S ICON OF FANEROMENI AT THE HOMONYMOUS MONASTERY ON THE CYZICUS PENINSULA: TRADITION, HISTORICAL DATA AND "THE MUTINY OF PERAMOS"

In the present paper we make refer to the tradition and the historical data on the Virgin Mary's icon of Faneromeni at the homonymous monastery on the Cyzicus peninsula. The reputation of the old, not hand-made, and miraculous icon attracted many people who visited the monastery in order to worship it. Towards the end of the 19th century the increased number of worshipers and, consequently, the increase of the proceeds of the monastery led the residents of Peramos to raise claims regarding the management and distribution of the proceeds of the monastery. The handling of the request by the Patriarchate caused intense discontent and led the residents of Peramos to acknowledge the Pope as their supreme religious leader.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ Γ. ΧΟΤΖΑΚΟΓΛΟΥ
CHARALAMPOS G. CHOTZAKOGLU

**ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΑ ΚΕΙΜΗΛΙΑ
ΣΤΗ ΜΟΝΗ ΜΕΓΑΛΟΥ ΣΠΗΛΑΙΟΥ ΚΑΛΑΒΡΥΤΩΝ**

Ένας αριθμός μικρασιατικών κειμηλίων των Άνταλλαξίμων ἀποφασίσθηκε νὰ δοθεῖ στὴ μονὴ Μεγάλου Σπηλαίου Καλαβρύτων καὶ δὲν σχετίζεται μὲ τὰ μετόχια τῆς στὴ Σμύρνη καὶ τὴν Κωνσταντινούπολη. Πρόκειται γιὰ, ἀδημοσίευτα ἕως τώρα, ἔργα μεταλλοτεχνίας καὶ φορητὲς εἰκόνες στὸ Σκευοφυλάκιο τῆς μονῆς, κεντητοὺς ἐπιταφίους, χειρόγραφα καὶ ἓναν γραπτὸ καὶ ξυλόγλυπτο ἄμβωνα, ὁ ὁποῖος βρίσκεται σήμερα ἐντὸς τοῦ καθολικοῦ τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου. Τὰ κειμήλια αὐτὰ ἀποτελοῦν τὴ Μικρασιατικὴ Συλλογὴ τῆς μονῆς καὶ διέφυγαν τῆς λεηλασίας καὶ πυρκαϊᾶς τῆς κατὰ τὴ διάρκεια τῆς γερμανικῆς κατοχῆς, ὅποτε καὶ τὰ εἶχαν κρύψει οἱ Μεγασπηλαιῶτες μαζί μὲ τὴν εἰκόνα-παλλάδιο τοῦ ἱεροῦ καθιδρύματος στὸν παρακείμενο κοιμητηριακὸ ναὸ τῶν Ἁγίων Πάντων.

Σκοπὸς τῆς ἀνακοίνωσης εἶναι νὰ παρουσιασθοῦν τὰ κειμήλια αὐτὰ βάσει καὶ προφορικῶν μαρτυριῶν κεκοιμημένων, σήμερα, μοναχῶν διευρύνοντας τὸν πλοῦτο τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἔργων, τὰ ὁποῖα ἀντικατοπτρίζουν τὸ στίγμα τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς τέχνης τῆς Μικρασίας.

**HEIRLOOMS FROM ASIA MINOR AT
THE MEGA SPELAION MONASTERY IN KALAVRYTA**

Among the heirlooms, that were distributed mainly to Museums by the Fund of Greek and Turkish populations' compulsory exchange of the Lausanne Convention (1923), some of them were sent to the Mega Speilaion Monastery in Kalavryta. The paper will present these unpublished artworks, which include metalworks, icons, embroideries, illuminated manuscripts, and a wooden, painted ambo. They constitute, along with those from the dependencies (metochia) of Mega Speilaion monastery in Smyrna and Constantinople, the Asia Minor Collection of the monastery, which was preserved from the looting and the arson by Nazis, after they were concealed at a nearby chapel. Their study will contribute to the concentration of similar religious treasures and offer insights to the Asia Minor Byzantine and post-Byzantine art.

**ΟΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΗ ΤΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ
ΣΤΗΝ ΛΕΥΚΟΘΕΑ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΚΑΙ Η ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ
ΤΟΥ 15ΟΥ ΑΙΩΝΑ ΣΤΗΝ ΗΠΕΙΡΟ**

Ο μονόχωρος, ξυλόστεγος ναός του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου βρίσκεται κοντά στον οικισμό της Λευκοθέας (πρώην Αραχωβίτσα). Ο ναός πρέπει να ήταν κατάγραφος αρχικά, αλλά σήμερα ο διάκοσμος σώζεται αποσπασματικά. Από την πρώτη φάση, η οποία με βάση επιγραφή στον νότιο τοίχο μπορεί να χρονολογηθεί στα 1489, σώζονται στην αψίδα του ιερού η Βλαχερνίτισσα και τέσσερις συλλειτουργούντες ιεράρχες, δεξιά της αψίδας η Θεοτόκος του Ευαγγελισμού ιστάμενη και στο ανατολικό αέτωμα η Ανάληψη. Στον νότιο τοίχο του κυρίως ναού ιστορείται ολόσωμος ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος. Η εικονογραφία του πρώτου στρώματος έχει σαφείς αναφορές στην παλαιολόγεια και πρώιμη μεταβυζαντινή ζωγραφική της Μακεδονίας και ιδιαίτερα στο εργαστήριο της Καστοριάς. Βέβαια το μνημείο μας δεν εντάσσεται στα άμεσα έργα αυτού του εργαστηρίου, αλλά στον ευρύτερο κύκλο των έργων που επηρεάζονται από το ρεύμα αυτό. Το δεύτερο στρώμα τοιχογράφησης, που περιλαμβάνει την Φιλοξενία του Αβραάμ και τον ολόσωμο άγιο Νικόλαο στον βόρειο τοίχο του κυρίως ναού, μπορεί να χρονολογηθεί γύρω στα 1624/25, καθώς αυτή η χρονολογία αναγράφεται σε τμήμα επιστυλίου του παλαιού ξυλόγλυπτου τέμπλου. Η φάση αυτή συνδέεται με λινότοπίτικα εργαστήρια.

Τα τελευταία χρόνια η έρευνα απέδωσε την διακόσμηση μιας σειράς μνημείων της Ηπείρου στον 15ο αιώνα. Στη μετάβαση από τον 14ο στον 15ο αιώνα έχουν τοποθετηθεί οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου και της Κόκκινης Παναγίας στην Κόνιτσα. Στις αρχές του 15ου αιώνα χρονολογούνται είτε με επιγραφική τεκμηρίωση είτε με τεχνοτροπικές παρατηρήσεις η αναθηματική παράσταση του παρεκκλησίου του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στην Παρηγορήτισσα, σπαράγματα τοιχογραφιών στους Ταξιάρχες στην Ουζντίνα Θεσπρωτίας (μεταξύ 1401 και 1411), το μεγαλύτερο τμήμα των τοιχογραφιών της μονής Αγίας Παρασκευής στο Μονοδένδρι (1414), τμήμα του διακόσμου του ιερού του Αγίου Νικολάου Βίτσας, μεγάλο μέρος του διακόσμου του ναού του Αγίου Νικολάου στο Μαλούνι Θεσπρωτίας και

λίγες τοιχογραφίες στο ιερό της Μεταμόρφωσης στην Ρεπετίστα, οι οποίες ωστόσο θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στο δεύτερο μισό του 15ου αιώνα.

Στο δεύτερο μισό του 15ου αιώνα σε τουλάχιστον άλλους πέντε ναούς συναντούμε ζωγραφική αυτής της εποχής. Εκτός από τις τοιχογραφίες του Αγίου Ιωάννη στην Λευκοθέα, με σχετική ακρίβεια χρονολογούνται και αυτές της Κοίμησης της Θεοτόκου στην Κάτω Μερόπη Πωγωνίου (τέλη του 15ου αιώνα), έργο του ζωγράφου Ξένου Διγενή. Την ίδια εποχή χρονολογούνται τμήμα του διακόσμου του εξωτερικού νότιου τοίχου του καθολικού της μονής Αγίου Παντελεήμονος στο Νησί των Ιωαννίνων, δύο παραστάσεις του ασκητηρίου του Οσίου Νείλου στο Γηρομέρι Θεσπρωτίας και ο διάκοσμος του ανώτερου τμήματος του λιθόκτιστου τέμπλου της Επισκοπής στην Δρόπολη (νότια Αλβανία), στο οποίο μετά τον καθαρισμό εμφανίστηκε στην επίστεψη στρώμα τοιχογραφιών με την Πεντηκοστή στο άνω τμήμα και χαμηλότερα τα Εισόδια και την Κοίμηση της Θεοτόκου. Στις τοιχογραφίες της πρώτης φάσης του ναού που μελετούμε και στην Επισκοπή Δρόπολης οι επαφές με την παλαιότερη τέχνη της Μακεδονίας είναι παραπάνω από εμφανείς, ενώ η Επισκοπή είναι το πρώτο μνημείο του ευρύτερου χώρου της Ηπείρου, που θα μπορούσε να ενταχθεί στα άμεσα έργα του εργαστηρίου της Καστοριάς.

THE WALL PAINTINGS OF HAGIOS IOANNIS PRODROMOS IN LEFKOTHEA, IOANNINA AND THE 15th CENTURY PAINTING IN EPIRUS

The church of Hagios Ioannis Prodromos in Lefkothea, Ioannina has two layers of wall paintings. The iconography of the layer of 1489 has clear references to the Palaiologan and early post-Byzantine painting of Macedonia, mainly as expressed by the Workshop of Kastoria. The painter of the second phase, which dates around 1624/25, follows common patterns with the Linotopite painters.

In recent years, research has revealed at least fourteen churches in Epirus decorated during the 15th century. Of particular interest is the church of Episkopi in Dropolis (south Albania). The similarities of the wall paintings of the upper part of its stone-built templon with monuments of the Workshop of Kastoria lead us to include it in the early works of this workshop.

ΤΑ ΣΥΜΠΟΣΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ

Το πρώτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα τον Απρίλιο του 1981. Έκτοτε, το Συμπόσιο διεξάγεται κάθε χρόνο τον Απρίλιο ή Μάιο. Στο πλαίσιο του τριήμερου συμποσίου παρουσιάζονται ανακοινώσεις με θέματα αρχαιολογίας και ιστορίας της τέχνης της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου. Μία από τις ημέρες του Συμποσίου είναι αφιερωμένη σε ειδικό επιστημονικό θέμα και περιλαμβάνει σχετικές εισηγήσεις και ανακοινώσεις. Έχουν παρουσιασθεί οι εξής θεματικές ενότητες:

- «Η τέχνη του 15ου αιώνα» (1988)
- «Η τέχνη κατά το διάστημα 1261-1400» (1989)
- «Το τέλος της αρχαιότητας στις πόλεις και στην ύπαιθρο με βάση τα αρχαιολογικά τεκμήρια» (1990)
- «Κυρίαρχες τάσεις στην τέχνη και αρχιτεκτονική του 16ου αιώνα» (1991)
- «Κυρίαρχες τάσεις στην τέχνη και αρχιτεκτονική κατά τους 17ο και 18ο αιώνες» (1992)
- «Η Μάνη και τα μνημεία της» (1993)
- «Χριστιανική Βοιωτία και Φθιώτιδα» (1994)
- «Η χορηγία ως παράγοντας εξέλιξης της βυζαντινής και μεταβυζαντινής τέχνης» (1995)
- «Αρχαιολογικές και καλλιτεχνικές μαρτυρίες για το θάνατο» (1996)
- «Πόλεις στο Βυζάντιο από τον 5ο έως και τον 15ο αιώνα» (1997)
- «Παράδοση και ανανέωση στην τέχνη του 13ου αιώνα» (1998)
- «Κάστρα και οχυρώσεις» (1999)
- «Προσκυνήματα – Επιδράσεις στην τέχνη» (2000),
- «Εικονογραφικοί κύκλοι αγίων στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη» (2001),
- «Αρχαιολογικά τεκμήρια βιοτεχνικών εγκαταστάσεων κατά τη βυζαντινή εποχή (5ος-15ος αιώνες)» (2002)
- «Ενδυμασία και καλλωπισμός στο Βυζάντιο. Μαρτυρίες της αρχαιολογίας και της τέχνης» (2003)
- «Η βυζαντινή οικία και ο εξοπλισμός της, 4ος-15ος αιώνες» (2004)
- «Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική» (2005)
- «Η γυναίκα στο Βυζάντιο: Λατρεία και τέχνη» (2006)
- «Το βυζαντινό ύφασμα. Τέχνη, τεχνική και οικονομία» (2007)
- «Κείμενα σε αντικείμενα» (2008)

- «Κείμενα σε μνημεία» (2009)
- «Οι ζωγράφοι και τα εργαστήριά τους κατά τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο» (2010)
- «Η μετάβαση από την ύστερη αρχαιότητα στο μεσαιωνικό Βυζάντιο, 6ος-9ος αιώνας» (2011)
- «Τοπική λατρεία αγίων και λατρεία τοπικών αγίων: η μαρτυρία των πηγών, των αρχαιολογικών καταλοίπων και της εικονογραφίας» (2012)
- «Το βυζαντινό μοναστήρι. Οργάνωση και λειτουργία» (2013)
- «Η γέννηση, η εξέλιξη και οι προοπτικές της έρευνας για τη βυζαντινή αρχαιολογία και τέχνη στην Ελλάδα. Αφιέρωμα στα 100 χρόνια από το θάνατο του Γεωργίου Λαμπάκη και από την ίδρυση του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου» (2014)
- «Η βυζαντινή Κωνσταντινούπολη και η άμεση περιφέρειά της: τοπογραφία, αρχαιολογία, αρχιτεκτονική και τέχνη» (2015)
- «Το προσκύνημα στον βυζαντινό κόσμο: αρχαιολογικές και ιστορικές μαρτυρίες» (2016)
- «Η βυζαντινή και μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική: από τον σχεδιασμό στην εφαρμογή» (2017)
- «Αναζητώντας τη θέση του «άλλου» στο Βυζάντιο» (2018)
- «Ιδεολογική και πολιτισμική πρόσληψη του Βυζαντίου από τους άλλους λαούς (7ος-15ος αιώνας)» (2019)
- «Η βυζαντινή προσωπογραφία μέσα από τα αρχαιολογικά τεκμήρια, τα έργα τέχνης και τις επιγραφικές μαρτυρίες (4ος-15ος αιώνας)» (2021)
- «Προσφυγικά κειμήλια από τη Μικρά Ασία, τον Πόντο και την Ανατολική Θράκη» (2022)

The first Symposium on Byzantine and post-Byzantine Archaeology and Art of the Christian Archaeological Society was organized in Athens in April 1981. Since then the Symposium has been held each April or May in Athens. During this three-day meeting, papers are presented on subjects relating to the archaeology and the art history of the Byzantine and post-Byzantine period. One day is devoted to a thematic conference, accompanied by relevant papers. The below special themes were presented:

- “The Art of the 15th Century” (1988)
- “Art during the Period 1261-1400” (1989)
- “The End of Antiquity in the Cities and the Countryside, on the Basis of the Archaeological Evidence” (1990)
- “Dominant Trends in Art and Architecture in the Sixteenth Century” (1991)

- “Dominant Trends in Art and Architecture in the Seventeenth and Eighteenth Centuries” (1992)
- “Mani and its Monuments” (1993)
- “Christian Boeotia and Phthiotis” (1994)
- “Patronage as a Factor in the Development of Byzantine and Post-Byzantine Art” (1995)
- “Archaeological and Artistic Testimonies of Death” (1996)
- “Cities of Byzantium from the 5th to the 15th Century” (1997)
- “Tradition and Renewal in 13th-century Art” (1998)
- “Castles and Fortifications” (1999)
- “Places of Pilgrimage: Influences in Art” (2000)
- “Iconographic Cycles of Saints in Byzantine and Post-Byzantine Art” (2001)
- “Archaeological Evidence of Craft-Industrial Installations in the Byzantine Period (5th-15th c.)” (2002)
- “Dress and Adornment in Byzantium. Testimonies from Archaeology and Art” (2003)
- “The Byzantine House and its Equipment, 4th-15th c.” (2004)
- “Ecclesiastical Architecture” (2005)
- “Women in Byzantium: Worship and Art” (2006)
- “Byzantine Textiles: Art, Technique and Economy” (2007)
- “Texts on Objects” (2008)
- “Texts on Monuments” (2009)
- “Painters and their Workshops during the Byzantine and Post-Byzantine Period” (2010)
- “The Transition from Late Antiquity to Medieval Byzantium, 6th-9th century» (2011)
- “Local Cults of Saints and Cults of Local Saints: Evidence from Written Sources, Archaeological Remains and Iconography” (2012)
- “The Byzantine Monastery: Organization and Function” (2013)
- “The Birth, Development, and Future Prospects for Research in Byzantine Archaeology and Art in Greece: a Tribute on the 100th Anniversary of the Founding of the Byzantine and Christian Museum, and Since the Death of Georgios Lampakis” (2014)
- “Byzantine Constantinople and its Immediate environs: Topography, Archaeology, Architecture and Art” (2015)
- “Pilgrimage in the Byzantine World: Archaeological and Historical Evidence” (2016)
- “Byzantine and post-Byzantine Architecture: from planning to implementation” (2017)
- “Seeking the place of the ‘other’ in Byzantium” (2018)

- “Ideological and cultural reception of Byzantium by other cultures (7th-15th centuries)” (2019)
- “Byzantine prosopography through archaeological evidence, works of art, and epigraphic sources (4th-15th century)” (2021)
- “Refugee heirlooms from Asia Minor, Pontus, and Eastern Thrace” (2022)

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ
ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ
ΕΤΟΣ ΙΔΡΥΣΗΣ 1884

I. ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Οι τόμοι όλων των περιόδων του Δελτίου, πλην των εκάστοτε δύο τελευταίων ετών,
είναι αναρτημένοι στην ηλεκτρονική διεύθυνση
<http://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/deltion>

Ετήσια συνδρομή/Subscription: <http://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/deltion/about/subscriptions>

ΠΕΡΙΟΔΟΣ Α΄ (1884-1911)	<i>έκαστο</i>
Τεύχη 1-10	3,00 €
ΠΕΡΙΟΔΟΣ Β΄ (1924-1927)	
Τεύχη 1-4	3,00 €
ΠΕΡΙΟΔΟΣ Γ΄ ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ	
Τόμος Α΄ (1932)	4,00 €
Τόμος Β΄ (1933)	—
Τόμος Γ΄ (1934-1936)	4,00 €
Τόμος Δ΄ (1936-1938)	4,00 €
ΠΕΡΙΟΔΟΣ Δ΄	
Τόμος Α΄ (1959), Στη μνήμη Ν. Βέη, 186 σελ., 58 πίν.....	10,00 €
Τόμος Β΄ (1960-1961), 232 σελ., 73 πίν.	10,00 €
Τόμος Γ΄ (1962-1963), 244 σελ., 67 πίν.	10,00 €
Τόμος Δ΄ (1964-1965), Στη μνήμη Γ. Σωτηρίου, 408 σελ., 93 πίν.	10,00 €
Τόμος Ε΄ (1966-1969), Στη μνήμη Δ. Ευαγγελίδη, 320 σελ., 115 πίν.	10,00 €
Τόμος ΣΤ΄ (1970-1972), Στη μνήμη Π. Μιχαηλῆ, 254 σελ., 90 πίν.....	10,00 €
Τόμος Ζ΄ (1973-1974), Στη μνήμη Α. Frolov, 212 σελ., 56 πίν.	10,00 €
Τόμος Η΄ (1975-1976), Στη μνήμη V. N. Lazarev, 246 σελ., 17 πίν.	10,00 €
Τόμος Θ΄ (1977-1979), Στη μνήμη Μαρίας Σωτηρίου, ιC΄ + 328 σελ., 122 πίν.....	10,00 €
Τόμος Ι΄ (1980-1981), Στη μνήμη Α. Ξυγγοπούλου, μ΄ + 384 σελ., 110 πίν.	10,00 €
Τόμος ΙΑ΄ (1982-1983), Στη μνήμη Α. Κ. Όρλάνδου, 288 σελ. με ένθετες εικόνες	10,00 €
Τόμος ΙΒ΄ (1984), Στην εκατονταετηρίδα της ΧΑΕ, 515 σελ. με ένθετες εικόνες.....	10,00 €
Τόμος ΙΓ΄ (1985-1986), Στη μνήμη Μ. Καλλιγιά, 318 σελ. με ένθετες εικόνες	15,00 €
Τόμος ΙΔ΄ (1987-1988), 372 σελ. με ένθετες εικόνες	15,00 €
Τόμος ΙΕ΄ (1989-1990), Στη μνήμη Ι. Τραυλού, 288 σελ. με ένθετες εικόνες	15,00 €
Τόμος ΙΣΤ΄ (1991-1992), Στη μνήμη Α. Grabar, 300 σελ. με ένθετες εικόνες	15,00 €
Τόμος ΙΖ΄ (1993-1994), Στη μνήμη Ντούλας Μουρίκη, 392 σελ. με ένθετες εικόνες	25,00 €
Τόμος ΙΗ΄ (1995), 208 σελ. με ένθετες εικόνες	20,00 €
Τόμος Κ΄ (1998-1999), Στη μνήμη Δ. Πάλλα, 422 σελ. με ένθετες εικόνες	50,00 €
Τόμος ΚΑ΄ (2000), 292 σελ. με ένθετες εικόνες	38,00 €
Εύρετήριο / Index (1884-2000)	10,00 €
Τόμος ΙΘ΄ (1996-1997), 415 σελ. με ένθετες εικόνες	50,00 €
Τόμος ΚΒ΄ (2001), Στη μνήμη Μ. Χατζηδάκη, 424 σελ. με ένθετες εικόνες	50,00 €
Τόμος ΚΓ΄ (2002), 284 σελ. με ένθετες εικόνες	40,00 €
Τόμος ΚΔ΄ (2003), Στη μνήμη Ν. Οικονομίδη, 424 σελ. με ένθετες εικόνες	40,00 €
Τόμος ΚΕ΄ (2004), 240 σελ. με ένθετες εικόνες	40,00 €

Τα τεύχη 4, 5, 61, 62 και 10 της Α΄ περιόδου, το τεύχος 1 της Β΄ περιόδου και ο τόμος Β΄ της Γ περιόδου έχουν εξαντληθεί.

I. ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ (συνέχεια)

Τόμος ΚΣΤ' (2005), Στη μνήμη Γ. Γαλάβαρη, 418 σελ. με ένθετες εικόνες	40,00 €
Τόμος ΚΖ' (2006), Στη μνήμη Ν. Β. Δρανδάκη, 524 σελ. με ένθετες εικόνες	50,00 €
Τόμος ΚΗ' (2007), Στη μνήμη Π. Μ. Μυλωνά, 302 σελ. με ένθετες εικόνες	40,00 €
Τόμος ΚΘ' (2008), Στη μνήμη Α. Μαραβά-Χατζηνικολάου, 276 σελ. με ένθετες εικόνες	35,00 €
Τόμος Λ' (2009), Στη μνήμη Ηλ. Κόλλια, 320 σελ. με ένθετες εικόνες	35,00 €
Τόμος ΛΑ' (2010), 198 σελ. με ένθετες εικόνες	35,00 €
Τόμος ΛΒ' (2011), 214 σελ. με ένθετες εικόνες	35,00 €
Τόμος ΛΓ' (2012), Στη μνήμη Δ. Κωνσταντίου, 476 σελ. με ένθετες εικόνες	50,00 €
Τόμος ΛΔ' (2013), Στη μνήμη Τ. Παπαμαστοράκη, 448 σελ. με ένθετες εικόνες	50,00 €
Τόμος ΛΕ' (2014), 434 σελ. με ένθετες εικόνες	50,00 €
Τόμος ΛΣΤ' (2015), 384 σελ. με ένθετες εικόνες	50,00 €
Τόμος ΛΖ' (2016), 336 σελ. με ένθετες εικόνες	50,00 €
Τόμος ΛΗ' (2017), 384 σελ. με ένθετες έγχρωμες εικόνες	65,00 €
Τόμος ΛΘ' (2018), Στη μνήμη Χ. Μπούρα, 496 σελ. με ένθετες έγχρωμες εικόνες	75,00 €
Τόμος Μ' (2019), 480 σελ. (XIV + 466) με ένθετες έγχρωμες εικόνες	65,00 €
Τόμος ΜΑ' (2020), 520 σελ. (XIV + 506) με ένθετες έγχρωμες εικόνες	70,00 €
Τόμος ΜΒ' (2021), 444 σελ. με ένθετες έγχρωμες εικόνες	60,00 €
Τόμος ΜΓ' (2022), Στη μνήμη Cyril A. Mango, 500 σελ. με ένθετες έγχρωμες εικόνες	70,00 €

II. ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑΙ ΕΠΙΓΡΑΦΑΙ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Τόμος I. Peloponnes, Fasc. A: <i>Isthmos, Korinthos</i> , von N. A. Bees (Βέης), Αθήνα 1941, XCII+128 σελ.	10,00 €
Τόμος X. Crete, Fasc. A: <i>The Greek Christian Inscriptions of Crete. IVth-IXth Century A.D.</i> , by A. C. Bandy, Αθήνα 1970, 156 σελ.	10,00 €

III. ΤΕΤΡΑΔΙΑ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ / ΤΕΤΡΑΔΙΑ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Αγ. Βασιλάκη-Καρακατσάνη, <i>Οι τοιχογραφίες της Όμορφης Εκκλησιάς στην Αθήνα</i> , με άγγλική περίληψη, Αθήνα 1971, 150 σελ., 58 πίν. http://www.epublishing.ekt.gr/el/9383	—
Th. Chatzidakis-Bacharas, <i>Les peintures murales de Hosios Loukas. Les chapelles occidentales</i> , Αθήνα 1982, 220 σελ., 96 πίν. με 112 εικόνες	12,00 €
G. Zacos, <i>Byzantine Lead Seals</i> , two volumes (Text-Plates), Bern 1984-1985, 543 σελ., 100 πίν.	44,00 €
I. Κολτσίδα-Μακρή, <i>Βυζαντινά μολυβδόβουλλα</i> , με γαλλική περίληψη, Αθήνα 1996, 204 σελ., 584 πίν.	30,00 €
Ευγ. Δρακοπούλου, <i>Η πόλη της Καστοριάς (12ος-16ος αι.)</i> , με γαλλική περίληψη, Αθήνα 1997, 190 σελ., 118 εικ. http://www.epublishing.ekt.gr/el/9381	—
J. Albani, <i>Die byzantinischen Wandmalereien der Panagia Chrysaphitissa-Kirche in Chrysapha, Lakonien</i> , με ελληνική περίληψη, Αθήνα 2000, 133 σελ., 40 πίν.	23,00 €
Σ. Βογιατζής, <i>Συμβολή στην ιστορία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της Κεντρικής Ελλάδος κατά το 16ο αιώνα</i> , με αγγλική περίληψη, Αθήνα 2000, 146 σελ., 60 πίν.	30,00 €
T. Kanari, <i>Les peintures du catholicon du monastère de Galataki en Eubée, 1586. Le narthex et la chapelle de Saint-Jean-le-Précurseur</i> , με ελληνική περίληψη, Αθήνα 2003, 233 σελ., 104 πίν.	45,00 €
N. Γκιολές, <i>Οι τοιχογραφίες του καθολικού της μονής Διονυσίου στο Άγιον Όρος</i> , Αθήνα 2009, 96 σελ., 83 εικ.	40,00 €
M. Αχεϊμάστου-Ποταμιάνου, <i>Μελέτες Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης</i> , Αθήνα 2020, δύο τόμοι: 496 και 490 σελ. με εικόνες	50,00 €

IV. ΑΛΛΑ

Γ. Λαμπάκης, <i>Κατάλογος τής εν Ζαπείω εκθέσεως, εν Αθήναις 1891</i> , 46 σελ.	—
Δ. Πάλλας, <i>Κατάλογος χειρογράφων του Βυζαντινού Μουσείου</i> , Αθήνα 1955, 132 σελ.	5,00 €
«Προσφυγικά κειμήλια από τη Μικρά Ασία, τον Πόντο και την Ανατολική Θράκη» (2022) “Refugee heirlooms from Asia Minor, Pontus and Eastern Thrace” (2022).	—

V. ΕΚΔΟΤΙΚΕΣ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ

- Ζητήματα Μεταβυζαντινής Ζωγραφικής στη μνήμη του Μανόλη Χατζηδάκη, Πρακτικά Επιστημονικού Διημέρου 28-29 Μαΐου 1999*, επιμ. Ευγενία Δρακοπούλου, Συνέκδοση με το Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών – Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2002, 342 σελ. με έγχρ. και α/μ εικόνες. . . . . 35,00 €
- Cristo nel'Arte Bizantina e Postbizantina. Atti del Convegno, Venezia 22-23 settembre 2000*, a cura di Chryssa A. Maltezos e George Galavaris, Venezia 2002 / *Ο Χριστός στη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη*. Πρακτικά Συνεδρίου, Βενετία 22-23 Σεπτεμβρίου 2000, επιμ. Χρ. Α. Μαλτέζου – Γ. Γαλάβαρης, Συνέκδοση με το Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετία, Βενετία 2002, 109 σελ., XXIV έγχρ. και 53 α/μ πίνακες. . . . . 25,00 €
- Αρχαιολογικά τεκμήρια βιοτεχνικών εγκαταστάσεων κατά τη βυζαντινή εποχή, 5ος-15ος αιώνας, Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία – Ειδικό θέμα του 22ου Συμποσίου Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα, 17-19 Μαΐου 2002*, Συνέκδοση με το Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2004, 397 σελ. με 316 έγχρ. και α/μ εικόνες. . . . . 21,20 €
- Η γυναίκα στο Βυζάντιο. Λατρεία και τέχνη, Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία – Ειδικό θέμα του 26ου Συμποσίου Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα, 12-14 Μαΐου 2006*, επιστ. επιμ. Μ. Παναγιωτίδη-Κεσίσσoglou, Συνέκδοση με το Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2012, 314 σελ. με έγχρ. και α/μ εικόνες. . . . . 16,18 €

VI. ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

- Κωνσταντία Κεφαλά, *Οι τοιχογραφίες του 13ου αιώνα στις εκκλησίες της Ρόδου*, Αθήνα 2015, 342 σελ. (αγγλική περίληψη: *Thirteenth century wall paintings in the churches of Rhodes*, σελ. 307-320, βιβλιογραφία, σελ. 321-335), με 148 ένθετες εικόνες – <http://ebooks.publishing.ekt.gr/index.php/chaec/catalog/book/54> . . . . . —

VII. ΣΥΜΠΟΣΙΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Τα τεύχη του Προγράμματος των Περιλήψεων του ετησίου Συμποσίου, πλην του τελευταίου έτους, είναι αναρτημένα στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://eproceedings.publishing.ekt.gr/index.php/chaec>

- Πρόγραμμα και Περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων (Αθήνα 1981-) . . . . . 15,00 €

<https://independent.academia.edu/ΧριστιανικήΑρχαιολογικήΕταιρεία/ChristianArchaeologicalSociety>

ΤΟ ΤΕΥΧΟΣ ΤΩΝ ΠΕΡΙΛΗΨΕΩΝ ΤΟΥ *41ου ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ
BYZANTINΗΣ ΚΑΙ METABYZANTINΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ* ΠΟΥ ΔΙΟΡΓΑΝΩΝΕΙ ΕΤΗΣΙΩΣ Η ΧΡΙΣΤΙΑ
ΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΓΙΑ ΛΟΓΑ
ΡΙΑΣΜΟ ΤΗΣ ΜΕ ΤΗ ΦΡΟΝΤΙΔΑ ΤΗΣ ΙΩΑΝΝΑΣ ΜΠΙΘΑ
ΣΕ 200 ΑΝΤΙΤΥΠΑ ΤΟΝ ΜΑΪΟ 2022

ISSN 2241-8695